

प्रथम वर्ष कला
समाजशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र. १
मूलभूत तत्त्वे
सत्र - २
विषय कोड : UBA 2.23

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक :

प्रा. अनिल आर. बनकर

सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि सहाय्यक संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक

: प्रो. पंक्ती सुर्वे

दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक

: श्री. अशोक शेलके

कल्याण (प)

: श्री. सर्जेराव बोराडे

मोहिते आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय
कसारा (खोडाला)

: अविनाश दैठणकर

घाटकोपर (पूर्व)

: संजय कांबळे

समाजशास्त्र विभाग, कलीना कॅम्पस
सांताक्रुझ, मुंबई

संपादक

: फाल्गुनी वहानवाला

एस.एन.डी.टी. महिला महाविद्यालय
जुहु रोड, सांताक्रुझ, मुंबई

फेब्रुवारी २०२१, मुद्रण - १

प्रकाशक :

संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी :

अश्विनी आर्ट्स,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - ४०० ०९९.

मुद्रण :

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
	दूसरे सत्र - २	
१)	सामाजिकीकरण	०१
२)	राजकीय सामाजिकरण	२१
३)	गुन्हेगारी सिद्धांत	३६
४)	सायबर गुन्हेगारी, तस्करी	५३
५)	आरामदायी पर्यटन - भाग - १	६८
६)	आरामदायी पर्यटन - भाग - २	७७
७)	पर्यावरणात्मक पर्यटन	८४
८) अ)	पर्यावरणा जागृतीचे महत्त्व	१०८
८) ब)	शहरी पर्यावरण आणि स्त्रीवादी पर्यावरण नमुना प्रश्नपत्रिका	१२६

SEMESTER II
Fundamentals of Sociology

1) Socialization

- a) Understanding Socialization
- b) The Self and Socialization
- c) Anticipatory Socialization, Gender Socialization Resocialization, Political Socialization

2) Crime

- d) Perspectives on Crime : Strain Theory Robert Merton Labelling Theory - Howard Becker
Conflict Theory (Marxist Criminology) William Chambliss
- e) Cyber Crime : Types, Control, Regulation and Laws
- f) Trafficking : Women and Children

3) Leisure Tourism

- g) Adventure Tourism
- h) Eco Tourism : Friend or Foe?
- i) Rural Tourism and Urban Tourism

4) Environment

- j) Importance of Ecological Consciousness
- k) Urban Ecology
- l) Eco-feminism

सामाजिकीकरण (SOCIALIZATION)

घटकरचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ सामाजिकरणाचा अर्थ, व्याख्या व महत्व
- १.२ सामाजिकरणाची साधने / माध्यमे
- १.३ स्वत्व आणि सामाजिकीकरण
- १.४ अपेक्षित सामाजिकीकरण
- १.५ लिंग सामाजिकीकरण
- १.६ पुर्नसामाजिकीकरण
- १.७ अभ्यासाचे प्रश्न

१.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) स्वत्वाचा विकास अभ्यासला येईल.
- २) सी. एच. कुलेचा स्व बाबत विचार समजून घेता येईल.
- ३) जी. एच. मीडचा स्व बाबत विचार समजून घेता येईल.

१.१ सामाजिकरण - अर्थ व व्याख्या (SOCIALIZATION - MEANING AND DEFINITION)

मनुष्यप्राणी हा जन्मतः असहाय्य व दुर्बल असतो. आपल्या रक्षणासाठी व वाढीसाठी त्याला इतरांवर अवलंबून रहावे लागते. जन्मतः मनुष्यप्राण्यात सुरुवातीला कोणतेही सामाजिक गुण आढळत नाहीत. नवजात अर्भकांचे मनुष्यप्राण्यात रुपांतर होण्यासाठी त्याला इतरांबरोबर भाषा, विचार, भावना इत्यादीची देवाण घेवाण करण्यास शिकावे लागते. प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीने व्यक्तींच्या जैविक आणि सामाजिक गरजांच्या पूर्तीसाठी देवाण - घेवाणीच्या काही पध्दती निश्चित केलेल्या असतात. नियमांची विशिष्ट पध्दत घालून दिलेली असते. व्यक्ती ज्या समाजात जन्म घेते त्या समाजाने घालून दिलेल्या पध्दती तिला आत्मसात कराव्या लागतात. तसे न झाल्यास व्यक्तीला समाजजीवनात सक्रिय भाग घेणे शक्य होत नाही. समाजमान्य प्रमाणकांचे आणि नियमांचे पालन करूनच व्यक्तीला आपल्या गरजांची पूर्ती करणे, इतरांशी सहकार्य करणे व समाजमान्यता मिळवणे शक्य होते.

सामाजिकरणाला मानवी जीवनात विशेष महत्वाचे स्थान आहे. हे मानवी सहवासाला पूर्णपणे मुकलेल्या काही बालकांचा विचार पुढीलप्रमाणे येईल.

उदा. :-

१) कमला आणि अमला :

रेव्हरंड जे. एल.ए. सिंग. या ख्रिस्तीमिशनन्याला बंगालमध्ये मिदनापूर गावाजवळील एका जंगलात लांडग्याच्या गुहेत दोन मुली सापडल्या. त्यातील एक मुलगी सुमारे दीड वर्षाची होती. तर दुसरी सुमारे आठ वर्षाची. रेव्हरंड सिंग यांनी या मुलीचे नामकरण केले ते पुढीलप्रमाणे एक दीड वर्षाची अमला तर आठ वर्षाची कमला. मानवी सहवासात आल्यानंतर अमलाचा थोडक्यात दिवसात मृत्यु झाला. परंतु 'कमला' मात्र मानवी सहवासात किंवा मानवी समाजात, सापडल्यानंतर सुमारे आठ वर्षे म्हणजे ती मुलगी १६ वर्षे वयाची होईपर्यंत होती. या सुमारे आठ वर्षे लांडग्याच्या व नंतर सुमारे ८ वर्षे मानवाच्या सहवासात आल्यानंतर कमलाच्या वर्तनातील तुलनात्मक विवेचन, रेव्हरंड सिंग यांनी त्यांच्या 'लांडग्याची मुले आणि रानटी माणूस' या इ.स. १९४२ साली प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात सविस्तरपणे केले आहे. ते म्हणतात 'कमला' जेव्हा त्यांना जंगलात लांडग्याच्या गुहेजवळ सापडली तेव्हा तिची वागणूक पुर्णपणे लांडग्याच्या पिलासारखी होती. कमला न शिजविलेले कच्चे मांस लांडग्यासारखे दातांनी तोडून खात होती. ती लांडग्यासारखी चार पायावर चालत असे व त्याचप्रमाणे लांडगा जसा ओरडतो तशीच ती ओरडत असे. लांडग्यासारखे जीभेच्या साहाय्याने ती पाणी पित असे परंतु मानवाच्या म्हणजे रेव्हरंड सिंग आणि त्यांचे सहकारी यांच्या सहवासात आल्यानंतर मात्र तिने मानवी गुणधर्म आत्मसात करावयास सुरुवात केली. प्रथम ती माणसारखे शिजवलेले अन्न खारू लागली. मानवी भाषेतील काही शब्द तिने आत्मसात केले. लांडग्याप्रमाणे चार पायावर न चालता मानवाप्रमाणे दोन पायावर ती सरळ उभी राहू लागली व चालू पण लागली. मुलांबरोबर ती खेळू लागली. मानवी गुणधर्म आत्मसात करण्यात तिने अल्पावधीत खूपच प्रगती केली होती. या सर्व विवेचनाच्या मतितार्थ असा की मानवी शरीर लाभूनही जर मूल मानवी सहवासात वाढले नाही. तर त्यांच्यात मानवी गुणधर्माची वाढ होत नाही.

या वरील सर्व प्रकरणावरून किंवा उदाहरणावरून आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, मानवी देह वा शरीर धारण केलेल्या व्यक्तीना जर मानवाचा सहवास लाभला नाही तर त्या व्यक्तीला मानवी आचार - विचार मानवी वर्तनासाठी मानवी सहवासाची म्हणजे पर्यावरणाची म्हणजेच सामाजिकरणाची अत्यावश्यकता आहे.

सामाजिकरणाच्या व्याख्या (Definition of Socialization) :

वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांनी सामाजिकरणाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केल्या आहेत.

- १) **हॅरी जॉन्सन** :- "ज्या प्रक्रियेत व्यक्ती समाजात वावरत असताना आपल्या भूमिका योग्य पध्दतीने पार पाडावयास शिकते, त्या प्रक्रियेला सामाजिकरण असे म्हणता येईल."
- २) **ऑगबर्न** :- "सामाजिकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया की जिच्यामुळे व्यक्ती सामाजिक नियमने आत्मसात करते."

- ३) **हॉर्टन व हंट** :- “सामाजिकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे व्यक्तीला तिच्या समूहाची नियमने आत्मसात करता येतात. परिणामी व्यक्तीच्या ठिकाणी एकमेव त्याचे असणारे ‘स्वत्व’ विकसित होते.”
- ४) **किम्बॉल यंग** :- “सामाजिकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जिच्यामुळे व्यक्तीला सामाजिक, सांस्कृतिक जगात प्रवेश करता येतो, ज्यामुळे व्यक्ती समाजाची व समाजाच्या विभिन्न समूहांची सदस्य बनते आणि जी प्रक्रिया व्यक्तीला सामाजिक मूल्यांचा आणि मानवीकरणाचा स्वीकार करण्यास प्रेरित करते.”

सामाजिकरणाचे महत्व / कार्य / उद्दिष्टे (Definition of Socialization) :

सामाजिकरणाचे महत्व सामाजिकरणाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीत दिसून येते. हॅरी जॉन्सन यांनी यशस्वी सामाजिकरणातून पुढील तीन बाबी साध्य झाल्या पाहिजेत असे सांगितले आहे. त्यांचा अभ्यास करताना सामाजिकरणाचे महत्व लक्षात येते.

(अ) **भेदाचे आकलन** : सामाजिकरण होत असलेल्या मानवाला पूर्वी कोणत्या गोष्टी शिकल्या, कोणते वर्तनप्रकार आत्मसात केलेत व कोणत्या नवीन गोष्टी, वर्तनप्रकार आत्मसात करीत आहेत त्यातील फरक त्याला करता आला पाहिजे. हा भेद करण्याची क्षमता अंगी बाणल्यानेच तो नवीन अनुभव, वर्तनप्रकार, नवे ज्ञान अधिक वेगाने आत्मसात करतो.

(ब) **बक्षीस व शिक्षेची सोय** : सामाजिकरण होत असताना व्यक्तीने समाजाच्या हिताचा विचार करावयाचा असतो. त्यासाठी त्याने योग्य वर्तन करावे व अयोग्य वर्तन टाळावे यासाठी बक्षीस व शिक्षा याची सोय करावी लागते. चांगल्या वर्तनाबद्दल कौतूक, शाबासकी, सत्कार, पद, वस्तू रोख रक्कम या स्वरूपात बक्षीस दिले जाते, तर रागावणे, चिडविणे, मारणे, बहिष्कृत करणे, तुरुंगात टाकणे, प्राण घेणे वगैरे स्वरूपात शिक्षा टाळण्यासाठी दक्ष राहून चांगले वर्तन करू लागते.

(क) **नैराश्य भावनेवर मात** : व्यक्तीच्या सर्वच आशा - आकांक्षा पूर्ण होत नाहीत. यातून वैफल्य, निराशा या भावना निर्माण होणार नाहीत, निर्माण झाल्या तर त्याचे विवेचन देखील लगेच होणे आवश्यक असते. अर्थातच याची जबाबदारी आई - वडील, घरातील अन्य व्यक्ती, शेजारी, सवंगडी, शिक्षक व शेवटी समाजाने घ्यायची असते. खेळताना पडणे, मित्राने मारणे, पेन हरविणे, नापास होणे, खेळात हरणे वगैरे बाबींत मुलांचा अपेक्षाभंग होतो. पुढे तर अशा अपेक्षाभंगाचे प्रमाण वाढतच जाते. मग तो प्रेमभंग असेल किंवा मुलाखतीत अपयश असेल तेव्हा अपेक्षाभंगांना सामोरे जाण्याचे, नैराश्य भावनेवर मात करण्याचे सामर्थ्य व्यक्तीत येणे आवश्यक असते. विफल निराश व्यक्ती समाज व्यवस्थेला अहितकारक असे वर्तन करू शकते. उदा. आदळआपट, संताप इतरांची खोटी निंदा - नालस्ती, आक्रमण, हिंसा, विध्वंस, व्यसनाधिनता किंवा स्वतःचा आत्मघात अशी कृत्ये विघटनकारी असून समाज व्यवस्थेला धोक्यात आणणारी आहेत.

सामाजिकरणाचे सामाजिक जीवनातील महत्त्व

सामाजिकरणाचे व्यक्ती व समाज या दोहोंसाठी असणारे महत्त्व अनन्यसाधारण असेच आहे सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेने प्रामुख्याने

- १) नवजात अर्भकाचे सामाजिक प्राण्यात रुपांतर करून त्याला समाजाचा क्रियाशील सदस्य बनवले जाते, तसेच
- २) समाजाच्या संस्कृतीचे संक्रमण त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात आणि सामाजिक वर्तनात करून समाजाचे सातत्य टिकवले जाते.

सामाजिकरणाचा अभाव असेल तर.....

जे. ए. एल. सिंग यांना मिदनापूर जवळील एका अरण्यात लांडग्यांच्या गुहेत दोन मुली सापडल्या. दीड वर्षांच्या मुलीस 'अमला' व आठ वर्षांच्या मुलीस 'कमला' ही नावे देण्यात आली यापैकी अमला लवकरच वारली तर कमला आणखी नऊ वर्षे जगली. तिचे वागणे माणसासारखे नव्हते तर लांडग्यासारखे होते. ती दोन हातांचा पायासारखा वापर करून चार पायावर चालणारी, कच्चे मांस खाणारी, लांडग्यासारखेच ओरडणारी, माणसांना पाहून भिऊन पळणारी होती. पुढे माणसांच्या सहवासात ती शिजवलेले अन्न खाऊ लागली, दोन पायांवर ताठ चालू लागली. थोडे - बहुत इतरांसारखे बोलू लागली. पण तरीही सतरा वर्षांच्या कमलाचे वागणे अगदीच प्राथमिक होते. सतरा वर्षांच्या मुलीसारखे नव्हते.

याचप्रमाणे अमेरिकेतील पेनसिल्व्हानिया राज्यात 'अॅना' नावाच्या मुलीस अनैतिक संबंदातून जन्मास आली म्हणून तिच्या आईने शेतातील घरात वरच्या मजल्यावर स्वतंत्र ठेवले. सहा वर्षांची असताना तिची माहिती इतरांना झाली. व ती मानवी संपर्कात आली. त्या वेळेस तिला मानवासारखे चालता, बोलता येत नव्हते. कोणत्याच भावना तिच्या चेहऱ्यावर व्यक्त होत नव्हत्या. तिच्या वयाची मुले - मुली ज्या गोष्टी करू शकत होती त्यातील तिला काहीच करता येत नव्हते. सुरुवातीस तिला अपंग मुलांच्या व नंतर मतिमंद मुलांच्या शाळेत घालण्यात आले. या काळात सुरुवातीस चालणे, स्वतः खाणे, एक वर्षांच्या मुलांसारखे बोलणे, नंतर हात धुणे, दात घासणे, बाहुली बरोबर खेळणे, रंग ओळखणे एवढ्या गोष्टी तिला येऊ लागल्या होत्या.

अमेरिकेतील ओहियो येथील 'इसाबेला' हिची कथा अॅनासारखीच. अनैतिक संबंदातून जन्मलेल्या इसाबेलाला जवळ जवळ साडेसहा वर्षे अंधारात, एकाकीपणे वाढवले. जेव्हा तिचे अस्तित्व उघडकीस आले त्या वेळी ती अत्यंत अशक्त व आजारी होती. परक्या माणसाला पाहताच ती फक्त द्वेष व भीतीच व्यक्त करीत असे. तिला फक्त अस्पष्ट असा आवाज काढता येत होता. इतरांसारखे बोलता येत नव्हते. तिला परिश्रमपूर्वक योग्य शिक्षण देण्यात आले आणि चौदाव्या वर्षी ती इतर मुलांसारखी वागू लागली.

कमला, अॅना, इसाबेला यांना असे करुणास्पद जीवन जगावे लागले कारण त्यांच्यावर सामाजिकरणाची प्रक्रिया होऊ शकते.

सामाजिकरणाची उद्दिष्टे (Objective of Socialization) :

लिओनार्ड ब्रुम आणि फिलीप सेल्झनिक यांनी आपल्या या ग्रंथात सामाजिकरणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व स्पष्ट करणारी सामाजिकरणाची चार उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगितली

आहेत. कोणत्याही समाजात सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतून ही चार मूलभूत उद्दिष्टे साध्य करण्याचा सातत्याने चाललेला प्रयत्न दिसून येतो.

१) व्यक्तीच्या अंगी मूलभूत शिस्तीचे संस्कार बाणवणे :

मानवाच्या जैविक प्राणी म्हणून ज्या मूलभूत गरजा आहेत त्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्यास वाटेल तसे वागू देणे हे व्यक्ती व समाज या दोहोंसाठी इष्ट नसते. त्यासाठी त्याने समाजमान्य मार्गाने वर्तन करावे यासाठी त्याच्यावर शिस्तीचे संस्कार होणे आवश्यक असते. तेव्हा खाणे - पिणे, मलमूत्र विसर्जन, कामतृप्ती, प्रज्योत्पादन, निद्रा वगैरे अत्यवश्यक गरजांपासून ते केशभूषा, वेशभूषा, बोलणे, चालणे वगैरे गरजांचे निराकरण यासाठी व्यक्तीला शिस्तबद्ध वर्तनाची गरज असते. व्यक्तीला याबाबतचे मार्गदर्शन हे सामाजिकरणामुळेच घडून येते. जर हे मूलभूत शिस्तीचे संस्कार व्यक्तीच्या मनावर बिंबवले नाहीत तर व्यक्ती कोणताही सारासार विचार न करता अविवेकी वागतील. मग त्यांच्या कोणत्याही गरजा असोत त्या भागवताना त्यांच्यात व पशूत काहीच फरक राहणार नाही. याचा परिणाम इतरांना व समाजाला नुकसानकारक ठरतो, तसेच बेशिस्तीने वागणाऱ्या व्यक्तीलाही शेवटी त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. हे व्यक्तीचे व समाजाचे नुकसान टाळण्यासाठी व्यक्ती नवजात अर्भक असल्यापासून तिच्यावर मूलभूत शिस्तीचे संस्कार बानवणे हे सामाजिकरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट असते.

२) संस्कृतीनुरूप उत्कृष्ट आकांक्षा ठसविणे :

सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती त्या समाजाची संस्कृती आत्मसात करते. प्रत्येक समाजात संस्कृतीने उत्कृष्ट - निकृष्टतेच्या कल्पना जपलेल्या असतात. साहजिकच प्रत्येक व्यक्तीचे सामाजिकरण होत असताना त्या समाजातील चांगल्या-वाईट, योग्य-अयोग्यतेच्या आदर्शाबरोबरच व्यक्तीला उत्कृष्ट आकांक्षांचा परिचय होतो. सुरुवातीस व्यक्तीला शिस्तीच्या बंधनात राहणे जड जाते पण शिस्तीमुळेच आपणास हव्या त्या गोष्टी मिळवता येतात. हे लक्षात येताच तो शिस्तबद्ध रीतीने उत्कृष्ट आकांक्षांची पूर्ती करण्यासाठी प्रयत्न करू लागतो. लहानपणी मुलाला थोड कळू लागताच आपण कोण होणार हे तो बोलून दाखवतो, 'मी पोलीस होणार' अगर 'मी मास्तर होणार' या शाळेत असताना त्याच्या उत्कृष्ट आकांक्षापुढे वास्तवतेने भाग आल्यावर बदलतात व तो 'मी इंजिनियर किंवा डॉक्टर होणार' अगर 'संशोधक होणार' अशी आपली महत्त्वाकांक्षा बोलून दाखवतो. आपले जीवन सुखी होण्यासाठी समाजात चांगला दर्जा - प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी तो उच्चपदाच्या प्राप्तीचे ध्येय आपल्या समोर ठेवतो. त्या दृष्टिने तो प्रयत्न करतो. पण आपण 'स्मगलर व्हायचे' किंवा 'भिकारी होऊन आरामात फक्त पोट भरायचे' अशा आकांक्षा कोणीच बाळगत नाही. कारण त्याचे सामाजिकरण होत असतानाच उत्कृष्ट काय आहे याबाबतची मूल्ये त्याने आत्मसात केलेली असतात. या उत्कृष्ट आकांक्षांची पूर्तता होईल अगर न होईल हा भाग वेगळा, पण निदान त्या दृष्टिने तो प्रयत्न करित राहतो. डॉक्टर होण्याची उत्कृष्ट आकांक्षा सफल झाली नाही तरी प्राध्यापक वा वकील होण्याचा तो प्रयत्न करतो. अर्थातच उत्कृष्ट आकांक्षा या समाजाच्या स्वरूपावर अवलंबून राहतात. आदिवासी समाजातील व्यक्ती उत्कृष्ट योद्धा अगर शिकारी होण्याची आकांक्षा बाळगील तर ज्या समाजात धर्मव्यवस्थेचे, पुरोहितांचे प्राबल्य आहे तेथे व्यक्ती धर्मोपदेशक होण्याची आकांक्षा बाळगील. तात्पर्य, व्यक्तीचे सामाजिकरण होत असताना व्यक्तीच्या मनावर त्या समाजाच्या संस्कृतीनुरूप उत्कृष्ट आकांक्षा हसवल्या जातात.

३) सामाजिक भूमिका व त्यांना पोषक अभिवृत्तींचे ज्ञान :

सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती ज्या विविध बाबी आत्मसात करीत असते त्यात व्यक्तीला पार पाडाव्या लागणाऱ्या विविध सामाजिक भूमिकांचे ज्ञान सर्वात महत्त्वाचं असते. व्यक्तीला केवळ त्याच्या भोवतालच्या भौतिक व सामाजिक पर्यावरणाचे ज्ञान पुरेसे नसते. त्याला त्याच्या समाजाचा क्रियाशील सदस्य होण्यासाठी विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. एक व्यक्ती मुलगा, मित्र, भाऊ, विद्यार्थी, फुटबॉलचा खेळाडू, पती, पिता, नोकर मालक वगैरे समाजातील अनेक भूमिका पार पाडत असते. या विविध भूमिका पार पाडत असताना त्या भूमिकेशी संबंधीत कोणते अधिकार व्यक्तीला मिळतात व या बदल्यात त्याने कोणती कार्ये पार पाडावयाची याचे ज्ञान त्याला सामाजिकरण प्रक्रियेतून होते. एखाद्यास जर आपण न्यायाधीश व्हावे असे वाटत असेल तर त्याचबरोबर त्या स्थानावर जी कर्तव्ये पार पाडावयाची असतात. त्यासाठी कोणती अभिवृत्ती म्हणजे वागणूक आवश्यक आहे याची माहिती त्या त्या व्यक्तीस होते. आदिवासी जमातीत एखाद्यास मांत्रिक व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी कोणती गुणवत्ता अंगी बाणवणे आवश्यक आहे याचे ज्ञान त्या व्यक्तीला सामाजिकरणातून होते.

४) विविध कौशल्यांचे ज्ञान :-

व्यक्तीस समाजाचा क्रियाशील सदस्य होण्यासाठी विविध कौशल्यांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. एखादी भूमिका पार पाडण्यासाठी कोणत्या अभिवृत्ती अंगी बाणवल्या पाहिजेत एवढेच माहित असून चालत नाही तर त्यासाठी आवश्यक कौशल्येदेखील व्यक्तीला ज्ञात पाहिजेत. ही कौशल्ये त्याने प्राप्त केल्यास त्याचे समाजातील स्थान निश्चित होते. आदिवासी जमातीत वा ग्रामीण समुदायात अनौपचारिक पध्दतीने या कौशल्यांचे ज्ञान व्यक्तीला होते. निरीक्षण, अनुकरण, परंपरा, प्रथा सततची धडपड या मार्गाने व्यक्ती ही कौशल्ये ज्ञात करून घेते, तर प्रगत समाजात औपचारिक मार्गाने व्यक्तीला शाळा, महाविद्यालये, व्यावसायिक शिक्षण वगैरे घेता येते. या कौशल्यांच्या बळावरच व्यक्तीला समाजाच्या विविध क्षेत्रात परिणामकारक सहभाग घेता येतो.

संस्कृती ही मानवाच्या विविध गरजांचे निराकरण करण्याचे साधन आहे. तर त्या संस्कृतीचा शक्य होईल तितका भाग आत्मसात करण्यासाठी सामाजिकरण ही अत्यावश्यक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेने मानवाचे सामाजिक प्राण्यात रुपांतर होऊन तो समाजाचा क्रियाशील सदस्य तर होतोच पण त्याचबरोबर संस्कृतीचे संक्रमण पुढील पिढीत होऊन समाजाचे सातत्य चालूच राहते.

१.२ सामाजिकरणाची साधने / माध्यमे (AGENCY OF SOCIALIZATION)

नवजात अर्भकाला समाजाचा क्रियाशील सदस्य बनविण्याची प्रक्रिया निरंतर म्हणजे जन्मापासून मृत्यु पर्यंत चालूच असते. ही सामाजिकरणाची प्रक्रिया सामाजिक आंतरक्रियेमुळे घडून येते. व्यक्तीचे हे सामाजिकरण व्यक्तीला व समाजाला उपयोगी व्हावे यासाठी समाज जाणीवपूर्वक हे सामाजिकरण विशिष्ट उद्दिष्टे डोळ्यांसमोर ठेवून करत असतो. व्यक्तीचे सामाजिकरण होते म्हणजे संस्कृतीचा जमेल तेवढा भाग व्यक्ती आत्मसात करते व व्यक्तिमत्त्व

प्राप्त करते. या गोष्टी घडवून आणण्यात समाजाचे जे घटक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या सहभागी होतात, त्यांनाच सामाजिकरणाची साधने म्हटले जाते.

किंगजले डेव्हिस यांनी सामाजिकरणाच्या साधनांचे पुढील दोन वर्ग कल्पिले आहेत.

१) सामाजिकरणातील अधिकारी व्यक्ती (साधने) :

माता, पिता व कुटुंबातील इतर व्यक्ती, शिक्षक, शेजारी, धर्मगुरु वगैरेना किंगजले डेव्हिस यांनी सामाजिकरणातील अधिकारी व्यक्ती (Authoritarian Agency) मानले आहे. कारण मुलावर हयांचे वर्चस्व प्रस्थापित झालेले असते. मूल त्यांच्या धाकात असते व त्यांच्या शब्दांबाहेर नसते. यापैकी महत्त्वाची साधने म्हणजे कुटुंब, शेजार, शाळा व शिक्षक होत.

२) समानतेचे नाते असलेल्या व्यक्ती :

मुलाच्या समवयस्क सवंगड्यांना किंगजले डेव्हिस यांनी सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतील समानतेचे नाते असलेली व्यक्ती (Equalitarian Agency) मानले आहे. व्यक्तीचे सामाजिकरण कोणताही भावनिक तणाव, दडपण धाक न आणता अनौपचारिकरित्या घडवून आणणारे ते प्रभावी साधन आहे. यात खेळगडी, सवंगड्यांचा समूह यांना महत्त्वाचे साधन मानले जाते.

सामाजिकरणाचे साधने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) कुटुंब (Family) :

मुलाचा जन्मच मुळात कुटुंबात होतो. कुटुंबातील एक सदस्य म्हणूनच त्याचा संबंध प्रस्थापित होतो. कुटुंब हा एक सार्वत्रिक समूह आहे. नवजात अर्भकाचे सामाजिकरण करण्यात कुटुंब हे प्रभावशाली साधन आहे. या कुटुंबात मुलाचा प्रथम इतर सामाजिक प्राण्यांशी अन्य सदस्य यांच्याशी त्याच्या आंतरक्रिया होऊ लागतात. यातूनच त्याच्या 'स्व' निर्मितीस सुरुवात होते. व्यक्तीमत्त्वाच्या जडणघडणीची सुरुवात कुटुंबातच होते. आईवडील व घरातील इतरांच्या वतुणुकीचे ते अनुकरण करते. समाजाची अभिवृत्ती, सामाजिक संस्कृतीचा अन्यभाग कुटुंबातील इतर सदस्यांकडून मूल आत्मसात करते. उदा. ज्या विविध भूमिका मुलाला पर पाडावयाच्या आहेत त्याचे प्रारंभिक ज्ञान व विविध सामाजिक स्थितीत (social situations) कसे वागावयाचे याचे शिक्षण त्याला कुटुंबातच मिळते. विशेषतः बालकाच्या परावलंबनाचा काळ इतर प्राणिमात्रांपेक्षा दीर्घ असल्याने कुटुंबात मुलांवर सामाजिकरणाची प्रक्रिया दीर्घकाळापर्यंत शक्य होते. परिणामी कुटुंबात झालेल्या संस्कारांचा खोल ठसा मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वात उमटतो. कुटुंबाचा समाजातील दर्जा इत्यादींचा मुलाच्या सामाजिकरणावर फार मोठा प्रभाव पडतो. आर्थिक स्तर, शिक्षण, जात, धर्म इत्यादींच्या कसोटीवर एखाद्या कुटुंबाचा दर्जा वरच असेल तर मुलाचे सामाजिकरण अनुकूल असे होऊ शकते. कारण कुटुंबाचा दर्जा मुलाला मिळतो. कुटुंबाचा व्यवसाय त्याच्याकडे चालत येतो. त्याचे समाजातील स्थान निश्चित करण्यात कुटुंबाचा हातभार मोठा असतो. याउलट अशिक्षित, अज्ञानी, दारिद्र्याने गांजलेल्या तथाकथित नीच जातीच्या समजल्या जाणाऱ्या कुटुंबातील मुलांचा सामाजिकरणात कितीतरी उणिवा दिसून येतात.

जवळजवळ सर्वच समाजशास्त्रज्ञ, मनसशास्त्रज्ञ वगैरेंनी सामाजिकरणातील म्हणजेच मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीतील कुटुंबाचे, विशेषतः आईवडिलांचे अनन्यसाधारण महत्त्व मान्य केलेले आहे. आईवडिलांकडूनच मुलाला प्रेम, संरक्षण मिळते. चांगल्या वर्तनाबद्दल शाबासकी मिळते, तर वाईट वर्तनाबद्दल शिक्षा पदरात पडते. शिवाय आईवडिलांच्या विशिष्ट अधिकारही आपोआप प्राप्त होतो. त्यामुळे त्यांचा वर्चस्वाचा अनुकूल प्रतिकूल परिणाम मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतो. जर आई-वडील आनंदी, समाधानी, सद्वर्तनी, प्रेमळ, धर्मपरायण असतील तर त्याचा अनुकूल परिणाम मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वावर होतो. याउलट आई-वडील भांडखोर, संशयी, दुर्वर्तनी, सतत मार-झोड करणारे असतील तर त्याचा प्रतिकूल परिणाम मुलावर हातो.

आई-वडिलांखेरीज कुटुंबातील इतर वडीलधाऱ्या व्यक्तींचा व वडील भावंडांचाही मुलावर थोडाफार अधिकार प्रस्थापित झालेला असतो. त्यांचाही मुलांच्या सामाजिकरणात सहभाग असतो.

२) शेजार (neighborhood) :

मुलाचे सामाजिकरण घडवून आणण्यात शेजार या घटकाचा प्रभावी परिणाम होतो. आपण जेथे राहतो, त्याच्या आसपासच्या कुटुंबाचा समावेश शेजारात होतो. मूल थोडेसे मोठे झाले की ते एकदम उघडया जगात प्रवेश करत नाही. तर त्याची पावले शेजारी पडतात. या शेजारील व्यक्ती, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांचा दर्जा, त्यांची वर्तणूक, त्यांचा व्यवसाय याचा फार मोठा परिणाम मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर होतो. शेजारच्या घरातील व्यक्तीदेखील शेजारच्या मुलास शिकविण्याचा आपणास अधिकारच आहे असे कळत-नकळत मानतात. शिवाय या व्यक्ती सामाजिकरणाची प्रक्रिया घडवून आणताना घरातील व्यक्तीपेक्षा थोडीशी वेगळी भूमिका घेत असतात. उदा. चिंटू जेवणाच्या वा झोपण्याच्या वेळी शेजारच्या घरी खेळायला गेला असता शेजारचे लोक गोड बोलून चिंटूला घरातून जायला सांगतात. पुढे या दुराव्याचे करण मुलाला चांगलेच समजते. मग आपल्या घरातील व्यक्ती व शेजारच्या घरातील व्यक्तींच्या वर्तनाची तुलना मूल करू लागते. शिवाय शेजारील व्यक्ती इतरांच्या मुलांच्या चुकांच्या जणू काही शोधातच असतात. त्यामुळे ते आपल्या चुकीच्या वर्तनाची चुगली करू शकतात याची जाणीव मुलाला असते.

त्यामुळे ते शेजाऱ्यांच्या धाकात असते. एखादे वेळेस घरी काय म्हणतील यापेक्षा शेजारीकाय म्हणतील याचे दडपण त्याच्यावर अधिक असते. परंतु निंदकाचे घर असावे शेजारी या उक्तीप्रमाणे ते फायद्याचेही असते. अर्थात, बऱ्याच वेळेला शेजारी आपल्या अनुभवाचा, माहितीचा फायदाही करून देतात. मार्गदर्शन करतात. हे मार्गदर्शन कदाचित घरी शक्यही नसेल. शेजारी वेगळ्या जातीचे, धर्माचे, भाषेचे असतील तर त्याचाही सामाजिकरणावर ठसा उमटतो. अर्थात, शेजारी चांगले आहेत याची चौकशी करण्याचे हेही एक मोठे कारण आहे. शेजार चांगला नसेल तर आपण मुलांना शेजारी जाऊ देत नाही.

३) शाळा व शिक्षक (School & Teacher) :

मुलाचा कुटुंबा बाहेरील ज्या व्यक्तीशी सातत्याने संबंध येतो त्यात शाळा व शाळेतील शिक्षक हे अतिशय महत्त्वाचे होत. संस्कृतीच्या औपचारिक अंगांची ओळख मुलास शिक्षकांकडून होते. मूल घरी बोलायला शिकले तरी भाषेचे व्याकरण सहित्य लेखन या गोष्टी त्याला शाळेतून

शिकविल्या जातात. त्याचबरोबर अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त अन्य किती तरी गोष्टी शिक्षक त्याला शिकवितात. नैतिक तत्त्वे, राष्ट्रप्रेम, सामुदायिक जीवन, सहकार्य, बंधुभाव वगैरे शाळेतील शिस्त, शिक्षकांचे स्थान इत्यादींमुळे मुलांवर माता - पित्याच्या खालोखाल शिक्षकांचा अधिकार चालतो. विद्यार्थी आपल्या शिक्षकांचे वर्तन व शिकवण आदर्श मानून त्याप्रमाणे आचरण करण्याचा प्रयत्न करतो. शिवाय शिक्षक हे प्रशिक्षित असल्याने मुलांना काय शिकवावे व काय शिकवू नये याचेही त्यांना ज्ञान असते. त्यामुळे मुल्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत शिक्षकाचाही वाटा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. मुलांच्या मनावर उत्कृष्ट संस्कार घडविण्याचे महत्त्वाचे कार्यशाळा करतात.

४) खेळगडी, सवंगड्यांचा समूह :

सामाजिकरणाची प्रक्रिया घडवून आणणाऱ्या अन्य व्यक्तींत मुलांचे समवयस्क मित्र, रस्त्यावर खेळावयास जमलेले सवंगडी यांचाही सहभाग महत्त्वाचा असतो. मुलाची वाढ होत असतानाच हळूहळू त्याचा कुटुंबाबाहेरील व्यक्तींशी संबंध येऊन परस्परांत आंतरक्रिया होऊ लागतात. शेजारील समवयस्क मित्र, रस्त्यावर खेळावयास जमलेले सवंगडी, शाळेतील सोबती वगैरे व्यक्ती कळत नकळतपणे व्यक्तीवर सामाजिकरणाची प्रक्रिया घडवून आणतात. हे सर्व सवंगडी साधारणपणे समवयस्क असतात. त्यांच्यात समानतेचे संबंध असतात. त्यामुळे त्यांच्यातील संबंधात अधिक मनमोकळेपणा असतो. परस्परांवर कोणतेही मानसिक दडपण नसते. त्यामुळे समवयस्कांच्या या समूहात व्यक्ती आपल्या शंका - कुशंका निःसंकोचपणे इतरांना विचारते. ज्या बाबींची माहिती कुटुंबातून वा शिक्षकांकडून मिळत नाही ती माहिती अशा समूहातून देण्या - घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. विशेषतः समाजातील अन्य भूमिकांची माहिती व त्या भूमिका साकारण्याची तालीम व्यक्ती या समूहातच करते. विशिष्ट परिस्थितीत कसे वागावे व कसे वागू नये याचे धडे व्यक्ती स्वतंत्ररित्या या समूहातच गिरविते. आपल्या अंगच्या सुप्त शक्तींचा, गुणांचा अविष्कार करण्याची संधी व्यक्तिला घरापेक्षा आपल्या सवंगड्यांतच जास्त मिळते. तयामुळे तिच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत या समवयस्क मित्रांच्या समूहांचा (Peer groups) फार मोठा वाटा असतो. कुटुंबातील व्यक्ती वा शिक्षक यांच्याकडून मिळालेल्या माहितीतील उणिवा या समवयस्कांच्या समूहातून भरून निघतात. व्यक्तीला समाजाच्या आवडी-निवडी लैंगिक शब्दांचा वापर व त्यांचे ज्ञान, शब्दांचे विविध अर्थ, विविध अनुभव, छंद, फॅडस्, फॅशन यांची माहिती या समूहातून अधिक उत्तमरित्या होते. घरात व्यक्तीला मायेने, आपुलकीच्या नात्याने वागविले जाते व त्याच्या गरजा पुरविल्या जातात. पण या समूहातील मित्र एकमेकांशी रोखठोकपणे वागतात. आपल्या हक्कांसाठी भांडतात. त्याचप्रमाणे दुसऱ्याकडून वस्तू हिरावून घेण्याचाही प्रयत्न करतात. दुसऱ्यांच्या दोषावर बोट ठेवून त्यांना चिडवितात. त्यामुळे व्यक्तीच्या 'स्व' त्वाची जडण-घडण करण्यात हा समूह महत्त्वाचा ठरतो. म्हणजे व्यक्तीचे सामाजिकरण करण्यात या समवयस्क सवंगड्यांना प्रत्येक समाजात महत्त्वाचे स्थान असते.

५) लोक शिक्षणाची माध्यमे :

सामाजिकरणाच्या वरील दोन माध्यमाशिवाय आजच्या आधुनिक समाजाच्या पार्श्वभूमीवर लोकशिक्षणाच्या माध्यमाचाही सामाजिकरणाची साधने म्हणून विचार करावा लागतो. आजच्या आधुनिक विकासात समाजात मुद्रण, नभोवाणी, दूरवाणी, चित्रवाणी, चित्रपट, टेपरेकॉर्डर, व्हिडिओ टेप्स इत्यादी केवळ करमणुकीची साधने राहिली नाहीत तर ती माहिती व शिक्षणाची उत्तम साधने ठरली आहेत. या साधनांचा परिणाम अत्यंत प्रभावी असतो. स्थल,

कालाची बंधने या साधनांवर पडत नाहीत. रोजच्या वर्तमानपत्रापासून ते ग्रंथालयातील ज्ञानकोशापर्यंत विविध क्षेत्रातील छापील वाङ्मय आपणास अह्यावत माहिती देत असते. पाश्चत देशात तर प्रौढांचे ज्ञानकोश, मुलांचे ज्ञानकोश व अन्य उपयुक्त पुस्तके घरी असणे हे फ्रीज वा फोन असण्याइतकेच महत्वाचे मानले जाते ऑस्ट्रेलियात तर चित्रवाणीने औपचारिक शिक्षणाचा फार मोठा भाग व्यापला आहे. अशा माध्यमांतून विविध क्षेत्रातील तज्ञ विचारवंत, कार्यकर्ते, समाजसुधारक, कलाकार वगैरे अत्यंत प्रभावीपणे सामाजीकरणातील आपला वाटा उचलत असतो. एवढेच नव्हे तर जी माहिती पालक शिक्षक, सवंगडी देऊ शकत नाहीत. त्याची उणीव ही माध्यमे फार मोठया प्रमाणात भरून काढतात. गतिशील समाजात तर या माध्यमांचे महत्त्व दिवसेंदिवस अधिकच वाढत चाललेले आहे.

परंतु या माध्यमांचा अमर्याद, अनियंत्रित नियोजनविरहित वापर तोट्याचा देखील ठरत आहे. हिंसा गुन्हेगारी, सवंग करमणूक, कामुक दृश्ये यांचा भयावह परिणाम प्रेक्षकांवर विशेषतः मुले व तरुणांवर होत आहे. चार भिंतीच्या खोलीत व्यक्ती अधिक एकलकोंड्या व व्यक्तिवादी होतात. कुंटुंबातील, समुदायातील सुसंवाद यामुळे धोक्यात येऊ शकतो. लहानपणीच मुलांच्या आवडीनिवडी निश्चित होतात. त्यातूनच मग पालकांच्या आवडी निवडीशी संघर्ष होऊ शकतो. स्वतःचे निर्णय ते स्वतःच घेतात. प्रसंगी ते चुकीचेही असू शकतात शिवाय या माध्यमांतून चांगल्याबरोबर वाईटचेही शिक्षण मिळते आणि तेच अधिक घेतले जाते. तेव्हा या माध्यमांचा रचनात्मक वापर कसा करावा हे संबंधितांना आधुनिक समाजात एक आव्हानच आहे.

सामाजिकरणाच्या अवस्था / पायऱ्या / टप्पे

नवजात अर्भकावर समाजाचा क्रियाशील सदस्य बनविण्याची सामाजिकरणाची जी प्रक्रिया असते. ती अत्यंत गुंतागुंतीची असते. ही प्रक्रिया जन्मल्यापासून अखेरपर्यंत चालत राहते. तरीही लहानपणी ती मोठया वेगात चालते तशी तिची आवश्यकताही असते. किंगजले डेव्हिस यांनी म्हटल्याप्रमाणे ही प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची असून ती नेमकी कशी होते याबाबत काटेकोरपणे व समग्रपणे सांगता येत नाही. तरीही समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ वगैरेनी या बाबत आपली मते मांडली आहेत. मूल वाढत असताना त्या मुलावर समाजातील 'स्व' ची भावना निर्माण होऊन त्याचे व्यक्तिमत्त्व विकास पावू लागते. त्याला समाजातील आपला दर्जा, भूमिका याची जाण होऊ लागते. तो सामाजिक प्राणी बनून समाजाचा क्रियाशील सदस्य होतो. ही सामाजिकरणाची प्रक्रिया काही एकाएकी होत नाही तर त्याच्या विविध अवस्था म्हणजेच पायऱ्या (stages) असतात. टॉलकॉट पार्सन्स यांनी सामाजिकरणाच्या चार अवस्था सांगितल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे आहेत. या प्रत्येक अवस्थेत सामाजिकरण ज्याच्यावर होत आहे त्यात होणारा बदल स्पष्टपणे दिसून येतो.

१) मौखिक अवस्था (The oral stage) :

सुप्रसिध्द मानसशास्त्रज्ञ डॉ. सिगमंड फ्रॉईडनी नवजात बालकाच्या या अवस्थेत सुख तत्वाची (Pleasure Principle) अवस्था म्हटले आहे. नुकतेच जन्मास आलेले मूल हे संगोपन, संवर्धन व संरक्षणासाठी आईच्या कुशीत राहून पूर्णतया आईवर विसंबून असते. आपल्या भोवतालच्या सजीव - निर्जीव, मूर्त - अमूर्त वस्तूपेक्षा आपण वेगळे आहोत. याची त्याच्यात जाणीव निर्माण झालेली नसते. सभोवतालच्या व्यक्ती, त्यांचे संबंध, त्यांच्याशी वागण्याच्या पध्दती याची त्याला अजिबात जाणीव नसते. त्याच्यात 'स्व' ची जाणीव निर्माण झालेली नसते.

२) गुदावस्था (The Anal stage) :

पण नवजात अर्भकाच्या जैविक विकासाची वाटचाल होऊ लागते तशी त्याला त्याच्या भोवतालच्या वस्तू, व्यक्ती यांची सुरुवातीस पुसटशी व नंतर स्पष्ट जाणीव होऊ लागते. जेन पिगेट यांनी बालकाच्या १९ महिन्यांपर्यंतच्या सहा मानसिक अवस्थांचे विवेचन केले आहे. अत्यंत प्रारंभिक अवस्थेत आई जवळ होते, स्तनपान करते याची अत्यंत पुसटशी जाणीव मुलाला होते. नंतर एकाच दिशेकडे पाहत राहणे, नंतर इतर व्यक्तीचे बोट वा इतर वस्तू हातात धरून ठेवणे या क्रिया सुरु होतात. पाचव्या - सहाव्या महिन्यात दिसलेली वस्तू घेणे, फेकलेल्या वस्तूच्या मूळ जागेकडे पाहणे या गोष्टी ते करू लागते. नवव्या व दहाव्या महिन्यात मुलाला दाखवून एखादी वस्तू लपवून ठेवली तरी ती शोधून काढण्याचे ज्ञान मुलाला होऊ लागते. पंधराव्या ते एकोणिसाव्या महिन्यांच्या कालावधीत मुलाच्या मानसिक विकासातील एक फार मोठा टप्पा गाठला जातो. तो म्हणजे पूर्वी पाहिलेल्या वस्तू तो ओळखू लागतो. इतर वस्तूंचे वेगळेपण, स्वतंत्र अस्तित्त्व तो आत्मसात करतो. ही सामाजिकरणातील महत्त्वाची बाब आहे. आई, बाबा, खेळणे, दुधाची बाटली वगैरे व्यक्ती, वस्तूंच्या प्रतिमा त्याच्या मनात तयार होतात. या वस्तू वा व्यक्तीविषयी त्याला ज्ञान होत असतानाच त्या व्यक्ती वा वस्तू या संदर्भात कसे वागले पाहिजे याबाबत त्याच्या मनात प्रेरणा तयार होतात. उदा. दुधाची बाटली दिसताच ती घेऊन तोंडाला लावणे, चारचौघात असलेल्या आईकडेच झोपावणे, खुळखुळा वाजवणे, दार ढकलणे वगैरे. अर्थात, व्यक्ती व वस्तू याविषयीच्या त्याच्या मनात तयार झालेल्या प्रतिमा व त्या बाबतच्या त्याच्या मनात निर्माण होणाऱ्या वर्तनविषयक प्रेरणा याबदल्याही जाऊ शकतात. थोडक्यात, १८ व्या महिन्यांपर्यंत मुलाला पूर्वी पाहिलेली व्यक्ती वा वस्तू यांची स्मृती होऊ लागते व त्या वस्तूंना ओळखू लागतो. म्हणजेच त्याला इतर पदार्थांच्या स्वतंत्र अस्तित्त्वाची जाणीव निर्माण होते व त्या वस्तूसंबंधी वर्तनविषयक प्रेरणादेखील निर्माण होतात.

ही त्याची अवस्था त्याला वळण लावण्यासाठी महत्त्वाची असते. साधारणपणे तीन वर्षांचे मूल झाले की त्याने मलमूत्र विसर्जनाबाबत स्वतःच काळजी घेणे आई वा इतर व्यक्तींच्या वागण्याला प्रतिसाद देणे याबाबत जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जातात. एकूण त्यांच्या वर्तनाला दिश दिली जाते. तसेच त्याच्याकडून अपेक्षित वर्तन न झाल्यास त्याला रागे भरणे, मारणे या शिक्षा दिल्या जातात. म्हणजे या अवस्थेत त्याला वस्तूस्थितीची जाणीव होऊ लागते. फॉर्ड यांनी याबाबत केलेल्या विश्लेषणावरून ही बालकाची वास्तवता तत्त्वाच्या ओळखीची अवस्था मानली जाते. त्याला वस्तूस्थितीची हळूहळू जाणीव होऊ लागते. इतर व्यक्तीशी तो मिळतेजुळते होऊ लागतो. बोगार्डस यांनी या अवस्थेत होणारी वस्तूस्थितीची जाणीव हाच सामाजिकरणाचा गाभा मानला आहे.

३) इडिपस अवस्था (oedipal stage) :

साधारणतः वयाच्या चौथ्या वर्षापासून ते बाराव्या वर्षापर्यंतचा काळ इडिपस अवस्था (The oedipal stage) मानला जातो. या काळाच्या सुरुवातीलाच स्वतः बदलची त्याला जाणीव निर्माण होत जाते. लिंगभेदाच्या जाणिवेबरोबरच इतर व्यक्ती या आपल्यापेक्षा वेगळ्या आहेत आपण वेगळे असून आपणास स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे. याबाबत त्याच्या गुंतागुंतीच्या कल्पना तयार होतात.

पाच-सहा वर्षांनंतर मूल घराबाहेर पडते. शाळा, मित्र, शिक्षक, पुस्तके, खेळ इतर माणसे यांच्याशी म्हणजे त्याच्या बाह्य जगाशी न संपणाऱ्या संपर्काची सुरुवात होते. त्याचे 'स्व'

किंवा 'आत्म' यांच्या विकासाला म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला अत्यंत जोराची चालना मिळते. घरी आई-वडील 'माझा राजा' किंवा 'माझी गुणाची लक्ष्मी' असे म्हणत असले तरी बाहेर 'नालायक' 'अवदसा' 'बेशरम' अशीही विशेषणे मुलांना ऐकावी लागतात. इतरांशी त्याच्या ज्या आंतरक्रिया घडून येतात. त्यातूनच त्याला आपण कसे आहोत याची जाणीव निर्माण होऊ लागते. स्वतःबदलची एक प्रतिमा त्याच्या मनात तयार होऊ लागते.

'स्व' किंवा 'आत्मा' ही सामाजिक आंतरक्रियेची निर्मिती असते. 'स्व' घेऊनच व्यक्ती जन्मास येत नसते. जी. एच. मीड यांनी महटल्याप्रमाणे 'स्व' स्वरूप संपूर्णतया सामाजिक असते. 'स्व' संकल्पनेचा विकास हाच खऱ्या अर्थाने सामाजिकरणाचा गाभा आहे. आंतरक्रियेतूनच हा विकास साधत असतो. याबाबत भाषा ही अत्यंत महत्त्वाची आहे. भाषेमुळे आंतरक्रिया अधिक प्रभावी होतात. इतरांचे विचार आवडी निवडी, मते, भावना मुलाला समजते. त्याचप्रमाणे तेही आपला विचार व्यक्त करू लागते. त्यामुळे तेही आपला विचार व्यक्त करू लागते. त्यामुळे 'स्व' च्या विकासाला अधिक वेग मिळतो. सामाजिक नियमांचे ज्ञानही त्याला या भाषेनेच होते. त्यामुळे समाजात आपण कसे वागावे व कसे वागू नये, कोणत्या भूमिका स्वीकाराव्यात व त्या कशा पार पाडाव्यात याबद्दलची कल्पना ते आत्मसात करते. मी, मला, माझे यासारख्या शब्दांतून ते स्वतः विषयीची जाणीव प्रकट करू लागते.

या अवस्थेत 'स्व' त्याची जाणीव कशी विकसित होत जाते या बाबत काही नामवंत समाजशास्त्रज्ञांनी, मानसशास्त्रज्ञांनी सिध्दांत मांडले आहेत.

(अ) सी. एच. कूले यांचा 'स्व' प्रतिबिंब दर्पणाचा सिध्दांत :

ज्याप्रमाणे दर्पणात म्हणजे आरशात आपणा कसे दिसतो. हे पाहतो. त्याप्रमाणे मुले इतरांचा आरशासारखा उपयोग करतात. आपल्या वर्तनाबाबत इतर व्यक्तींकडून चांगल्या - वाईट, योग्य - अयोग्य वगैरे काय प्रतिक्रिया होतात. त्या अजमावतात. त्यावरून आपण कोणत्या प्रकारचे वर्तन करावे, कोणत्या भूमिका पार पाडाव्यात याबाबत निर्णय घेतात. थोरामोठ्यांच्या मुलाला आदर, मान मराबत मिळत जातो. त्यामुळे ते स्वतःला मोठे समजते. तर गरीबाच्या मुलाला पदोपदी अवमानीत केले जाते. तेव्हा ते स्वतःला तुच्छ समजते. अशा प्रकारे आपणांकडे दुसऱ्याच्या नजरेने पाहात मुलांच्या ठिकाणी 'स्व'त्वाची निर्मिती होत असे कूले यांनी प्रतिप्रादन केले आहे.

(ब) जॉर्ज हर्बर्ट मीड 'भूमिका' साकारणे बाबतचे विचार :

जॉर्ज हर्बर्ट मीड यांच्या मते, सामाजिक आंतरक्रियांमुळे मुलाच्या ठायी स्वतःची जाणीव निर्माण होते. सामाजिकरणाच्या प्रारंभिक असस्थेपासून मूल हळूहळू संपर्कात येणाऱ्या इतरांच्या म्हणजे आई, वडील, भाऊ, ताई, शेजारी वगैरे प्रमाणे हळूहळू वागू लागते. त्यांच्या भूमिका स्वीकारून पार पाडताना स्वतःकडे वस्तुनिष्ठपणे पाहते. यातूनच त्याची स्वत्वाची जाणीव विकसित होत जाते. उदा. लहान मूले भातुकलीचा खेळ खेळताना आई, बाबा, काकू, ताई, डॉक्टर, पोस्टमन वगैरे भूमिका साकारतात.

(क) सिगमंड फ्रॉईड यांची 'अहं' (Ego) :

फ्रॉईडच्या मते, मूल आपल्या माता-पित्याचे वर्तन प्रमाण मानून तसे वागण्याचा प्रयत्न करते. कोणते वर्तन चांगले व कोणते वर्तन वाईट याबद्दल माता-पित्यांची प्रमाणे असतात. तीच प्रमाणे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडण-घडणीत ठसवली जातात. या प्रक्रियेतून मुलाचा अहं (Ego) निर्माण होत जातो. माता-पित्याच्या प्रामाणिक वर्तनाच्या कल्पना या शेवटी समाजाच्याच

असतात. अशा प्रकारे मूल समाजाच्या सामाजिक नियमनांना सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेने आत्मसात करीत असते.

४) पौगंडावस्था (Adolescent stage) :

या अवस्थेतील मूले साधारणतः १३ ते १८ वर्षापर्यंतची असतात. आई-वडिलांपासून काही प्रमाणात स्वतंत्र झालेली मुले समाजात स्वतंत्र वागू लागतात. पण तो पूर्णपणे स्वतंत्र नसल्याने त्यांच्या मनात गोंधळ उडालेला असतो. एकीकडे एखाद्या बाबतीत स्वतंत्र निर्णय घ्यावा असे वाटत असले तरी त्यांना इतरांच्या विशेषतः आई-वडीलांच्या मार्गदर्शनाची गरज असते.

याच काळात त्यांच्यात शारीरिक बदल वेगाने होत असताना त्यांच्यात लैंगिक जाणिवा निर्माण होतात. त्यांना भिन्न लिंगी व्यक्तीबद्दल आकर्षण वाटू लागते. त्याचे भावनिक विश्व अत्यंत संवेदनशील होते. त्यात स्वप्नाळूपणा येतो. घराबाहेरच्या जगाशी त्यांच्या बाढत्या संपर्कातूनच आपण कोण व्हावे? कोणासारखी वर्तणूक करावी? अशा अनेक प्रश्नांचा गुंता त्यांच्या मनात निर्माण होतो. अशा वेळी त्यांच्यातील हा जैविक, मानसिक बदल त्यांच्या समाजीकरणतील महत्त्वाचा भाग असतो. या वेळेस त्याला भावनिक, मानसिक गोंधळातून समतोल साधण्यासाठी वडीलधान्यांची वा शिक्षक, पुरेहित वगैरे अन्य मार्गदर्शकांचे साहाय्य मौलिक ठरते. लोकरुढी, लोकनीती, कायदे यांचे पालन करण्यातील गांभीर्य त्याला पडते. त्याच्या वर्तनाच प्रभावी नियंत्रण या सामाजिक नियमनामुळे होऊ लागते. इतरांना दृष्टिकोण व त्याचा दृष्टिकोण यात कमालीची एकरूपता निर्माण होते. समाजाच्या अभिवृत्ती, आवडीनिवडी याचे त्याला ज्ञान होऊन कसे वागावे कसे वागू नये या बाबी तो आत्मसात करतो. सदसदविवेक बुध्दीची त्याच्या ठायी निर्मिती होऊन त्याआधारे चुकल्या गोष्टींबद्दल त्याला वाईट वाटणे, शरमल्यासारखे होणे हे दिसून येते. महणजे आदर्श स्वरूपाच्या 'स्व' ची निर्मिती या समाजीकरणाने होते. समाजाचा तो क्रियाशील सदस्य होतो.

सामाजिकरणाच्या या अवस्थांतच सामाजिकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होते असे नाही. बाल्यावस्था, किशोरावस्था या काळात समाजीकरणाची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात होत असली तरी प्रौढावस्था, वृद्धावस्था या अवस्थेत मानवी व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण चालूच असते.

१.३ स्वत्व आणि सामाजिकरण (THE SELF AND SOCIALISATION)

प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सामाजिकरण प्रक्रियेत 'स्वत्व' जाणिवेच्या निर्मितीला महत्त्व दिले जाते. सामाजिकरण प्रक्रियेद्वारे स्वत्व कसे निर्माण केले जाते. सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की, मनुष्य आणि इतर मानवत्तर प्राणी यातील सुस्पष्ट भेद म्हणजे मानवी प्रण्यात असलेली 'स्वत्व' जाणीव इतर प्राण्यात आढळत नाही. मग आपलयापुढे असा प्रश्न उभा राहतो की, 'स्वत्व' म्हणजे काय? आणि ते कसे प्राप्त केले जाते? आज तरी सर्वसाधारणपणे स्वत्वाच्या स्वरूपाबाबत विधानांमध्ये मतैक्य आहे. परंतु स्वत्वाच्या अभ्यासाच्या मार्गाबाबत मात्र विविध अभ्यासकांच्या गटात काही मतभेद असेल तरी 'स्वत्व' ही संकल्पना आज सर्वमान्य आहे.

स्वत्व आणि सामाजिकरण (THE SELF AND SOCIALISATION)

स्वत्व संकल्पना (Self concept)

स्वत्व अर्थ व व्याख्या (Meaning & Definition of Development of self)

आपण कोण आहोत ? याबाबत आपली कल्पना म्हणजे 'स्व' संकल्पना किंवा 'स्वत्व संकल्पना' होय. आपल्या स्वतः बाबतच्या कल्पना या स्व - संकल्पनेचा एक भाग असतात. स्वत्वाचा अर्थ आपल्या लक्षात येण्यासाठी 'स्वत्व' या संकल्पनेच्या काही व्याख्यांचा आपण या ठिकाणी आढावा घेऊ या.

- १) प्रा. अल्विन एल्. बरट्रॉंड :- “आत्मनिष्ठ दृष्टीकोनातून विचार करावयाचा झाल्यास असे महणता येईल की, 'स्वत्व' म्हणजे स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणिव आणि इतर व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वापेक्षा आपण कसे वेगळे आहोत यांचीही जाणीव होय”. स्वत्वाच्या अस्तित्वाची जाणिव व्यक्ती मी, मला, माझ्या (I, Me, My) या सर्वनामाद्वारे व्यक्त करतात.
- २) प्रा. डब्ल्यु. ए. अँडरसन आणि एफ. बी. पार्कर :- “स्वत्व म्हणजे इतरांशी आपल्या होणाऱ्या आंतरक्रियांबाबत आपल्या विकसित झालेल्या भावनांची अवस्था होय”.
- ३) हॅरी एम्. जॉनसन :- “एखाद्या व्यक्तीच्या स्वतःच्या व्यक्तीच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या वस्तूंचे किंवा हेतूंचे आत्मसातीकरण करणे म्हणजे 'स्वत्व' होय”.

स्वत्वाचा विकास होण्यासाठी मुलांच्या इतर व्यक्तीशी आंतरक्रिया होणे फार महत्वाचे असते. लहान मूल आत्मकेंद्री असते. ते त्याच्याच विश्वात गुरफटलेले असते. मूल व त्याच्या स्वतःच्या गरजा या दोन गोष्टींना त्या विश्वात प्राधान्य असते. आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी ते आईवर व अन्य कुटुंबीयांवर अवलंबून असते. पण त्याचे इतरांशी येणारे संबंध हे शारीरिक पातळीवरचे असतात. त्याच्या गरजा वेळोवेळी पुऱ्या केल्या जातात. माणसे त्याच्या तैनातीस हजर असतात आणि मूल कुटुंबीयांवर हुकूमत चालविते. या अवस्थेत निराशा, वैफल्य याचा अनुभवच मुलाच्या वाटचाला येत नाही. किंबहुना तो येऊ दिला जात नाही. त्याची भूक, तहान, झोप इत्यादींची काटेकोरपणे काळजी घेण्यात येते.

परंतु ही परिस्थिती कायम टिकून राहान नाही. तीत बदल होणे आवश्यक असते. हळू हळू मुलाला वेगळे अनुभव यावयास लागतात. त्याने मागता क्षणीच खाणे मिळत नाही. त्याने रडताक्षणीच आई व अन्य माणसे हातातील कामे सोडून नेहमीच त्याला उचलण्यास धावत नाहीत. याची त्याला जाणीव होते. मग मूल भोवतालच्या विश्वाचा शोध घ्यावयास लागते व त्या अनुभवातून त्याला खऱ्या विश्वाची म्हणजे ज्यात त्याला राहावयाचे आहे त्याची कल्पना यावयास लागते. त्या विश्वात आपल्याबरोबर अन्य माणसेही राहतात. त्यांचाही आपण विचार केला पाहिजे. त्यांच्याशी जुळते घेतले पाहिजे याची मुलाला जाणीव व्हावयास लागते. त्यांना खूष करून व त्यांच्या कलाने वागून आपल्यालाही सुख मिळेल हे मुलाला यथावकाश स्पष्ट व्हावयास लागते.

अशी जाणीव होत असताना मुलाची आत्मकेंद्री वृत्ती विरघळू लागते. ते दुसऱ्यांचा विचार करावयास शिकते. म्हणजेच आपल्याबद्दल इतरांना काय वाटते किंवा काय वाटेल याचा विचार करू लागते. आता ते स्वतःकडे आपल्या दृष्टीकोनातून न पाहता इतरांच्या दृष्टीकोनातून पाहावयास लागते व त्याची आत्मप्रतिमा घडते. अशी आत्मप्रतिमा घडण्यासाठी व्यक्तीने इतरांशी

आंतरक्रिया करणे व त्यांच्या विचारांना व मतांना महत्त्व देणे फार महत्वाचे असते. आपण हुशार आहोत. सुंदर आहोत, उंच आहोत किंवा खुजे आहोत. हे माणसांना इतरांच्या मदतीने व्यक्तीला 'आत्मशोध' होत असतो. इतरांच्या स्वत्वाचा विकास होणे.

सी. एच. कूले यांची स्व प्रतिबिंब दर्पणाची कल्पना (C. H. COOLEY)

अमेरिकेन समाजशास्त्रज्ञ सी. एच. कूले यांनी स्वतःच्या मुलांच्या वर्तणुकीचे निरीक्षण करून 'स्व'त्वाच्या विकासाबद्दल काही मूलभूत विचार मांडले. मुले इतरांकडे आपल्या वर्तनाचा आरसा या दृष्टीने पाहतात. आपण कसे दिसतो? चांगलेकी वाईट, तरतरीत की गबाळग्रंथी हे जसे आरशात पाहून ठरवतो व त्यानुसार आपल्यात फेरफार करतो. त्याचप्रमाणे मूले इतरांना आरसा मानतात व त्यांच्याकडून आपल्या वर्तनाच्या प्रतिक्रिया अजमावतात. त्या आधारे आपले वागणे योग्य - अयोग्य खपणारे - नखपणारे, चांगले - वाईट, लक्षणीय - दुर्लक्षणीय वगैरेचा निर्णय ते स्वतः घेऊ लागतात. यातूनच ते स्वतःचे मूल्यमापन करू लागतात त्यानुसार आपण कोणत्या प्रकारचे वर्तन करावे व कोणती भूमिका पार पाडावी याच्या जाणीवा त्यांच्या ठायी निर्माण होतात. अगदी प्रारंभिक अवस्थेत मूले रडून आपल्या आईला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देतात. बाळाला काय हवे, काय झाले याकडे आई - वडील वगैरे लक्ष देतात. त्याच प्रमाणे खेळताना, गप्पा मारताना वा इतर प्रकारचे वर्तन करताना मुले रडणे, मोठा आवाज करणे, मोठ्याने बोलणे वगैरे मार्गांनी इतरांचे आपणांकडे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न करतात. आपल्या वर्तनाची प्रक्रिया काय होते हे आजमावतात. अशाप्रकारे आपणाकडे दुसऱ्यांच्या नजरेत पाहात व्यक्तीच्या ठायी स्वत्वाची निर्मिती व विकास होतो.

अशाप्रकारे स्वत्वाचा विकास हा आंतरक्रियेतून विशेषतः सुरुवातीस कुटुंब, सवंगडी या सारख्या प्राथमिक समूहातून होतो. त्याच्या वर्तणुकीविषयी इतरांच्या तो जसा प्रतिक्रिया आजमावतो. तद्वत इतरांच्या वर्तनाबद्दल त्याच्याही मनात प्रतिक्रिया तयार होतात. अशा प्रकारे स्वतःचे प्रतिबिंब इतरांच्या प्रक्रियात्मक आरशात पाहणे (Looking Glass self) ची प्रक्रिया सातत्याने चालत असते व स्वत्वाचा विकास होत जातो.

जॉर्ज हर्बर्ट मीड G. H. Mead यांची भूमिका साकारणे बाबतचे विचार

जे. एच. मीड या शिकागो विद्यापीठाच्या तत्वज्ञ व मानसशास्त्रज्ञाने भूमिका साकारणे बाबत किंवा स्वत्व बाबत विचार मांडतांना सामाजिक आंतरक्रियामुळे व्यक्तीला स्वतःची जाणीव निर्माण होते असे म्हटले आहे. सामाजिकरणाच्या प्रारंभिक अवस्थेपासून मूल हळूहळू इतरांच्या प्रमाणे स्वतः वागण्याचा प्रयत्न करू लागते. हे इतर म्हणजे त्याचे आई - वडील, जवळचे नातेवाईक आणि शेवटी त्याच्या प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष संपर्कात येणाऱ्या अन्य कितीतरी व्यक्ती होत. म्हणजे तो इतरांच्या भूमिका स्वीकारून त्या साकारण्याच्या (Role playing) प्रयत्न करतो. याचबरोबर या भूमिका साकारताना इतरांच्या नजरेतून मूल स्वतःकडे वस्तु निष्पणणे पाहते. यातूनच त्याची स्वत्वाची जाणीव विकसित होत जाते. उदा. लहान मूल बाहुलीशी खेळतांना बाहुला - बाहुलीची लग्ने लावताना वा भतुकलीचा खेळ खेळताना स्वतः आई, बाबा, ताई, दादा, नवरा, बायको, भटजी वगैरेच्या भूमिका साकारतात. अर्थात या इतरांच्या भूमिका जगात असताना मुलाला 'काही इतर' हे अत्यंत महत्वाचे (significant others) वाटतात. उदा. आई, वडील, दादा, ताई वगैरे.

अशाप्रकारे 'नवजात' अर्भक ज्याला सुरुवातीस आपण व आई यात फरक करता येत नसतो. त्याला नंतर आई व आपण वडील - आई - आपण असा भेद करता येऊ लागतो. नंतर इतर व्यक्ती व स्वतः यातील मी सुक्ष्मपणे जाणवतो. पण मूल एवढ्यावरच थांबत नाही. तर इतरांच्या भूमिका साकारण्याचा प्रयत्न देखील करू लागते. या बाबत त्याला भाषेचे फार मोठे सहाय्य होते. अशा या भूमिका जगताना त्याचे भूमिकांचे क्षेत्र अत्यंत व्यापक होते. समाजातील असंख्य लोकांच्या समान्याकृत भूमिका (The Generalised other) साकारण्याचा प्रयत्न मूल करू लागते. या भूमिका साकारण्याच्या प्रक्रियेत मूल आपल्या वर्तनाबद्दल इतरांच्या काय प्रतिक्रिया होतील, इतर लोक काय म्हणतील यांचाही विचार करत असते. याचा त्याच्या वर्तनावर निश्चित परिणाम होतो. अशाप्रकारे इतरांच्या भूमिका साकारण्याच्या प्रक्रियेतून व्यक्तीला स्वतःची व समाजाची ओळख होते. समाजाच्या अभिवृत्ती, आवडी निवडी याचे त्याला ज्ञान घेऊन कसे वागावे आणि कसे वागू नये याबद्दलच्या जाणिवेला तो आत्मसात करतो. यातूनच त्याच्या स्वत्वाचा विकास होऊन तो समाजाचा क्रियाशील सदस्य होतो.

सारांश (Summary) :

व्यक्ती, तिची स्वत्वप्राप्ती व त्यात सामाजिकरणाची भूमिका या तिघांच्या परस्परसंबंधावर स्वत्वाचा विचार मांडला जातो. व्यक्ती हा जीवशास्त्रीय दृष्टीने विचार करता एक सजीव प्राणी असून व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व घडविण्यात जीवशास्त्रीय घटकाचे मोठे योगदान आहे. स्वत्वाची प्राप्ती विकास कसा होतो हे अनेक विचारवंतानी आपल्या सिद्धांतात सांगितले आहे. सामाजिकरणात शिक्षण प्रक्रियेचे काय महत्त्व आहे? यातून व्यक्तित्वात कोणते बदल घडून येतात? दुसऱ्याच्या मनातील स्व बदलच्या आपल्या काय कल्पना आहेत? इत्यादी थोडक्यात माहिती मिळविता येते.

१.४ अपेक्षित सामाजिकीकरण (ANTICIPATORY SOCIALIZATION)

समाजामध्ये राहत असताना स्वतःमध्ये बदल घडवून आणणे आणि स्वतःमध्ये विकास घडवून आणणे हे कार्य व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत अखंडपणे चालू असते. मानवी जीवनक्रमात अनेक वेळा पुढील दोन तऱ्हेचे सामाजिकरण होत असते. १) अपेक्षित सामाजिक आणि २) पुर्णसामाजिकरण होय.

समाजातील काही व्यक्ती अगोदरपासून त्यांना काय करायचे आहे ते ठरवितात नंतर ते त्यांची संपूर्ण कौमार्यावस्था किंवा प्रौढपणातील काही काळ भविष्याच्या तयारीसाठी घालवितात. उदा. काही व्यक्ती त्यांचा संपूर्ण वेळ नृत्य शिकण्यात घालवितात. तर काही सर्व वेळ क्रिकेटचे धडे घेण्यात घालवितात काही जण वडिलोपार्जित व्यवसाय पुढे चालू ठेवण्यासाठी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत - घेत वडिलांबरोबरचे काम करू लागतात. आणि भविष्यात व्यवसाय सांभाळण्यासाठी स्वतःमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करतात. अशा तऱ्हेने स्वतःचे भवितव्य घालविण्यासाठी तयार करण्याला 'अपेक्षित सामाजिकरण' म्हटले जाते.

अपेक्षित याचा अर्थ सामाजिकरणाची अशी प्रक्रिया ज्यात भविष्यातील भूमिकांसाठी व्यक्ती सराव करीत असते. तसेच भविष्यातील व्यवसाय आणि सामाजिक संबंधांसाठीही

स्वतःला तयार करीत असते. एखादी संस्कृती कार्यक्षमतेने कार्य करीत असते. आणि अशा व्यक्ती संस्कृतीच्या मानकांना, मूल्यांना आणि वर्तनाला आधीच समजून घेतात.

मागसलेल्या समाजातील अनेक मुले कौटुंबिक व्यवसायातील कौशल्ये, निरीक्षण आणि सरावाद्वारे सुरुवातीपासूनच शिकत असतात. म्हणजेच ती भविष्यासाठी स्वतःला तयार करत असतात.

एकूण आयुष्याचा विचार केला तर लोकांच्या दृष्टिकोनात, मुल्यात आणि स्वतः विषयीच्या संकल्पनात बदल होत असतो. ते एखादी नवीन भूमिका स्वीकारतात आणि नवीन अनुभव घेतात.

प्रौढवयात होणारे बदल मंद गतीने आणि तुकड्या तुकड्याने होतात. पण काही बदल मात्र मूलभूतच असतात. आणि ते वेगाने होतात. विशेषतः जेव्हा एखादी व्यक्ती नियमित जगत असलेले आयुष्य सोडून दुसऱ्या प्रकारचे आयुष्य जगू लागते की जे पहिल्यापेक्षा अत्यंत वेगळे असते. यासंबंधी एक महत्वाचे उदाहरण म्हणजे पुर्नसामाजिकरणाच्या प्रयत्नात पूर्वीच्या सर्व घडलेल्या घटना विसरायला लावले जाते. (ब्रेनवॉशिंग) याचप्रमाणे गुन्हेगारांचे पुनर्वसन आणि पापी लोकांना पुन्हा धर्मात सामावून घेणे, ही अशीच प्रक्रिया आहे. अशा प्रकरणांमध्ये मुळापासून वेगळी व्यक्ती बनविणे आणि भूतकाळापासून विलग करणे, हा हेतू असतो. काही व्यावसायिक भूमिकेत आतून आणि बाहेरून सामाजिकरणाची आणि प्रशिक्षणाची गरज असते. यालाच पुर्नसामाजिकरण म्हटले जाते. ख्रिस्ती धर्मगुरु किंवा नन यांची पारंपरिक भूमिका अशी असते की, नव्या धर्माप्रमाणे जीवन जगता यावे आणि धार्मिक सेवांमुळे जुने आयुष्य विसरले जावे.

आपली प्रगती तपासा (check your progress)

१) अपेक्षित सामाजिकरण म्हणजे काय ?

१.५ लिंग सामाजिकरण (GENDER SOCIALIZATION)

नवजात बालकाला जन्मतः संस्कृतीचे ज्ञान नसते. मुलाच्या वाढत्या वयात त्याला हळूहळू संस्कृतीचा, समाजातील मूल्ये व प्रमाणकांचा परिचय करून दिला जातो. अन्य व्यक्तीसमवेत राहून त्यांचे अनुकरण करून व त्यांच्याशी आंतरक्रिया करूनच मूल अनेक गोष्टी शिकते. मुलांना भावी आयुष्यातील त्यांच्या भूमिकांसाठी लागणारे शिक्षण सामाजिकरणाद्वारेच दिले जाते.

समाजात 'स्त्रीत्व' 'पुरुषत्व' या लिंगविषयक भूमिकांशी संबंधित असलेल्या पारंपारिक कल्पनांचा प्रभाव सामाजिककरणांच्या प्रक्रियेवर पडत असतो. व त्या कल्पनांनुसार मुलांमुलीचे व्यक्तीमत्व विकसित करण्याकडे समाजाचा कल असतो. उदा. मुलींच्या बाबतीत नम्रता, त्यागी वृत्ती, सहनशीलता, आज्ञाधारकता, कर्तव्यदक्षता, शालीनता इ. गुण आवश्यक समजले जातात. तर मुलांकडून धडाडी, नेतृत्व, कणखरपणा इ. गुणांची अपेक्षा असते. त्यामुळे त्या त्या भूमिकेशी आवश्यक अशा गुणाची जोपासना करण्याचा प्रयत्न कुटुंब, शाळा, जनसंपर्क, माध्यमे इ. सामाजिककरणांच्या साधनांद्वारे केला जातो. समाजाकडून स्वीकृत असे वर्तन मुलांमुलींकडून घडल्यास त्याबाबत त्यांना बक्षिसे किंवा शाबासकी दिली जाते. त्यांचे कौतुक केले जाते. याउलट समाजाला अस्वीकृत वर्तन त्यांच्याकडून घडल्यास त्यांना शिक्षा दमदाटी केली जाते. मुलींच्या बाबतीत तिच्या पत्नी, माता, गृहिणी या भूमिका अधिक महत्त्व दिले जाते. मुलींच्या अगदी बाल्यावस्थेपासून तिचे सामाजिकरण अशा रीतीने केले जाते की, ज्यायोगे तिच्यामध्ये दुय्यम स्थानाची भावना निर्माण व्हावी. उदा. अनेक कुटुंबात आहार, आरोग्य, शिक्षण इ. बाबतीत मुलीपेक्षा मुलाकडे अधिक लक्ष पुरवले जाते.

प्रत्येक समाजात स्त्री - पुरुषांच्या भूमिका किंवा त्यांनी करावयाची कामे निश्चित केलेली असतात. मुलामुलीचे सामाजिकरण होत असतांना मुलेमुली या लिंगविषयक भूमिकांशी समरस होण्याचा प्रयत्न करतात. कुटुंबात मुलगी आपल्या आईच्या भूमिकेशी आणि मुलगा पित्याच्या भूमिकेशी तादात्म्य पावू लागतात. कुटुंबातील वडील मंडळीही मुलांमुलींना त्यांच्या लिंगानुसारी भूमिकांकडे वळवण्याचा प्रयत्न करतात. मुलामुलींभोवतीचे सामाजिक विश्व त्यांना त्यांच्या भूमिका स्वीकारण्यास मदत करते. आईवडीलही आपल्या मुलांनी समाजाने ठरवून दिलेल्या भूमिकांप्रमाणे वागावे अशी अपेक्षा करतात. त्यामुळे लहानपणापासून त्यांना वागवण्याच्या पध्दतीत फरक केला जातो. मुलांमुलीचे पोषाख त्यांना दिली जाणारी खेळणी, त्यांच्यावर सोपवली जाणारी कामे, त्यांना खेळण्या वावरण्याची दिली जाणारी संधी, त्यांचे छंद, त्यांच्या शिक्षण व व्यवसायाची निवड इ. सर्वच बाबतीत मुलांमुलींमध्ये भेद केला जातो. मुलगी आपली स्त्री - भूमिका व मुलगा आपली पुरुष - भूमिका कुटुंब, शाळा, शेजार, समवयस्क समूह, साहित्य, जाहिराती, चित्रपट टी. व्ही. यांच्याद्वारे आत्मसात करतात. ही सर्व साधने मुलींनी व मुलांनी कसे असायला हवे व कसे असू नये हे सांगत असतात. सामाजिककरणाच्या या विविध साधनांच्या द्वारे त्या - त्या भूमिकेशी संबंधीत असणाऱ्या समाजमान्य मूल्यांचे आंतरीकरण केले जाते. आणि लिंगविषयक भूमिकेच्या पूर्वापार चालत आलेल्या प्रतिमाच व्यक्तीच्या मनावर ठसवल्या जातात. स्त्री - पुरुष हे भावनिक बौद्धिक व सामाजिक दृष्ट्या वेगळे दिसतात. कारण त्यांचे सामाजिकरण विशिष्ट पध्दतीनेच केले जाते.

अलिकडे काही कुटुंबे सामाजिककरणाद्वारे मुलांमुलीमध्ये समान अभिरुची व क्षमता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. शिक्षकांनीही मुलांमुलीचे सामाजिकरण करतांना नवीन दृष्टीकोण बाळगला पाहिजे. शिवाय आज सामाजिककरणांच्या इतर साधनांद्वारेही, अभिवृत्तींमध्ये व वर्तन व्यवहारांमध्ये स्त्री - पुरुष समान आहेत ही जाणीव निर्माण होण्याच्या दृष्टीने नवीन मूल्यांची जोपासना केली गेली पाहिजे. संपूर्ण व आमूलाग्र परिवर्तन सामाजिककरणाच्या प्रक्रियेद्वारे साधता येण्यासारखे आहे.

१.६ पुर्नसामाजिकीरण (RE - SOCIALIZATION)

काही वेळेला माणसांना आयुष्यात केव्हातरी अचानक नवीन अभिवृत्तींचा, नवीन मूल्यांचा व नवीन भूमिकांचा स्वीकार करून नव्या अनुभवाला सामोरे जावे लागते. असे पुनःसामाजिकरण हे अधिक मूलभूत स्वरूपात आणि अधिक जलद घडून येणारे असते. व्यक्तीचे आधी झालेले सामाजिकरण हे चुकीचे आहे असे वाटल्याने आधीचे संस्कार पुर्णपणे नाहीसे करून व्यक्तीवर पुन्हा नवीन मूल्यांचे संस्कार करण्याचा प्रयत्न पुनःसामाजिकरणाने केला जातो. पुनःसामाजिकरण हे जीवनात आधी आलेल्या अनुभवांपेक्षा केवळ वेगळेच असते. असे नाही तर ते आधीच्या अनुभवांशी विसंगतही असते. उदा. बालगुन्हेगारांचे किंवा गुन्हेगारांचे केले जाणारे पुनर्वसन किंवा 'पापी' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्तीने धार्मिक जीवनाच्या मार्गाने केलेले अनुसरण हे पुनःसामाजिकरण होय. या उदाहरणांवरून आपल्याला असे दिसून येते की, या ठिकाणी व्यक्तींच्या आयुष्यक्रमात मूलभूत बदल घडवून आणण्याचा आणि त्यांच्या गतकालीन अनुभवांत भंग करण्याचा उद्देश असतो.

दुसऱ्या बाजूने आधुनिक गतीशील समाजात व्यक्ती शिक्षणाच्या किंवा नोकरी व्यवसायाच्या निमित्ताने एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करीत असतात. स्थलांतरामुळे व्यक्तींना नवीन भागातील संस्कृतीची ओळख करून घ्यावी लागते. इतकेच नाही तर त्या संस्कृतीशी स्वतःचे समायोजन साधावे लागते. पूर्णपणे वेगळ्या व नवीन संस्कृतीची मूल्ये व प्रमाणके आत्मसात करावी लागतात. उदा. ग्रामीण भागातून शहरी भागात येणारी व्यक्ती किंवा एका देशातून दुसऱ्या देशात वास्तव्यासाठी जाणारी व्यक्ती यांना अशा परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. वेगळ्या संस्कृतीत स्वतःला सामावून घेण्याची प्रक्रिया देखील पुनःसामाजिकरणाची प्रक्रिया ठरते. पुनःसामाजिकरणात, व्यक्तीला नव्याने स्वीकारावी लागणारी भूमिका ही गुंतागुंतीची असेल, व्यक्तीमध्ये ताण - तणाव निर्माण करणारी असेल तर पुर्नसामाजिकरण हे त्रासदायक ठरते.

तुमची प्रगती तपासा. (Check your progress)

१) पुर्नसामाजिकरण ही संकल्पना स्पष्ट करा.

---

२) सामाजिकरणाचा अर्थ व व्याख्या सांगा.

- ३) सामाजिकरणाचे महत्व विशद करा.
- ४) सामाजिकरणाची कार्ये स्पष्ट करा.
- ५) सामाजिकरणाची उद्दिष्टे सांगा.
- ६) सामाजिकरणाची साधने / माध्यमे नमूद करा.
- ७) सामाजिकरणाच्या अवस्था किंवा पायऱ्या किंवा टप्पे यावर चर्चा करा.

- ८) स्वत्वाचा विकास: सी. एच. कूले, जी. एच मीड यांचा स्पष्ट करा.
- ९) सी. एच. कुलेची 'स्वत्वाचा विकास' ही संकल्पना विशद करा.
- १०) जी. एच. मीडची 'स्वत्वाचा विकास' ही संकल्पना विशद करा.

- ११) लिंग भूमिकेची सामाजिकरण संकल्पना सांगा

राजकीय सामाजिकरण (POLITICAL SOCIALIZATION)

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रस्तावना
- १०.२ राजकीय सामाजिकरणाचे स्वरूप
- २.३ राजकीय सामाजिकरणाची साधने / माध्यमे
- २.४ प्रचार माध्यमे, जनसंपर्काची साधने
- २.५ सरकार
- २.६ अनुभव
- २.७ राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व
- २.८ सारांश
- २.९ अभ्यासाचे प्रश्न
- २.१० संदर्भ सूची

२.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVE)

---

१. राजकीय सामाजिकरणाचा अभ्यास करता येईल.
२. राजकीय सामाजिकरणाची साधने किंवा माध्यमे कोणती हे लक्षात घेता येईल.
३. प्रचार माध्यमे, जनसंपर्काची साधने यांचा अभ्यास करता येईल.
४. सरकार, अनुभव आणि राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व समजून घेता येईल.

२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

प्रत्येक देशाची राजकीय संस्कृती भिन्न असते. वर्षानुवर्षे देशाच्या राजकीय संस्कृतीत कमी-अधिक प्रमाणात सातत्य आढळते. राजकीय संस्कृतीत एका टोकाचा बदल झाल्याचे दिसत नाही. या सर्वांचे एकच कारण आहे व ते म्हणजे 'राजकीय सामाजिकरण'.

राजकीय सामाजिकरण ही एक संकल्पना आहे. तसेच प्रक्रिया देखील आहे. ज्या प्रक्रियेद्वारे मानवामध्ये मानवी गुणधर्मांचा विकास होतो. मनुष्य प्राण्याचे सामाजिक प्राण्यामध्ये

रुपांतर होते, त्या प्रक्रियेस सामाजिकरण म्हणतात. सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित करणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजिकरण होय.

सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेद्वारेच व्यक्ती समुहाच्या चालीरीती, परंपरा, विचार करण्याची पद्धती अंगीकारतो व स्वतःस समूहाचा शारीरिक व मानसिक हिस्सा बनवतो. काहींच्या मते सामाजिकरण हे शिक्षण आहे. या शिक्षणाद्वारेच व्यक्तीस सामाजिक भूमिका पार पाडण्याचे ज्ञान मिळते. समाजाच्या स्थिरतेसाठी समाजाला विशिष्ट मानसिकता असणाऱ्या व्यक्तीची गरज असते. अशा व्यक्ती समाज ज्या प्रक्रियेद्वारे बनवतो त्यास सामाजिकरण म्हणतात. थोडक्यात “मनुष्य प्राण्याचे सामाजिक प्राण्यामध्ये रुपांतर करण्याची अव्याहत सातत्याने निरंतर चालणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजिकरण होय.”

राजकीय सामाजिकरणाचे स्वरूप (POLITICAL SOCIALIZATION) :

अर्थ (Meaning) :

राजकीय सामाजिकरण हा राजकीय संस्कृतीचा एक भाग आहे. राजकीय सामाजिकरणाद्वारेच व्यक्ती आपल्या राजकीय भूमिकांना आत्मसात करीत असते. व्यक्ती या प्रक्रियेद्वारेच राजकारणात सहभागी होत असते. राजकीय व्यवस्थेत कोणत्या तरी पातळीवर व्यक्तीला सहभागी करून घेण्याची प्रक्रिया म्हणजे राजकीय सामाजिकरण होय. राजकीय दृष्टिकोण, राजकीय मान्यता, राजकीय क्षेत्रात चांगले व वाईट म्हणण्याचे समाजमान्य मापदंड ज्या प्रक्रियेद्वारे एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रमित होतात त्या प्रक्रियेस राजकीय सामाजिकरण असे म्हटले जाते.

तरुण किंवा पौढ व्यक्तींनी राजकारणात कोणती भूमिका घ्यावी हे सतत सांगितले जाते. हे सांगताना मागील पिढीतील तरुणांनी कोणती भूमिका घेतली याचा आवर्जून उल्लेख केला जातो. प्रौढांची राजकीय भूमिका निश्चित करण्याचा प्रयत्न होत असतो. समाज स्वीकृत राजकीय मूल्ये तरुणांच्या मनावर बिंबवली जातात. तरुणांकडून विशिष्ट भूमिका पार पाडण्यासाठी त्यांची मानसिकता ज्या प्रक्रियेद्वारे तयार केली जाते त्यास राजकीय सामाजिकरण असे म्हटले जाते.

राजकीय सामाजिकरणाच्या व्याख्या (Definition of Political Socialization):

- १) **डेव्हिड इस्टन** : “व्यक्तीस राजकीय प्रवृत्ती व वर्तनविषयक ज्ञान प्राप्त करून देणारी प्रक्रिया म्हणजे राजकीय सामाजिकरण होय.”
- २) **कैनेथ लॅंगटन** : “राजकीय संस्कृती एका पिढीकडून भावी दुसऱ्या पिढीत संक्रमित होत असते. या संक्रमण प्रक्रियेस राजकीय सामाजिकरण असे म्हणतात.”
- ३) **हर्बर्ट हिमेन** : “राजकीय सामाजिकरण हे संपूर्ण ज्ञान प्रक्रियाचे अंग आहे. ज्याद्वारे राजकीय व्यवस्था, राजकीय संस्था, कार्य याचे ज्ञान व्यक्तीस होते. या ज्ञानाच्या द्वारे तो राजकारणात भूमिका घेत असतो.”
- ४) **आलमंड व पॉवेल** : “ज्या प्रक्रियेद्वारे राजकीय संस्कृतीची अंगभूत मूल्ये, श्रद्धा, संकेत, दृष्टिकोन भावी पिढ्यांना संक्रमित होतात त्यास राजकीय सामाजिकरण म्हणतात.”

- ५) **लुसियन पाय** : “सातत्याने पण धीमेपणाने एखाद्या राजकीय व्यवस्थेची मूल्ये श्रद्धा, संकेत, दृष्टिकोन, विश्वास, ती राजकीय व्यवस्था जिवंत ठेवण्यासाठीची प्रक्रिया होय.”
- ६) **सिगल** : “राजकीय व्यवस्थेला पूरक व्यक्ती पुरविणारी व तयार करणारी प्रक्रिया म्हणजे राजकीय सामाजिकरण होय.”

२.२ राजकीय सामाजिकरणाचे स्वरूप (NATURE OF POLITICAL SOCIALIZATION)

राजकीय सामाजिकरणाकडे दोन दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. अ) राजकीय सामाजिकरणाचे विश्लेषण एक प्रक्रिया म्हणून केले जाते. ब) राजकीय सामाजिकरणाकडे प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून अभ्यासले जाते. वास्तविक पाहता राजकीय सामाजिकरण राजकीय संस्कृतीचे आकलन करण्याची व एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रमित करण्याची प्रक्रिया आहे. तसेच राजकीय मान्यता हस्तांतरित करण्याची प्रक्रिया आहे.

राजकीय सामाजिकरणाची प्रक्रिया कशी होते हे ग्रीनस्टेन या अभ्यासकाने त्याच्या ‘पॉलिटिकल सोसियलायझेशन’ या लेखाद्वारे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्यामते राजकीय सामाजिकरणाच्या बाबतीत पाच प्रश्न आहेत. त्यांच्या मते या प्रक्रियेच्या संदर्भात काही प्रश्न निर्माण होतात.

- १) या प्रक्रियेत कोण शिकतो ?
- २) काय शिकतो ?
- ३) कुणाकडून शिकतो ?
- ४) कोणत्या परिस्थितीत शिकतो ?
- ५) या शिकण्याच्या काय प्रभाव पडतो ?

या प्रश्नांच्या सविस्तर उत्तरात राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेचे स्वरूप दडलेले आहे. राजकीय सामाजिकरणाच्या बाबतीत काही सर्वमान्य गोष्टी आहेत.

- १) राजकीय सामाजिकरण सर्वव्यापी प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ समाज कोणताही असो, मागासलेल्या किंवा विकसित असो, एक पिढी दुसऱ्या पिढीत विचार, मूल्ये, श्रद्धा संक्रमित करित असते.
- २) राजकीय सामाजिकरण अव्याहत अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. वडिलांच्या आज्ञापासून, सत्तेचा संबंध येतो तर वडील झाल्यानंतर आज्ञा देण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.
- ३) राजकीय सामाजिकरणाद्वारे जनमत तयार केले जाते. समाजाचे आदर्श सांगून इतिहास सांगून, गौरवपर घटना सांगून काही बाबतीत काही प्रश्नांवर सहमती निर्माण करण्याचा प्रयत्न या प्रक्रियेद्वाराच होत असतो.
- ४) राजकीय सामाजिकरण साधारणतः सहज अनौपचारिक पद्धतीने होत असते. पण क्रांतीद्वारे एखादी राजकीय व्यवस्था निर्माण झाली तर तिला पूरक राजकीय संस्कृती निर्माण करण्यासाठी राजकीय सामाजिकरण हेततः औपचारिक पद्धतीने धाक दाखवून बळजबरीने,

शिक्षणातून मुद्दाम केले जाते. चीनमध्ये ग्रेट लिप, सांस्कृतिक क्रांती, शिक्षणातील अमूलाग्र बदल याद्वारे सामाजिकरण करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. भारतात देखील धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीची तत्वे व जीवनपद्धती रुजविण्यासाठी शिक्षणातून व अनेक माध्यमातून अनेक स्तरावर राजकीय सामाजिकरण औपचारिकता केले जाते.

राजकीय सामाजिकरणांच्या संदर्भात काही गोष्टी स्पष्ट आहेत.

- १) राजकीय संस्कृतीला दुसऱ्या पिढीत संक्रमित करून राजकीय व्यवस्थेला स्थिरता प्रदान करते.
- २) राजकीय सामाजिकरणाद्वारे नवी राजकीय संस्कृती निर्माण केली जाते. उदा. १९१७ नंतर रशियात व १९४५ नंतर चीनमध्ये.
- ३) राजकीय सामाजिकरणाद्वारे एका पिढीने तिच्या काळात ज्या गोष्टी, मूल्ये, विचार स्वीकारलेले असतात ते ही संक्रमित होतात. पुढची पिढी मागच्या पिढीच्या गोष्टी, बदल स्वीकारते म्हणजे राजकीय सामाजिकरण परिवर्तन देखील करीत असते. १९५२ च्या निवडणुकीच्या वेळी भारतीय मतदारांची जी राजकीय मानसिकता होती ती १९६७ ला नव्हती. १९७७ ला त्यात बदल जाला. १९९८ ला मोठा बदल झाला.
- ४) राजकीय सामाजिकरण प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या होत असते. शाळा, महाविद्यालयातून दिले जाणारे राज्यशास्त्राचे शिक्षण हे प्रत्यक्ष आहे तर शैक्षणिक संस्थातून होणाऱ्या निवडणूकांद्वारे होणारे राजकीय सामाजिकरण अप्रत्यक्ष आहे.
- ५) राजकीय सामाजिकरणाची प्रक्रिया अनेक कारणांमुळे खंडित होते.
  - अ) उदा. क्रांती होऊन भिन्न प्रकारची क्रांतीकारी राजकीय व्यवस्था सत्तेवर आल्यास राजकीय सामाजिकरण खंडित होते. प्रामुख्याने स्वाभाविक, सहज समाजद्वारे होणाऱ्या राजकीय सामाजिकरणात खंड पडतो.
  - ब) मोठ्या प्रमाणात लोकांनी स्थलांतर केल्यास ग्रामीण भागातून शहरात व मोठ्या शहरात जेव्हा ग्रामीण लोकांचे स्थलांतर होते, तेव्हा त्याचे परंपरागत राजकीय विचार, दृष्टिकोन खंडित होतात.
  - क) जलद संसूचन व दळणवळणामुळे नागरिकांना राजकीय घटनांची माहिती होते. त्यावरील प्रतिक्रिया माहित होतात. त्या प्रतिक्रियांना लोक जेव्हा स्वीकारतात तेव्हा परंपरागत राजकीय उदासिनता समाप्त होते. थोडक्यात राजकीय सामाजिकरणाची निरंतरता खंडित होते.

२.३ राजकीय सामाजिकरणाची साधने / माध्यमे (AGENCIES OF POLITICAL SOCIALIZATION)

व्यक्तीला मिळणारे राजकीय ज्ञान अनेक माध्यमातून मिळते. राजकीय घटना ज्या राजकीय माहिती देतात, त्या विविध दृष्टिकोनासहित व्यक्तींना मिळतात. सामाजिक संस्था, शैक्षणिक संस्था, धार्मिक संस्था, समाजसेवी संस्था, राजकीय संस्था, संसूचन व दळणवळण याद्वारे राजकीय घटना विविध दृष्टिकोनासहीत व्यक्तीपर्यंत पोहचविल्या जातात. राजकीय दृष्टिकोन निर्माण करणाऱ्या या संस्थानाच राजकीय सामाजिकरणाची साधने असे म्हटले जाते.

१) कुटुंब (Family) :

बाल या अभ्यासकाच्या मते सत्तेचा संबंध बालकास प्रथम कुटुंबातच येतो. सत्ता संबंध व अधिकार याची जाणीव प्रथम प्रत्येक नागरिकास कुटुंबातच होते. राष्ट्राध्यक्षाला असलेल्या अधिकाराचे स्वरूप अस्पष्टपणे का होईना मुलास कुटुंबातच कळते.

रॉबर्ट लेन या अमेरिकन अभ्यासकाने या संदर्भात पाहणी करुन काढलेले निष्कर्ष महत्त्वाचे आहेत. त्याच्या मते कुटुंबाद्वारे तीन पद्धतीने मुलात राजकीय श्रद्धा व निष्ठा याचा पाया घातला जातो.

- १) स्पष्ट किंवा अस्पष्ट, उघड किंवा गुप्तपणे राजकीय सिद्धांताचा चर्चेतून होते.
- २) कुटुंबामध्ये मुलास एका विशिष्ट सामाजिक वातावरणात ठेवले जाते.
- ३) मुलाला विशिष्ट प्रकारचे वळण लावून या प्रकारे व्यक्तीचे राजकीय व्यक्तित्व तो प्रत्यक्ष राजकारणात सहभागी होण्यापूर्वीच कुटुंबाने निश्चित केलेले असते.

कुटुंबात वडील 'सत्ते'चे प्रतीक असतात. वडीलांबरोबर मुलांचे असणारे संबंध त्या मुलाचे प्रत्यक्ष राजकारणातील सत्ताधिकांबरोबर त्याचे असणारे वर्तनच, त्याचे तारुण्यातील राजकारणातील वर्तन निश्चित करणारे असते.

अमेरिकेत आर.इ. लेन या अभ्यासकाने जेव्हा बालकांच्या राजकीय दृष्टिकोनाची पाहणी केली तेव्हा त्याच्या असे लक्षात आले की, कोणत्याही पिढीतील जवळपास तीन चतुर्थांश मुलांला राजकीय दृष्टिकोन तोच असतो. जो त्यांच्या आई वडिलांचा असतो. दोन पिढीत सामाजिक, आर्थिक असं जरी असेल तरी राजकीय दृष्टिकोनात मात्र साम्य आढळते.

राजकीय सामाजिकरणात कुटुंबात वाटा मोठा आहे याला काही कारणे आहेत.

- १) अनेक वर्षे कुटुंबाकडूनच मुलांच्या गरजांचा पूर्तता केली जाते. यामुळे मुलगा कुटुंबावर अवलंबून असतो. परिणामतः त्यांच्यावर कुटुंबाच्या राजकीय विचारांचा, दृष्टिकोनाचा परिणाम होत असतो.
- २) मुलांमध्ये आई-वडिलांचे अनुकरण करण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती असते. मुलीसाठी आईचे विचार व मुलासाठी वडिलांचे विचार साधरणतः आदर्शच असतात.

मुलगा मोठा झाल्यानंतर माता-पित्याचा प्रभाव कमी होऊ लागतो. मात्र आई-वडिलांचा राजकीय दृष्टिकोन त्याच्या डोक्यातून कधीच समाप्त होत नाही. यात देखील निरक्षरत्व कमी शिकलेल्या मुलाच्या मनावर आई-वडिलांचा राजकीय विचार सदैव घर करुन असतो.

- ३) कुटुंबातील व्यक्ती एकाच आर्थिक व सामाजिक वातावरणात वाढत असतात. त्यामुळे त्यांचे सर्वसाधारण राजकीय विचार सारखेच असतील तर मुलांचे विचार तशाच प्रकारचे होणे स्वाभाविकच आहे.
- ४) परंपराप्रिय रुढीवादी समाजात कुटुंबाचे राजकीय सामाजिकरणातील योगदान सर्वात जास्त असते. ज्या समाजात कुटुंबाची पकड अधिक असते तेथे राजकीय परिवर्तन कठीण असते. हा जवळपास आता नियमच आहे. हा कुटुंबाचा परिणाम भारतात पाहावयास मिळतो.

आई-वडिलांच्या राजकीय मताविषयी मुलगा सुरुवातीला सहमती दर्शवितो. पण क्रमाने त्यात बदल करताना दिसतो. मात्र मुलगी आई-वडिलांच्या राजकीय मताबाबत फारसा विरोध करताना किंवा त्यात बदल करताना दिसत नाही. अभ्यासकांच्या या मतात मोठी सत्यता आहे. राजकीय स्त्रियांचे क्षेत्र नाही. या राजकीय उदासिनतेमुळे भारतात सहा ते सात टक्यापेक्षा अधिक महिला संसदेत गेल्या नाहीत. याचा अर्थ कुटुंबाकडून मुला-मुलीच्या बाबतीत राजकीय सामाजिकरण सारखेच होत नाही.

कुटुंबाद्वारे होणारे राजकीय सामाजिकरण प्रभावी असते. हा प्रभाव कमी करण्यासाठीच १९१७ नंतर रशियात व १९४९ नंतर चीनमध्ये कम्युनिझमची स्थापना करण्यात आली. रशिया व चीनमध्ये कुटुंबाद्वारे पारंपारिक राजकीय मुल्ये दुसऱ्या पिढीत संक्रमित होऊ नयेत हा त्यामागचा उद्देश होता.

भारत, पाकिस्तान या देशात कुटुंबातून लोकशाहीची नव्हे तर हुकुमशाहीचीच झिरपण होताना दिसते. म्हणूनच या देशात काही दिवस हुकुमशाही पाहिजे असा विचार मांडला जातो. तेव्हा समाजातून त्यास जितका प्रखरपणे विरोध द्यावयास पाहिजे तितका होताना दिसत नाही. जर्मनीतच हिटलर निर्माण होऊ शकतो. इटालिसच मुसोलिनी सत्तेवर येऊ शकतो. कारण तेथे त्या प्रवृत्तीचे आकर्षण कुटुंबाकडूनच होते. मात्र अत्यंत महत्त्वाकांक्षी व्यक्ती हुकुमशाही प्रवृत्तीची असते. म्हणूनच दुसऱ्या महायुद्धानंतर चर्चिल्या पराभव इंग्लंडमध्ये होतो. तर लोकशाही असताना राजा राणीला विरोध इंग्लंडमध्ये होताना दिसत नाही. कारण कुटुंबाद्वारेच राजा, राजपद, संस्थांच्या आवश्यकतेचे प्रतिपादन केले जाते.

भारतात आज कुटुंबातील राजकीय उदासीनता पूर्वीपेक्षा कमी झालेली आहे. पिढीजात एका पक्षात असणारी अनेक कुटुंबे भारतात पाहावयास मिळतात. वडिलांचे वैचारिक ओझे मुलगा वाहताना मोठ्या प्रमाणात भारतात पाहावयास मिळते.

२) समवयस्क गट (Peer Group) :

कुटुंबानंतर राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेत मोठा वाटा समवयस्क गट किंवा मित्रमंडळीचा आहे. प्रत्येक मुलगा, मुलगी एका समवयस्क गटाचा किंवा मित्राच्या अनौपचारिक गटाचा स्वाभाविक सभासद असतो. या गटातील मुला-मुलीचे संबंध मोठ्या प्रमाणात प्राथमिक स्वरूपाचे व स्वाभाविक असतात.

साधारणतः मित्र परिवारात वयाचे अंतर फार नसते, त्यांच्यात समानता असते. त्यांच्यात स्वाभाविक विचारविनिमय होत असतो. मोकळी चर्चा व्यक्तीला प्रभावित करित असते. किशोर अवस्थेत कुटुंबापेक्षाही शाळेतील मित्रपरिवाराच्या विचारांचा परिणाम प्रभावकारी असतो.

ज्या देशात कुटुंब व्यवस्थेचा पगडा अधिक आहे. मुक्त विचारांना व आचारांना कुटुंबाकडून विरोध केला जातो. तेथे समवयस्काकडून राजकीय सामाजिकरण कमी होते. मात्र जेथे कुटुंबाकडून विचारांची सक्ती केली जात नाही, तेथे समवयस्कांकडूनच मोठ्या प्रमाणात राजकीय सामाजिकरण होताना आढळते. जर्मनीत अशा प्रकारचे राजकीय सामाजिकरण कमी होते तर अमेरिकेत सर्वात जास्त होते असे व्हबी या अभ्यासकाचे मत आहे.

माटीन लेवी या अभ्यासकाच्या मते, ज्या समाजात कुटुंबाचे मुलावरील नियंत्रण लवकर संपते, त्या समाजात समवयस्काकडून होणारे राजकीय सामाजिकरण प्रभावी असते. समवयस्काकडून ज्याचे राजकीय सामाजिकरण झालेले असते अशा व्यक्तीमध्ये बहुमताच्या निर्णयास मान्यता देण्याची प्रवृत्ती दिसून येते.

भारतात यामुळेच काही संघटना हेतूतः लहान मुला-मुलीचे गट निर्माण करताना दिसतात. याद्वारे त्यांना एका विशिष्ट राजकीय विचारांचे सामाजिकरण समवयस्क गटाकडून करावयाचे असते.

३) शिक्षण संस्था (Educational Institutions) :

कुटुंब व मित्र-मंडळानंतर व्यक्ती शिक्षण संस्थांच्या संपर्कात येते. त्याच्यावर शाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठ यांचा प्रभाव पडतो. शैक्षणिक संस्थांतून होणारे राजकीय सामाजिकरण सर्वात प्रभावी असते.

भारतात देखील काही विद्यापीठे निश्चित राजकीय विचारांचे सामाजिकरण करतात हे सर्वानाच ज्ञात आहे. विद्यापीठ व महाविद्यालये आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्ष करीत असतात. शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक सहाय्य करून संस्कार अनुकूल राजकीय संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

साम्यवादी देशात शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून साम्यवादी विचारांना संक्रमित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. इतकेच नव्हे तर अभ्यासक्रम, विचार असेच शिकविले जातात ज्याद्वारे राजकीय व्यवस्थेला समाज अधिमान्यता प्राप्त होईल.

शाळेतील पुस्तके तर सरळ राजकीय सामाजिकरण करत असतात. या पुस्तकात इतिहास राष्ट्रीय साहित्य, प्रथा, संकेत, राष्ट्रीय नेत्यांची माहिती दिली जाते. त्याबद्दल आदराची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. शाळेत शिस्तीला प्राधान्य दिले जाते. महाविद्यालयात व विश्वविद्यालयात निवडणुका होतात. विद्यार्थी प्रतिनिधींना अधिकार दिले जातात. प्रतिनिधीत्व करण्याची संधी दिली जाते. नेतृत्व निर्मितीची ही रंगीत तालीमच असते.

शाळा, महाविद्यालयात वक्तृत्व व वादविवाद स्पर्धेतील विषय बहुतेक आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्नांच्या संदर्भात असतात. त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना सरकारवर टीका करण्याची किंवा समर्थन करण्याची संधी मिळते. एका राजकीय विचारांशी विद्यार्थी स्वतःला बांधून घेतो.

राजकीय पक्ष महाविद्यालयातून व विद्यापीठातूनच राजकीय भरती करीत असतात. विद्यार्थ्यांच्या संघटना कोणत्यातरी राजकीय पक्षासाठी काम करतात. राजकीय पक्ष त्यांना आर्थिक सहकार्य करीत असतात. आता सर्वच महाविद्यालये व विद्यापीठे राजकीय सामाजिकरणाची महत्त्वपूर्ण साधने झालेली आहेत.

जयप्रकाश नारायण यांनी विद्यार्थ्यांपासूनच आंदोलनाची सुरुवात केली होती. सर्वच देशात विद्यार्थी वर्गास मोठी राजकीय शक्ती मानली जाते. चीनमधील तीनामेन चौकातील विद्यार्थ्यांची निदर्शने त्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

भारतात सर्व शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे यातून जवळपास सारखाच अभ्यासक्रम शिकवला जातो. पण प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेतून बाहेर पडणारा विद्यार्थी निश्चित राजकीय विचारसरणीचा असतो. कारण त्या शैक्षणिक संस्थांच्या परिसरातून एका निश्चित विचारांची झिरपण केली जात असते. निश्चित विचारनिर्मितीसाठी काही शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती केली जाते.

भारतात आज मोठ्या प्रमाणात जात निहाय, धर्म निहाय शाळा, महाविद्यालये झालेली आहेत. त्या महाविद्यालयातून एका निश्चित राजकीय विचारांचे संक्रमण होत असते. शाळा, महाविद्यालयपरत्वे नेत्यांची व राजकीय पक्षाची पसंती बदलते असे सकृतदर्शनी दिसते. याचे कारण अभ्यास शिकवताना, समजून सांगताना शिक्षक, प्राध्यापकांनी घेतलेली भूमिकाच कारणीभूत असते.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अलिगढ विद्यापीठाची भूमिका, स्वदेशी शाळांची भूमिका व त्यांनी केलेले राजकीय सामाजिकरण दाखवते की, शिक्षणसंस्था राजकीय सामाजिकरण अतिशय प्रभावी साधन आहे.

शाळेत सकाळी होणारी प्रार्थना प्रतिज्ञा अनेक नेत्यांची जयंती व पूण्यतिथी निमित्ताने आयोजित भाषणे याद्वारे निश्चित राजकीय दृष्टिकोन निर्मितीस चालना मिळते. मतदानाचे वय २१ वरून १८ झाल्यापासून राजकीय पक्षांना शिक्षणसंस्था अतिशय महत्त्वाच्या वाटू लागलेल्या आहेत. मोठ्या प्रमाणात दृष्टिकोन निर्मितीसाठी व राजकीय भरतीसाठी त्याचा वापर करित आहेत.

४) राजकीय पक्ष (Political Parties) :

कोणत्याही देशातील राजकीय पक्षाचा उद्देश सत्ता संपादन करणे हा असतो. त्यासाठी राजकीय पक्ष सातत्याने निश्चित राजकीय विचार मांडत असतात. राजकीय सामाजिकरण करणे हाच राजकीय पक्षांचा सतत कार्यक्रम असतो. सत्ता संपादनासाठी.

अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न राजकीय पक्षामुळेच लोकांना माहित होतात. हे प्रश्न सांगताना राजकीय पक्ष त्या प्रश्नांच्या संदर्भात त्यांची भूमिकाही सांगतात. त्यांचीच भूमिका कशी योग्य आहे हे सांगून ते राजकीय सामाजिकरण करित असतात.

ज्या देशात सर्वकष राजकीय व्यवस्था आहे त्या देशात बहुतेक एकच पक्ष असतो. तो राजकीय पक्ष सर्व पातळीवर राजकीय सामाजिकरण करित असतो. जर्मनीत नाझी पक्षाने इटलीत फॅसिस्ट पक्षाने, १९९१ पर्यंत रशियात साम्यवादी पक्षाने, आज चीनमध्ये साम्यवादी पक्ष त्यांच्या विचारांचे सामाजिकरण करित असतो.

सर्वच देशात पक्षांच्या तरुणांसाठी खास संघटना असतात. अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद, युवक काँग्रेस, ऑल इंडिया स्टूडंट्स फेडरेशन, मागासवर्गीय विद्यार्थी संघटना, छात्रभारती इ. कोणत्यातरी पक्षाशी, विचारसरणीचा प्रभाव नवीन पिढ्यांवर टाकत असतात.

समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात राजकीय पक्षांनी आपले गट (सेल) निर्माण केलेले आहेत. प्रत्येक जातीत प्रत्येक पक्षाचा गट कार्यरत आहेत. त्याद्वारे राजकीय पक्ष त्यांच्या विचारांचे सामाजिकरण करीत असतात.

लोकशाही जीवन पद्धतीत राजकीय पक्ष अनिवार्य आहेत. राजकीय संस्कृतीचे ते अविभाज्य भाग असतात. त्यामुळे त्यांचे राजकीय सामाजिकरण प्रक्रियेत सर्वात जास्त महत्त्व आहे.

नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रात लोकशाही राजकीय पद्धतीच्या मूल्यांचे सामाजिकरण राजकीय पक्षातच करावे लागते. भारतात राजकीय संस्कृतीचा वारसा नसताना लोकशाही राजकीय पद्धती आजही टिकून आहे. याचे श्रेय राजकीय पक्षांनाच मोठ्या प्रमाणात द्यावे लागते. हेच कार्य पाकिस्तानात राजकीय पक्षाने केले नाही. त्यामुळे तेथे अनेक वेळेस लोकशाही समाप्त झाली होती.

२.४ प्रचार माध्यमे, जनसंपर्काची साधने (MASS COMMUNICATION MEDIA)

राजकीय सामाजिकरणात आज अधिक व्यापक, परिणामकारक, भूमिका जनसंपर्काच्या साधनाची आहे. यात रेडिओ, दुरदर्शन, वृत्तपत्रे, साप्ताहिक मासिके, यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. जनसंपर्काच्या साधनांना राजकीय सामाजिकरणाचे माध्यम म्हणता येणार नाही. असे मत अभ्यासकांच्या एका गटाचे आहे. त्यांच्या मते, कुटुंब, शिक्षणसंस्थाप्रमाणे जनसंपर्काची साधने सामाजिकरण करीत नाहीत. त्यांच्याद्वारे इतर सामाजिकरण करीत असतात. जनसंपर्काची साधने राजकीय सामाजिकरणाचे माध्यम नाही तर यंत्र आहे असे त्यांना वाटते.

ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आहे, त्या देशात या साधनांचा परिणाम राजकीय सामाजिकरणात अधिक प्रभावी असतो.

सर्वकष राजकीय व्यवस्थेत जनसंपर्काच्या साधनावर सरकारचे नियंत्रण असते. तेथे सत्ताधारी पक्षाच्या विचारानाच फक्त महत्त्व दिले जाते. एकच विचारसरणी सर्व प्रश्न सोडण्यास समर्थ आहे. असा प्रचार वारंवार केला जातो. प्रभावीपणे एकाच विचारांचे राजकीय सामाजिकरण ही माध्यमे करीत असतात.

लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत प्रचार माध्यमे मुक्त असतात. सर्वच विचारसरणीच्या राजकीय पक्षांना त्यांचे विचार मांडता येतात. त्यामुळे लोकांसमोर प्रश्नांच्या सर्व बाजू येतात. त्यातून व्यक्ती एकाची निवड करते. थोडक्यात विचार निवडण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीस असते.

यामुळे लोकशाहीसाठी पूरक वातावरण जनसंपर्काच्या साधनांद्वारे निर्माण केले जाते. येथे लोकशाहीवृत्तीचे सामाजिकरण जनसंपर्काच्या साधनाकडून केले जाते.

जनसंपर्काची साधने विचारांच्या, मूल्यांच्या संदर्भात उदासीन असतात. त्यांना स्वतःचा म्हणून विचार नसतो. ते स्थितीशील नसतात किंवा गतीशील नसतात. सामाजिक किंवा राजकीय संदर्भात त्यांची स्थितीशीलता किंवा गतीशीलता त्यांचा वापर कोण करतो. यावर अवलंबून असते. सर्वकर्ष राजकीय व्यवस्थेत स्थितीशीलतेसाठी त्यांचा वापर केला जातो. भारतात समाजाची मानसिकता जी रुढीवादी सरंजामशाहीला चांगले म्हणणारी आहे. ती बदलण्यासाठी व लोकशाहीला पूरक मानसिकता करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

दूरदर्शनवर होणाऱ्या राजकीय चर्चा, मतदानाच्या बाबतीत होणाऱ्या चर्चा, राजकीय स्थिरता व अस्थिरतेवर होणाऱ्या चर्चा नागरिकांच्या मतांचे निश्चितीकरण करत असतात. आज दूरदर्शन व वृत्तपत्रे सर्वात प्रभावी राजकीय सामाजिकरण करतात असे म्हटल्यास फारसे अयोग्य होणार नाही.

प्रतिके : राजकीय सामाजिकरणात यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. प्रत्येक प्रतीक इतिहासातील महत्त्वाच्या घटनांचे अपत्य असते. त्या घटनांचा अर्थ त्या प्रतिकातून व्यक्त होत असतो. प्रतीकाद्वारे मूल्यांचे, घटनांचे, प्रसंगांचे, परंपरांचे स्मरण होत असते. उदा. राष्ट्रीय ध्वज, विविध राजकीय पक्षाची चिन्हे, विशिष्ट रंग, या सर्व प्रतीकांतून काही राजकीय संदेश दिला जात असतो.

प्रतीकांचे महत्त्व राजकीय सामाजिकरणाच्या संदर्भात जगभर आहे. युरोपातील 'मे' दिवस, इंग्लंडमधील राज्याभिषेक सोहळा, अमेरिकेतील राष्ट्राध्यक्षाचा शपथविधी यातून ऐतिहासिक सातत्य व राष्ट्रीय एकात्मतेचे दर्शन घडत असते.

राजकीय पक्षाची चिन्हे निश्चित विचारांना समाजासमोर ठेवतात. चिन्हांचाच उल्लेख निवडणूक प्रचारात होत असतो. प्रतिके राजकीय सामाजिकरण करण्याचा सोपा मार्ग आहे. खादी नुसता कपडा नाही तर विचार आहे असे म्हटले जाते. तेव्हा महात्मा गांधीच्या विचारांचे सामाजिकरण त्याच्या वापरातू केले जात असते.

२.५ सरकार

शासनसंस्था राजकीय सामाजिकरणाचे प्रमुख साधन आहे. अर्थात शासनसंस्थेद्वारे होणारे सामाजिकरण शासनसंस्थेच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. साम्यवादी किंवा सर्वकर्षवादी शासन व्यवस्थेत शासनसंस्था प्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकरण करीत असते.

सर्वकर्ष राजकीय व्यवस्थेत तिच्या पूर्वीची राजकीय संस्कृती पुसून टाकण्याचे काम करावे लागते. रशियात १९१७ पूर्वीची मानसिकता संपवण्यासाठी सरकारने सर्व माध्यमांचा वापर केला. चीन मध्ये देखील उंच उडी, सतत क्रांती, सांस्कृतिक क्रांतीद्वारे चीनी लोकांमधील राजकीय अनास्था घालविली. चीन व्यक्तीला साम्यवादी विचारसरणीचे पाईक केले. परंपरागत

राजकीय विचार कुटुंबामार्फत संक्रमित होतील म्हणून कुटुंबाची मुलावरची पकड ढीली करण्याचा प्रयत्न केला. इतर देशातील विचारांचा प्रभाव चीन नागरिकांवर होऊ नये म्हणून इतर देशातील व्यक्तींसाठी 'लोखंडी पडदी' घातली. यापेक्षा प्रभावी राजकीय सामाजिकरण हिटलरने जर्मनीत व मुसोलीनी यांने इटालीत केले.

अरब राष्ट्रातील नागरिक लोकशाहीचा आग्रह धरीत नाहीत, कारण लोकशाही पद्धतीच्या दोषावरच पाढा तेथे सरकार वाचत असते.

लोकशाही पद्धतीची शासनव्यवस्था जेथे असते तेथेही शासनसंस्था सामाजिकरण करीत असते. उदा. नागरिकांना सरकारच्या धोरणावर टीका करण्याचा अधिकार घटनेने दिलेला असतो. सरकार देखील टीका करणाऱ्याच्या हक्कास मान्यता देते. यातून परमत सहिष्णुता विचार स्वातंत्र्य या लोकशाहीसाठी आवश्यक अशा विचारांचे राजकीय सामाजिकरण होत असते. संसदेत होणारी चर्चा, चर्चेने प्रश्न सोडविण्याच्या मार्गाने सामाजिकरण करीत असते.

राष्ट्रीय छात्र सेना, राष्ट्रीय सेवा योजना यामार्फत राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून लोकशाहीत केला जातो.

२.६ अनुभव

अनुभवामुळे राजकीय सामाजिकरण होत असते. १९७५ ते १९७७ च्या अनुभवाने भारतीय जनतेत लोकशाही मुल्याबाबत, लोकशाही जीवन पद्धतीबाबत निश्चितच आदर वाढलेला आहे. संप, निर्दर्शने, हिंसाचार केल्याशिवाय शासन मागण्यांचा विचारच करीत नाही. या अनुभवामुळे भारतात सुरुवातीलाच या मार्गाचा वापर केला जातो.

अन्य संघटना :

कामगार संघटना, विद्यार्थी संघटना, महिला संघटना सर्वांचे नव्हे तर समाजातील एका घटकांचे राजकीय सामाजिकरण निश्चित करीत असतात. कामगारांच्या आर्थिक लढ्यांचा उद्देश राजकीय असतो. किंवा राजकीय उद्दिष्टांसाठी आर्थिक लढा घ्यावयाचा असतो. जेव्हा डावे पक्ष म्हणतात तेव्हा त्यांना कामगार संघटनामार्फत निश्चित विचारांचे राजकीय सामाजिकरण कामगार संघटनामार्फत करावयाचे असते.

महिलांचे राजकरणातील वाढत्या संख्येचे श्रेय किमान काही राज्यात, प्रामुख्याने केरळात महिला संघटनाना द्यावे लागेल. राजकारणात सक्रिय सहभागी झाल्याशिवाय घटलेले दिलेल्या समतेच्या अधिकाराला व्यवहार्य अर्थ प्राप्त होणार नाही. असे सांगून राजकीय जागृतीच्या गरजेचे प्रतिपादन महिला संघटना करतात. एका राजकीय विचारांचे सामाजिकरण तेथे केले जाते.

विद्यार्थ्यांच्या अनेक संघटना आहेत. प्रत्येक संघटना एका स्वतंत्र राजकीय विचार संक्रमित करित असते. वादविवाद, स्पर्धा, खेळ व इतर उपक्रमांद्वारे त्या संघटना राजकीय सामाजिकरण करित असतात.

भारतात आता सर्वच जातीच्या संघटना झालेल्या आहेत. या संघटना कोणत्यातरी राजकीय पक्षाशी संलग्न असतात. त्याचा परिणाम भारतात आज जातीनिहाय पक्ष झालेले आहेत. धर्मनिहाय पक्ष आहेत. प्रत्येक पक्षाला विशिष्ट जातीचा, धर्माचा वास असतो. जातीय संघटना त्यांच्या मेळाव्यातून एका विशिष्ट राजकीय विचारसरणीचे राजकीय सामाजिकरण करित असते.

मुस्लिम राष्ट्रात धार्मिक संघटना प्रभावीपणे सामाजिकरण करतात. श्वेत, अश्वेत लोकांच्या युरोपीय देशातील संघटना, एशियन लोकांच्या अमेरिका व युरोपीय देशातील संघटना राजकीय सामाजिकरण करण्यासाठी दहशतवादी मार्ग स्वीकारतात.

या रीतीने राजकीय सामाजिकरणाची प्रक्रिया विविध माध्यमांतून पार पडत असते. काही माध्यमे प्रत्यक्ष तर काही अप्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकरण करित असतात.

२.७ राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF POLITICAL SOCIALIZATION)

व्यक्तीला राजकीय संस्कृतीशी एकरूप व्हावे लागते. त्यासाठी काही विचारांचा, आचारांचा स्वीकार करावा लागतो. तर काही आचार, विचार सोडावे लागतात. लहान मुलगा राजकीय विचारांच्या बाबतीत शून्य असतो. तो राजकीय प्राणी नसतोच त्यास राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी प्रथम राजकीय प्राणी करणे आवश्यक आहे. हे कार्य सामाजिकरणाद्वारे होत असते.

राजकीय व्यवस्थेनेच 'जंगल कायदा' समाप्त केला. तो पुन्हा येऊ नये म्हणून राजकीय व्यवस्थेला पूरक राजकीय संस्कृतीची निर्मिती झाली. ही राजकीय संस्कृती कायम राहिली तरच राजकीय व्यवस्था स्थिर राहते. त्यासाठी नंतरच्या पिढ्यात राजकीय व्यवस्थेला पूरक अशी राजकीय संस्कृतीची झिरपण केली जाते. थोडक्यात राजकीय संस्कृती जिवंत ठेवण्यासाठी राजकीय सामाजिकरणाचे खास महत्त्व आहे.

अधिमान्यतेसाठी :

राजकीय व्यवस्थेजवळ सत्ता असते पण त्या सत्तेला अधिमान्यता प्राप्त व्हावी यासाठी ती सतत प्रयत्नशील असते. कारण राजकीय व्यवस्थेला जर अधिमान्यता मिळाली तर कमीत-कमी शक्तीद्वारे तिला कायदा व सुव्यवस्था ठेवता येते. या अधिमान्यतेसाठी राजकीय सामाजिकरणाची गरज असते.

राजकीय सामाजिकरण कायद्याच्या पालनाचे महत्त्व सांगते. त्यामुळे कायदापालन होत असते. कायदाबाह्य कृतीच्या परिणामांची जाणीव सामाजिकरणाद्वारे होते. थोडक्यात नियमांचे

पालन करणारा नागरिक वर्षानुवर्ष निर्माण होतो याचे श्रेय राजकीय सामाजिकरणाला द्यावे लागेल.

इंग्लंडमध्ये तर राज्यघटनाचा अलिखित आहे. सर्व नियम संकेतावर आधारित आहेत. राजाने नामधारी असावे, पंतप्रधानांनी प्रथांचे पालन करावे, इंग्लंडची व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात राजकीय संकेतावर अवलंबून आहे. या राजकीय संकेतांच्या सामाजिकरणामुळेच आजपर्यंत इंग्लंडला लिखित राज्यघटना निर्माण करण्याची गरज भासली नाही.

राजकारणात यशस्वी व्हावयाचे असेल तर भूमिका यशस्वीपणे वाढवता आली पाहिजे. यशस्वी भूमिका कशी वाढवावी याचे ज्ञान राजकीय सामाजिकरणाद्वारे मिळते. यशस्वी नेत्याच्या वर्तनाची माहिती त्यास ती पुरवते.

राजकारण कला आहे. ही कला सामाजिकरणाद्वारे माहित होते. मोठ्या राजकीय नेत्याबद्दल सतत सांगितले जाते. त्यांच्या यशाचे गमक सांगितले जाते. हे राजकीय यशस्वी वाटचाल करण्यासाठी निश्चितच मोलाचे असते.

दुवा :

राजकीय सामाजिकरण राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेतील दुवा आहे. या दुव्यामुळेच राजकीय व्यवस्थेचे सातत्य कायम राहते.

काही देशातून राजेशाही समाप्त झाली. काही देशात त्याऐवजी लोकशाही पद्धती आली. तर काही देशात हुकूमशाही आली. काही देशात सतत हुकूमशाहीचा धोका असतो. काही देशात लोकशाहीला अजिबात धोका नसतो. लोकशाहीचा फारसा वारसा नसताना भारतात लोकशाही स्थिरवली तर भारताबरोबरच पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीची स्थापना झाली पण ती तेथे अनेकदा खंडीत झाली. या सर्व गोष्टींचा उलगडा केवळ राजकीय सामाजिकरणाचा अभ्यास केल्यासच होऊ शकतो.

व्यक्तीच्या राजकीय वर्तनाला योग्य दिशा लावण्याच्या प्रयत्न राजकीय व्यवस्था सामाजिकरणाद्वारेच करीत असते. कायदापालनाचे महत्त्व सतत सांगून चांगला नागरिक निर्माण करण्याचे प्रयत्न राजकीय सामाजिकरणाद्वारे केले जाते. एका अर्थाने राजकीय नियंत्रणाचा उद्देशच राजकीय सामाजिकरणामुळे साह्य होत असतो.

‘मतास मूल्य आहे किंमत नाही ते विकू नको’ अशी सूचना निर्वाचन आयोग निवडणुकींच्या काळात देत असते. याद्वारे मतांच्या संदर्भात विशिष्ट विचारांचे सामाजिकरण केले जाते. हे राजकीय सामाजिकरण लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक सामाजिक मानसिकता निर्माण करते.

भारतात ‘धर्मनिरपेक्षतेचा’ विचार सतत झिरपण्याचा प्रयत्न होत असतो. कारण या विचारांच्या सामाजिकरणातच या देशाचे अखंडत्वाची ग्वाही आहे. याचा अर्थ देशाच्या एकात्मतेसाठी, अखंडत्वासाठी राजकीय सामाजिकरणाचे खास महत्त्व आहे.

राजकीय व्यवस्थेला पूरक संकल्पकांचे, विचारांचे राजकीय सामाजिकरण झाले नाही तर राजकीय व्यवस्थेला सुसंगत राजकीय संस्कृती राहत नाही. परिणामतः राजकीय व्यवस्था व राजकीय संस्कृतीनी यात संघर्ष निर्माण होतो. राजकीय व्यवस्था जनाधार गमावते व समाप्त होते.

राजकीय सामाजिकरणाद्वारेच अनावश्यक विचारांची समाप्ती केली जाते. तेथे पोकळी राहू नये म्हणून नवीन विचारांचे रोपण केले जाते. आवश्यक ते राजकीय परिवर्तन केले जाते. इथे परिवर्तन करून राजकीय व्यवस्थेचे सातत्य राजकीय सामाजिकरणाद्वारे टिकविले जाते.

सहभागासाठी :

लोकशाहीत जनतेच्या राजकीय सहभागास महत्त्व दिले जाते. जितका जास्त सहभाग तितकी अधिमान्यता अधिक असते. हा सहभाग विवेकी असावा लोकांचा अशाप्रकारे सहभाग वाढविण्याचे कार्य राजकीय सामाजिकरणामुळेच होते.

राजकीय जाणीव :

राजकीय व्यवस्था समजण्यासाठी राजकीय प्रक्रिया, राजकीय संस्था, राजकारण समजणे आवश्यक आहे. नागरिकात राजकीय जाणिवेचा विकास केवळ राजकीय सामाजिकरणाद्वारेच होत असतो. अनेक अभ्यासकांनी केलेल्या पाहणीद्वारे हे सप्रमाणे सिद्ध झालेले आहे.

२.८ सारांश (SUMMARY)

राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व यात आहे की त्यामुळेच राजकीय संस्कृती पुढच्या पिढीत संक्रमित होते. राजकीय व्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त होते. राजकीय व्यवस्थेला अधिमान्यता मिळते. नागरिकांना राजकारणात सहभागी करून त्यांना तेथे योग्य भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक ती माहिती राजकीय सामाजिकरणाद्वारेच दिली जाते. काही देशांना राजकीय परिवर्तनाची गरज असते. राजकीय संस्कृती वा बदल करण्याची गरज असते. हे परिवर्तनाचे कार्य देखील राजकीय सामाजिकरणाद्वारे होऊ शकते. सहभागी लोकशाही सर्वात चांगली राजकीय व्यवस्था मानली जाते. तिची निर्मिती देखील राजकीय सामाजिकरणाद्वारेच शक्य आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे राजकीय प्रक्रिया समजण्यासाठी राजकीय सामाजिकरणाच्या अध्ययनाला खास महत्त्व आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सामाजिकरणाचा अर्थ व व्याख्या सांगा.
- २) राजकीय सामाजिकरणाचे स्वरूप सांगा.
- ३) राजकीय सामाजिकरणाची माध्यमे कोणती ते लिहा.
- ४) राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व विशद करा.

२.९ अभ्यासाचे प्रश्न (QUESTIONS)

१. राजकीय सामाजिकरणाचा अर्थ व व्याख्या सांगून स्वरूप स्पष्ट करा.
२. राजकीय सामाजिकरण म्हणजे काय ? राजकीय सामाजिकरणाची माध्यमे / साधने कोणती ते सांगा.
३. राजकीय सामाजिकरणाची व्याख्या सांगून राजकीय सामाजिकरणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
४. प्रचार माध्यमे, जनसंपर्काची साधने यांची राजकीय सामाजिकरणातील भूमिका स्पष्ट करा.

२.१० संदर्भ सूची (REFERENCES BOOK)

१. बी. वाय. कुलकर्णी, राजकीय समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

गुन्हेगारी सिद्धांत

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ गुन्हेगारी सिद्धांताचे विविध दृष्टिकोण
- ३.३ रॉबर्ट मर्टन यांचा सिद्धांत
- ३.४ गुन्हेगारांचे प्रकार
- ३.५ विद्यार्थ्यांमधील कुचेष्टाखोरी (रॅगिंग)
- ३.६ भारतातील गुन्हेगारीचे प्रमाण
- ३.७ सारांश
- ३.८ कठीण शब्द
- ३.८ अभ्यासाचे प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

---

१. गुन्हा म्हणजे काय, हे समजून घेण्यासाठी व गुन्हेगारांचा अभ्यास करण्यासाठी
२. गुन्हेगारी सिद्धांताचा सैद्धान्तिक पद्धतीने अभ्यास करण्यासाठी.
३. गुन्हेगारी सिद्धांताचे विविध दृष्टिकोण अभ्यासणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.
४. गुन्हा व गुन्हेगारांचे प्रकार अभ्यासणे.
५. गुन्हेगारी जगतातील आकडेवारी जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

समाजात जेव्हापासून गुन्हे घडत आहेत, तेव्हापासूनच गुन्हेगारांच्या कारणांचा शोध मानव सातत्याने घेत आलेला आहे. त्यामुळेच अपराधाच्या अथवा गुन्हेगारांच्या कारणांचा शोध एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे असे म्हणता येईल. मानवी स्वभाव व त्याचे व्यक्तीमत्त्व हे तर अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेच पण त्याचबरोबर त्याच्या सभोवताली असणारी सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि पर्यावरण हे देखील तितकेच गुंतागुंतीचे आहे व ते अधिकाधिक गुंतागुंतीचे बनत चालले आहे. त्यामुळेच गुन्हेगारांच्या कारणांचा शोध हा गुंतागुंतीचा व बहुआयामी विषय बनला आहे. गुन्हेगारांच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्रज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, अपराधशास्त्रज्ञ, मनोविकृतिज्ञ यांनी केला आहे, व त्यातूनच गुन्हेगारी विभिन्न कारणे

कारणमीमांसा आपल्या समोर अभ्यासासाठी उपलब्ध झाली आहे. अपराधकृतीचे विभिन्न दृश्य व अदृश्य पैलू या अध्ययनातून पुढे आले आहेत. यातूनच अभ्यासकांना एक अनदृष्टी लाभू शकते हे नाकारता येत नाही.

गुन्हेगांची व्याख्या, स्वरूप, गुन्हेगारी वर्तन हे काळ व स्थळ यावर अवलंबून असते. काळस्थळानुसार गुन्हेगारीविषयक दृष्टीकोणही बदलत जात असतो. हे स्पष्ट करताना अपराधशास्त्रज्ञ स्टीफेन चॅकेर यांनी सांगितलेला विचार महत्त्वाचा वाटतो. “Crimes and Criminals change in definition by time and place, what is a crime today, may not be a crime tomorrow”. काळ व स्थळानुसार गुन्हा व गुन्हेगार यांची व्याख्या बदलते. आज ज्यास आपण गुन्हा मानतो तो उद्या कदाचित गुन्हा मानला जाणारही नाही. उदा. ‘गर्भपात’ हा आवश्यकता असेल तर डॉक्टर करू शकतात.

३.२ गुन्हेगारी सिद्धांताचे विविध दृष्टिकोण

गुन्हेगारी वर्तनाची कारणमीमांसा करण्यासाठी अपराधशास्त्रज्ञांनी अनेक पैलूंनी गुन्हेगारी वर्तनाचा अभ्यास केला. ज्यातून काही सिद्धांत मांडले गेले. डॉ. राम आहुजा यांनी अशा प्रमुख दृष्टिकोणाची चर्चा या आपल्या ग्रंथात केली आहे. त्याचा आढावा घेणे योग्य ठरेल. अभिजात व नव अभिजात सिद्धांत (Classical and Neo-classical theories) जैविक वा शरीररचनात्मक सिद्धांत (Biological or constitutional theories) मनोविकृती आणि मानसशास्त्रीय सिद्धांत (Psychopathological and Psychological theories) आर्थिक सिद्धांत (Economic Theories) भौगोलिक किंवा स्थानविषीकृत सिद्धांत (Geographical or Topographical Theories) समाजशास्त्रीय सिद्धांत (Sociological theories) व बहुघटक सिद्धांत (Multiple Factor theory) अशा प्रमुख सैद्धांतिक प्रवाहांची मीमांसा डॉ. राम आहुजा यांनी त्यांच्या “Criminology” व विवेचनात्मक अपराधशास्त्र या ग्रंथात केला आहे. त्याबाबत त्यांनी अपराध सिद्धांताचे विविध दृष्टिकोण अभ्यासकांना समजून घेण्यास उपयुक्त ठरेल. यातील काही सिद्धांताचा थोडक्यात आढावा पुढे घेतला आहे.

अभिजात सिद्धांत (Classical Theory) :

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अभिजात सिद्धांताचा जन्म झाला, या सिद्धांताची मांडणी प्रथम इंग्लंड व इटली या दोन देशांमध्ये झाली. त्यानंतर युरोप व अमेरिकेत या सिद्धांताचा प्रसार झाला. या सिद्धांताची मांडणी करणाऱ्यामध्ये सिझर बेकारिया (१७३८-१७९४), जेरेमी बेथम (१७४८-१८३२) व सर सॅम्युअल रोमीली (१७५७-१८१८) यांचा समावेश होता.

अभिजात सिद्धांत हा मुखवादी किंवा विलासवादी तत्त्वावर आधारलेला आहे. माणूस हा सुखलोलूप आहे. तो सुखकारक कृती करण्याकडे प्रवृत्त होतो आणि ज्या दुःखकारक गोष्टी आहेत त्या तो करण्यास टाळतो, ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. यासच विलासवादी मानसशास्त्र (Hedonistic Psychology) असे म्हटले जाते. या सिद्धांतास सुख-दुःख सिद्धांत असेही म्हणतात. एखादी कृती करण्यापूर्वी माणूस हा त्या कृतीपासून त्यास किती सुख लाभणार आहे व

किती दुःख होणार आहे याचे गणित मांडतो. सुखाचा अधिक लाभ होणार असेल तर तशी कृती तो करतो असे तत्व मानले आहे. या सिद्धांताची प्रमुख तत्त्वे अशी -

- १) व्यक्ती विवेकी आहे, त्याचा व्यवहार सुख-दुःख सिद्धांतावर आधारित आहे.
- २) प्रत्येक अपराध्यास शिक्षा दिली गेली पाहिजे. ज्यामुळे अपराध्यास जो आनंद मिळालेला असतो तो नष्ट झाला पाहिजे.
- ३) शिक्षा ही अतिकठोर असू नये तर ती गुन्ह्याच्या प्रमाणात असावी, झालेल्या हानीच्या प्रमाणात असावी.
- ४) कायदा सर्व नागरिकांना समान असावा.
- ५) कायद्यात स्पष्टता असावी, न्यायाधीशाने कायद्याचे विश्लेषण न करता फक्त न्याय देण्याचे कार्य करावे.

अभिजात सिद्धांताच्या पुरस्कर्त्याने जुनाट व रानटी पद्धतीने गुन्हा नियंत्रणाच्या तत्कालीन पद्धतीविरुद्ध विचार मांडला व नव्या प्रकारचा कायदा करण्याच्या तत्वाचे प्रतिपादन केले. गुन्हेगार हा माणुस आहे हे लक्षात घेऊन मानवतेच्या पातळीवर त्याला शिक्षा दिली गेली पाहिजे. शिक्षेचे उद्दिष्ट प्रतिबंध करणे हे असावे, प्रतिरोध अथवा सुड असू नये असे प्रतिपादन केले. अभिजात सिद्धांताच्या स्पष्टीकरणात असणाऱ्या काही त्रुटी मांडल्या गेलेल्या आहेत. त्याप्रमाणे जर व्यक्तिमध्ये विवेक आहे तर ती कायद्याचे उल्लंघन का करते? त्याचप्रमाणे सराईत गुन्हेगार हा सराईत आहे का आकस्मिक आहे हे लक्षात घेतले नाही. सर्वांचे सारख्याच पद्धतीने मुल्यमापन केले गेले. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव या सिद्धांतात आहे अशी टिका केली गेली.

नव-अभिजात अपराध सिद्धांत (Neo-classical Theory) :

“नव अभिजात अपराध सिद्धांत” अभिजात अपराध सिद्धांताचे सुधारित वा प्रगत स्वरूप असे म्हणता येईल. अभिजात सिद्धांताचे समान गुन्हा करणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समान शिक्षा द्यावी व शिक्षा देताना लिंग, वय, शारीरिक, मानसिक क्षमता यात भेद करू नये असे विचार मांडले. नव अभिजात विचार प्रवाहाने सर्व गुन्हेगारांना शिक्षा याचे समर्थन केले. परंतु हे सर्वांना समान लागू करणे अयोग्य ठरेल, अन्यायकारक ठरेल, असा विचार मांडला. त्यांच्या मते मुले व मनोरुग्ण यांचा वेगळा व स्वतंत्र विचार करणे आवश्यक आहे. फ्रेंच क्रांती व त्यानंतरच्या कालखंडात विकसित झालेल्या नव-अभिजात सिद्धांताने, अभिजात सिद्धांताचे महत्त्व लक्षात घेतले पण त्यात सुधारणा सुचविल्या. त्यांच्या मते, मुले व रुग्ण हे सुख व दुःख यांचे कृतिजन्य मोजमाप करू शकत नाहीत. त्यामुळे (Pleasure and Pains theory) ‘सुख व दुःख सिद्धांत’ सुधारीत स्वरूपात मांडला जाणे गरजेचे झाले. आजचा बाल गुन्हेगारांचा केलेला स्वतंत्र विचार व कायदा, याचे मुळ हे नव-अभिजात सिद्धांतामध्ये आहे.

नव-अभिजात अपराध (गुन्हेगारी) सिद्धांतामध्ये ब्रिटिश अपराध शास्त्रज्ञांचे लक्षणीय योगदान आहे. त्यांनी १८१० ते १८१९ ह्या दरम्यान अभिजात सिद्धांताची समीक्षा केली. आणि नव-अभिजात सिद्धांताची जी तत्त्वे त्यांनी मांडली ती अशी सांगता येतील.

- १) परिस्थिती आणि कायदा याचा साकल्याने विचार करून विवेकाने न्याय दिला गेला पाहिजे.
- २) समान गुन्हेचास समान शिक्षा या तत्वास विरोध करून सतरा वर्षाखालील मुले, मनोरुग्ण यांना शिक्षा दिली जाऊ नये.

- ३) गुन्हा घडण्यामागील कारणांचा शोध घेण्याच्या विचार मांडला.
- ४) अभिजात सिद्धांतामधील मानवाची स्वतंत्र इच्छा व तसेच सुख मिळेल तशीच कृती करण्याची प्रवृत्ती या विचारास मान्यता दिली.

थोडक्यात अभिजात व नव-अभिजात सिद्धांतामध्ये वैज्ञानिकता कमी असली तरीही अपराधशास्त्रातील पायाभूत विचार बैठक तयार केलेली दिसून येते.

३.३ रॉबर्ट मर्टन यांचा सिद्धांत

डरखाईम यांनी मांडलेल्या “प्रमाणकशून्यता” या अमूर्त संकल्पनेचा विस्तार रॉबर्ट मर्टन या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञानी केला. मर्टन यांनी सामाजिक वर्ग व सामाजिक संरचना यामुळे गुन्हेगारीत काय फरक पडतो याचा अभ्यास केला. वेगवेगळ्या समाजसंरचनेत गुन्हेगारीचे वेगवेगळे प्रमाण स्वरूप का असते, याचा शोध त्यांनी घेतला. रॉबर्ट मर्टन यांच्या मते, व्यक्तीच्या आशा, आकांक्षा, समाजातुनच निर्माण होतात. सामाजिक संरचनेवर व्यक्तीच्या अवास्तव अशा आशा, आकांक्षांच्या दडपणाचा ताण वाढल्याने ‘प्रमाणकशून्यता’ निर्माण होते. व्यक्तीची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी कायदेशीर मार्गाची, सामान्य मार्गाची उपलब्धता जर कमी असेल तर उद्दिष्टे व कायदेशीर मार्ग किंवा समाजमान्य मार्ग यात असंतुलन अथवा दोषपूर्ण संबंध निर्माण होतात व व्यक्ती प्रमाणक नाकारून वाममार्गाकडे वळते.

मर्टन यांनी म्हटले आहे एकीकडे समाज नागरिकांना योग्य व कायदेशीर मार्गांनी संपत्ती जमा करण्याचे उद्दिष्ट देतो, परवानगी देतो आणि दुसरीकडे त्यांना मोठ्या प्रमाणात संस्थात्मक रीत्या संपत्ती निर्माण करण्याची कायदेशीर मार्गाची संधी दिली जात नाही. अशी संधी न मिळाल्याने साध्य आणि साधन यामधील विसंगती ही व्यक्तीच्या गुन्हेगारी वर्तनाचे प्रतीक ठरते. व्यक्ती त्याच्या क्षमतेनुसार, इच्छेनुसार मार्ग स्विकारते, प्रमाणके नाकारते व त्याच्यासमोर “प्रमाणकशून्यता” निर्माण होते. समाजात उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी कायदेशीर मार्ग, बहुसंख्य व्यक्तींना पुरेसे उपलब्ध करून देणारी सामाजिक संरचनाच साध्य आणि साधन यांच्यामध्ये समतोल राखू शकते. जेव्हा हजारो बेरोजगार कायदेशीररित्या काम मागतात, उद्दिष्टांची पूर्तता करू इच्छितात तेव्हा त्यांना साधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अत्यंत वैकल्यातून अन्याय व त्यातून प्रमाणकशून्यता निर्माण होऊन व्यक्ती गुन्हेगार बनतात.

मर्टन यांच्या सिद्धांतानुसार काही आक्षेप घेण्यात आले. मर्टन यांनी समाज संरचनेच्या समतोलास अधिक महत्त्व दिले आहे. तुलनेने व्यक्तीच्या वैयक्तिक गरजांकडे दुर्लक्ष केले आहे.

तणावयुक्त संबंध नेहमीच विलनास जन्म देतात असे नाही. तसेच ज्या व्यक्तींना सामाजिक संरचनेत प्रगतीची चांगली संधी देऊनही त्या व्यक्ती गुन्हेगारी वर्तन का करतात याचे विश्लेषण मर्टन यांनी केलेले नाही.

विभेदित संधी सिद्धांत (Different opportunity theory) :

संधी सिद्धांतातील हा एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत रिचर्ड फ्लोवर्ड व लॉर्ड अल्लिन यांनी १९६० साली प्रकाशित झालेल्या “Delinquency and opportunity” या

ग्रंथात मांडला आहे. गुन्हेगारी वर्तन करण्याकडे प्रवृत्त करणाऱ्या प्रेरणा किंवा दबाव यांचा विचार करण्याऐवजी, हा सिद्धांत व्यक्ती विशिष्ट गुन्हेगारी कृतीच का निवडते याचे विश्लेषण करतो. यातुन वेगवेगळे गुन्हेगार आपल्या आशा-आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या गुन्हेगारी कृत्याचे मार्ग का हाताळतात याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. रॉबर्ट मर्टनचा कार्यकारण विसंगतीतुन प्रमाणक प्रयत्न केला आहे. रॉबर्ट मर्टनचा कार्यकारण विसंगतीतुन प्रमाणक शुन्यतेचा सिद्धांत व सदरलँड यांचा विभेदित साहचर्य या सिद्धांताच्या संयुक्त प्रभावातून हा सिद्धांत मांडण्यात आला आहे.

या सिद्धांतानुसार प्रत्येक व्यक्ती ही दोन प्रकारच्या संधी संरचनेत राहत असते.

- १) कायदेशीर संधी संरचना (Legitimate opportunity structure)
- २) बेकायदेशीर संधी संरचना (Illegitimate opportunity structure)

कायदेशीर संधी संरचना मर्यादित असतात. जेव्हा व्यक्तीला उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी यश प्राप्तीसाठी कायदेशीर संधीरचना मर्यादित मिळते किंवा मिळत नाही तेव्हा बेकायदेशीर मार्गाचा अवलंब त्या करू शकतात. परंतु असे बेकायदेशीर मार्ग वा वर्तन शिकण्यासाठी आवश्यक पर्यावरण वा परिस्थिती आवश्यक आहे. नुसता मार्ग ठरवून चालत नाही. बेकायदेशीर मार्गाने वाटचाल करण्याची मनोवृत्तीही शिकावी लागते.

अशारितीने 'विभेदित संधी सिद्धांत' हा आपले लक्ष रचनात्मक असमतोलाकडे वेधतो व त्याद्वारे कायदेशीर व बेकायदेशीर वर्तनाचा शोध घेतो.

वरील सर्व संधी सिद्धांत सामाजिक व संरचनात्मक पैलूंनी अपराधाचे विश्लेषण करताना दिसतात.

अतिनियंत्रणाचे सिद्धांत (Theories of overcontrol) :

प्रो. हॅगन यांनी विशद केलेला समाजशास्त्रीय सिद्धांताचा तिसरा गट म्हणजे अतिनियंत्रणाचा सिद्धांत होय. या सिद्धांताचे तत्त्व असे की, व्यक्ती गुन्हेगारी वर्तन का करतात याचा शोध घेण्याऐवजी त्यांना गुन्हेगार म्हणून शिकवा मारण्यावर समाजात अधिक भर का दिला जातो? गुन्हा नियंत्रणाच्या नावाखाली जे अतिनियंत्रण होते त्यातुनच गुन्हा कमी होण्याऐवजी वाढण्याचीच शक्यता असते. अशा प्रकारच्या स्थितीचा पुढील सिद्धांतामध्ये समावेश होतो.

लेबलींग सिद्धांत - नामाभिधान सिद्धांत (Labelling Theory) :

१९३८ साली फ्रक्लीन टेनेनबम (Franklin Tannenbaum) यांनी त्यांच्या "Crime and the community" या ग्रंथात हा सिद्धांत मांडला. एखाद्या वर्तनास 'गुन्हेगारी' वर्तन ठरविणाऱ्या प्रक्रियेवरच हा सिद्धांत बोट ठेवतो. एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनास 'गुन्हेगारी' असे नामाभिधान देण्याच्या कृतीने असे वर्तन कमी होण्याऐवजी वाढण्याची शक्यता असते. असे हा सिद्धांत सांगतो. टेनेनबम यांनी नामाभिधान प्रक्रियेस "Dramtization of evil" असे म्हटले आहे. समाजाचा गुन्हेगार व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा गुन्हेगारी वर्तन कमी करण्याऐवजी असे वर्तन पुन्हा करण्यास उत्तेजन देतो. याचे उदाहरण देतांना ते म्हणतात, एखाद्या तरुणाने एक साहस म्हणून किंवा मजा म्हणून गुन्हेगारी वर्तन केले तर, न्यायालयात त्याचा गुन्हा सिद्ध झाल्यानंतर त्यास 'गुन्हेगार' हा शिकवा / लेबल लागते. आणि गुन्हेगार म्हणून

त्याची समाजाला एक नवी ओळख करून दिली जाते. या लेबलमुळे इच्छा नसतानाही त्याच गुन्हेगारी मार्गाने जीवन जगणे त्यास भाग पडते. टेनेनबम यांच्या मते, अशा प्रकारच्या गुन्हेगारास समजावून सांगून, समज देऊन अशा वर्तनापासून परावृत्त केले जाऊ शकते. त्याने प्रथमच गुन्हा केलेला असतो त्यास गुन्हेगारी वर्तन करण्याची सवय नसते. त्यामुळे तो सराईत गुन्हेगार होण्यापासून वाचू शकतो. समाजाचा प्रयत्न हा त्याला गुन्हेगारी वर्तनातून मुक्त करण्यासाठी असायला हवा. त्याऐवजी तु गुन्हेगार आहेस असा शिक्का / लेबल दिले जाते. ती चांगली व्यक्ती असली तरीही या लेबलमुळे तीला गुन्हेगारी वर्तनाचाच मार्ग शिल्लक राहतो. लेबलिंग पद्धत ही गुन्हा नियंत्रणाऐवजी गुन्हा वाढवण्यास पोषक ठरते.

प्रो. एडविन लेमर्ट यांनी १९५१ साली याबाबत अभ्यास करून प्राथमिक विपथगमन (Primary deviation), दुय्यम विपथगमन (Secondary deviation) असे दोन प्रकारचे गुन्हेगारी वर्तन सांगितले. त्यांच्या मते, प्राथमिक विपथगमन म्हणजे गुन्हा करणाऱ्या (First time offenders) व्यक्तीस योग्य तो सल्ला देऊन सर्वसाधारण जीवनमार्ग अवलंबण्यास प्रवृत्त करता येते. “गुन्हेगार” लेबल देऊन हे साध्य होत नाही. उलट त्यामुळे गुन्हेगारीवर्तनाकडे वळण्याचाच धोका अधिक असतो.

दुय्यम विपथगमन असेल तर म्हणजेच प्राथमिक विपथगमनानंतरही समज देऊन ही त्याने पुन्हा गुन्हेगारी वर्तन केलेले असते. त्यामुळे असे वर्तन करणाऱ्या व्यक्तीस योग्य ती शिक्षा देणे आवश्यक असते, असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.

होवर्ड बेकर यांनी १९६३ मध्ये प्रकाशित केलेल्या “The outsiders” या ग्रंथात या नामाभिधान सिद्धांतात भर टाकली तसेच अॅरोन सिकारेल यांनीही पोलीस, न्यायालयीन अधिकारी आपली कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी ‘प्रथम गुन्हा’ करणाऱ्या गुन्हेगारास गुन्हेगार ठरविण्याची घाई करतात असे स्पष्ट केले आहे.

गट संघर्ष सिद्धांत (Group Conflict Theory) :

हा सिद्धांतही अतिनियंत्रण सिद्धांत मानला जातो. येथे गट संघर्ष सिद्धांताची मांडणी व्यक्तीऐवजी गटपातळीवर केली आहे.

राज्यशास्त्राचे अभ्यासक जॉर्ज होलड यांना गट संघर्ष मांडणारे तज्ज्ञ मानले जाते. १९५८ साली त्यांनी या संदर्भात अध्ययन केले. त्यांनी असे सांगितले की, अपराधामध्ये दोन घटक आहेत. १) ते एक मानवी वर्तन आहे, २) त्या वर्तनाची व्याख्या करणे व नामाभिधान देणे कोणत्याही देशातील सत्ताधारी गट (Power group) अपराध कोणत्या मानवी वर्तनास म्हणावे या व्याख्या ठरविण्यात सक्रीय सहभागी असतो. सत्ताधारी गटाचा विरोध गटाचे अथवा हितसंबंधाला बाधा येणारे वर्तन गुन्हेगारी ठरविण्यावर या गटाचा भर असतो. गुन्हा व विपथगमन हे नेहमिच अल्पसंख्य गटाचे वर्तन असते, असे आपणांस आढळते याचे कारण हेच होय. होलड यांनी सांगितले की एखाद्या देशात क्रांती करू पाहणाऱ्यांना त्या देशाचा सत्ताधारी गट देशद्रोहाचा गुन्हा करणारे गुन्हेगार ठरतात. तर तेच क्रांतीकारक पुढे चालून सत्ताधारी झाल्यावर आधीच्या सरकारमधील अधिकाऱ्यांना गुन्हेगार म्हणून शिक्कामोर्तब करतात. एकाच प्रकारचे वर्तन गुन्हेगारी वर्तन म्हणून ठरवले जाते. (व्याख्याच्या माध्यमातून) तर तेच वर्णन गैरगुन्हेगारीचेही ठरू शकते. तेव्हा गुन्हेगारी वर्तनापेक्षाही त्या वर्तनास ‘गुन्हेगारीवर्तन’ असे नामाभिधान देणारी

व्याख्या करणारी प्रक्रिया महत्त्वाची आहे. आपल्या विरोधी गटाशी संघर्ष करताना त्यांना 'गुन्हेगार' असल्याचे दोषारोपण करून आपली सत्ता अबाधीत ठेवण्याचे प्रयत्न सत्ताधारी गट करतो व विरोधी गट सत्तेवर आल्यावर पुन्हा तशीच कृती करतो.

ऑस्टीन तुर्क (१९६९) विल्यम चॅम्बलिस, रॉबर्ट सिडमन (१९७९), रिचर्ड क्वीने (१९७०) यांनीही यावरच संशोधन करून सत्ताधारी गट हा आपल्या कनिष्ठ गटांना अथवा दुर्बल गटांना गुन्हेगार ठरविण्याचा प्रयत्न करतो असे प्रतिपादन केले आहे. सिडमन व चॅम्बलीस यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, नोकसशहा हे आपल्या सत्तेच्या सुरक्षेला उपयुक्त कायदे करून गुन्हेगारीच्या व्याख्या ही त्यांच्या सोईने करतात.

क्वीने यांनी म्हटले आहे, गुन्हेगारीची संकल्पना व व्याख्या ही सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या प्रभावी शक्तीशाली गटाच्या हितसंबंधाचेच रक्षण करण्याच्या हेतूने केली जाते. इतर घटकांना ती हानिकारकच असते. अशा रीतीने 'गट संघर्ष सिद्धांत' हा सत्ताधारी गट हा गुन्हेगारीच्या व्याख्या सत्तारक्षणासाठी करतो असे सांगतो. 'गुन्हा सिद्धांत' या प्रकरणात गुन्हेगारीविषयक विभिन्न सिद्धांतांचा व त्या अनुषंगाने अपराधशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ यांनी केलेल्या संशोधनाचा सैद्धांतिक आढावा घेतला आहे.

गुन्हा व गुन्हेगारीचे सूक्ष्म पैलू अखंडपणे संशोधनात राहतील व गुन्हेगारी वर्तनाच्या गुंतागुंतीच्या गंभीर सामाजिक समस्येची उकल सातत्याने होत राहिल. जोपर्यंत समाज आहे तोपर्यंत समाजविरोधी वर्तन करणारे असणारच जोपर्यंत गुन्हेगार आहेत आणि गुन्हे घडत आहेत तोपर्यंत गुन्हेगारीच्या हा सैद्धांतिक अभ्यास चालूच राहिल हे निश्चित.

३.४ गुन्हेगारीचे प्रकार

प्रस्तावना (Introduction) :

गुन्हेगारी म्हणजे गुन्हे घडणे, गुन्हेगारीच्या स्वरूपावरून गुन्हे करण्याच्या पद्धतीवरून आणि गुन्हे जेथे घडतात त्या प्रदेशावरून गुन्हेगारीचे प्रकार पडतात. त्याचप्रमाणे गुन्हेगाराच्या वयावरून, लिंगावरून आणि गुन्हा एकट्याने केला की सांघिकपणे यावरून गुन्हेगारीचे प्रकार पडतात. गुन्हे हे संघटीतपणेच घडतात. उदाहरणार्थ, दहशतवादी कृत्ये, दरोडेखोरी, गुंडगिरी आणि चोरटा व्यापार हे गुन्हे असे आहेत की, जे एकट्यादुकट्याचे काम नव्हे अशा स्वरूपाचे आहेत. तर चोरी, फसवणूक, काळाबाजार, भ्रष्टाचार असे अनेक आर्थिक फसवणूकीचे गुन्हे असतात की जे एकेकटी व्यक्ती आपापल्या कामाच्या ठिकाणी करू शकते आणि ती व्यवस्थेतील विपथगामी वर्तन करून बेकायदेशीरता आणण्यास कारणीभूत ठरते. या प्रकारांचा परामर्श स्वतंत्रपणे घेतला पाहिजे कारण प्रत्येक प्रकारात गुन्हेगारांचे कौशल्य, गुन्हा करण्याच्या वेळची स्थिती आणि गुन्हेगारीचे बळीवर होणारे परिणाम वेगवेगळे असू शकतात. शिवाय, बेकायदेशीरतेच्या नियमनासाठी समाजाने केलेली व्यवस्था (कायदे आणि दंडसंस्था) ही देखील वेगवेगळी असते त्यामुळे गुन्हेगारीच्या प्रत्येक प्रकाराचा स्वतंत्र अभ्यास होऊ शकतो आणि त्याची कारणमीमांसाही भिन्नभिन्न असू शकते.

गुन्हेगारीचे तीन प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१) व्यक्तिविरुद्धचे गुन्हे (Against the person or person at things, character and name):

गुन्हेगाराकडून दुसऱ्या व्यक्तीचा खुन होतो, तो खुन खासगी वैरभावनेतून होतो. खुन करण्याची कधी कधी इच्छा नसते परंतु त्या व्यक्तीला त्रास देण्याची इच्छा असते. अशा वेळी त्या व्यक्तीला मारहाण केली जाते, भिती दाखवली जाते वा छळ केला जातो. ती मरेल अशी योजना असतेच असे नाही पण गुन्हेगाराच्या चुकीने हत्यार जिव्हारी लागते, गोळी छातीत वा डोक्यात घुसते आणि मृत्यू ओढवतो. व्यक्तीचा खुण करणे हा व्यक्ती विरुद्धचा गुन्हा आहे कारण ज्या व्यक्तीचा खुण होऊन त्याला मृत्यू येतो त्याला जगण्याचा हक्क नाकारला जातो. त्याच्या मरण्यामुळे त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या मुलांच्या व बायकोचाही हक्क दुरावला जातो. त्याच्या मरण्यामुळे त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या मुलांचा व बायकोचा हक्क दुरावला जातो. वास्तविक प्रत्येकाला जगण्याचा हक्क असताना वध, खुन, जीव घेणे हे गुन्हे गंभीर आहेत कारण ते दुसऱ्याच्या मुलभुत हक्कावरच गदा आणतात. पुर्वीपासून खुनास खुन, वैरातुन खुन, नकोसा झाला की काटा काढणे म्हणजेच मारुन टाकणे असे भयंकर कृत्य मानवी समाजात पाप समजले जाते. आजही माणुस माणसाला नकोसा वाटणे यासारखे दुसरे पाप नाही आणि म्हणुन व्यक्तिविरुद्धचा सर्वात गंभीर आणि घातक गुन्हा म्हणजे खुन, वध किंवा मारुन टाकणे.

मारुन टाकण्यासाठी कोणतेही तीक्ष्ण हत्यार वापरले जाते. शरीराच्या वेगवेगळ्या क्रियांना इजा पोहचविणे, श्वास रोखुन ठेवण्यासाठी गळा दाबणे, नरडीला इजा करणे, डोके दगडाने वा तीक्ष्ण हत्याराने फोडणे, पोटात तीक्ष्ण हत्यार खुपसणे जेणे करुन आतडी फुटतील आणि पचनक्रिया बंद पडेल याशिवाय डोळे काढणे, हातपाय तोडणे आणि रक्तस्राव होईल असे पाहणे. एखादी रक्तवाहिनी कापणे आणि रक्तस्राव होऊ देणे यांसारखे क्रूर आणि दुःखदायक इजा पोहचविणारे त्रास शरीराला दिल्याने मृत्यू ओढवतो. खुन करणे हा गंभीर स्वरुपाचा गुन्हा यासाठी आहे की त्यामध्ये अमानवी हेतू आणि क्रिया दोन्हींचा अतिरेक होतो. मानवी प्राण्याला लहानाचे मोठे करण्यासाठी अनेक यातना व खस्ता खाल्या जातात. आणि अशा मोठ्या केलेल्या सजीव प्राण्याला मारुन टाकायचे म्हणजे वाईट कृत्य आहे. अलीकडे एखाद्याला मारुन टाकणे हे केवळ वैरातुनच केले जाते असे नाही तर ज्या व्यक्तीचा आर्थिक व्यवहारात उपयोग नसेल वा ज्या व्यक्तीपासून धोका असेल त्याला आणि त्याच्याशी संबंधीत इतर व्यक्तींनाही या जगात जीवंत ठेवले जात नाही. वास्तविक अशा व्यक्तीचे जीवन इतर अनेक प्रकारे चांगले व समाजापयोगी असु शकते. त्यांच्यावर प्रेम करणारी इतर अनेक माणसे असतात अशा वेळी त्यांना जगू न देण्याचा अधिकार काहींनी गाजवणे आणि ते ही दुसऱ्यांकरवी त्यांचा खुन करविणे हे अत्यंत मोठे पाप आहे. पुष्कळदा खुन करणारा पैसे घेऊन एखाद्याला केवळ मारुन टाकण्याचे काम करतो. तो प्रत्यशात बळीचा वैरी नसतो वा माहितही नसतो. यामागे अन्य बलदंड परंतु भ्याड, स्वार्थी आणि अत्यंत नीच मनोवृत्तीचा माणुस असतो. कधी खुन होताना खुनी पकडला गेलाच तर त्याला तर शिक्षा होतेच परंतु त्याने खुनामागच्या नीच प्रवृत्तीच्या माणसाचे नाव सांगितले तरी कायद्याने त्याला शिक्षा होत नाही कारण त्याच्याविरुद्ध न्यायसंस्थाही काही करु शकत नाही आणि म्हणून अनेक निरपराधी आणि प्रत्यक्ष गुन्हेगारीशी संबंध नसलेल्याना मरण येते.

अलीकडे जन्माला येण्यापूर्वीच स्त्रीच्या गर्भाशयात मुलीचा गर्भ असेल तर ती मुलगी जन्माला येण्यापूर्वीच स्त्रीचा गर्भपात करवुन घेतला जातो. तसेच जन्माला आल्यानंतर एखादे मुल नको असेल तर त्याला जन्माला येताच गळा दाबून मारुन टाकतात. रेल्वेखाली टाकतात

किंवा विना अन्नपाण्यावाचून मरण्यासाठी कचऱ्यात वा उकीरड्यावर फेकून देतात. भुणहत्या वा बालहत्या हाही खुनाचा अमानुष प्रकार आहे. राजकीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे डावपेच म्हणून आज दररोज कोठे ना कोठे बाँब ठेवणे, गाड्या उडविणे आणि विमानाची अपहरणे करून त्यातील प्रवाशांना ठार मारणे हेही मानवी हत्यांचे क्रूर प्रकार आहेत. हे व्यक्तीत्व नाकारण्याचा हेतुने झालेले गुन्हे अत्यंत गंभीर स्वरूपाचे आणि अमानवी प्रवृत्तीचे प्रदर्शन करतात.

व्यावसायिक गुन्हे :

व्यवसाय म्हणजे जेथे उच्च ज्ञान आणि धंद्यातील कौशल्य आहे त्याच्या सहाय्याने जे व्यवहार चालतात ते. उदाहरणार्थ, वैद्यकीय व्यवसाय, वकीली व्यवसाय, शिक्षकाचा व्यवसाय, याशिवाय उद्योजक आणि छोटे मोठे व्यापारी आपापले स्वतंत्र उद्योग सांभाळत असतात. या व्यवसायाच्या निमित्ताने त्याचा रोज नानाविध लोकांशी संपर्क येतो. आर्थिक व्यवहार होतात. देवघेव होते. अशा व्यवहारामध्ये जर त्यांना पैसा मिळविण्याचा मोह झाला तर ते त्यांच्या व्यवहारात दुसऱ्याला फसवतात आणि वाजवीपेक्षा अधिक नफा, धन, संपत्ती व मालमत्ता जमवू लागतात. व्यवसायाचे काही नीतिनियम असतात, काही बंधने असतात, काही संकेत असतात ते प्रत्येकाने पाळावयाचे असतात. उदाहरणार्थ, शिक्षकाने विद्यार्थ्याला मन लावून विषयाबद्दलचे जास्तीतजास्त ज्ञान द्यावे अशी अपेक्षा असते परंतु शिक्षक ज्ञान देण्यामध्ये टाळाटाळ करतात. शिकविण्याऐवजी इतर फायद्याची कामे करतात आणि त्यातून विद्यार्थ्यांचे नुकसान करतात. विद्यार्थ्याला ज्ञान मिळवून पदवी हवी असते ती मिळविण्याचे खोटे आश्वासन शिक्षक देतात आणि परिक्षेपुरतीच तयारी करून घेतात आणि परिक्षेत कॉपी करू देतात आणि विद्यार्थी पास होतात. येथे शिक्षक ज्ञान देताना आणि विद्यार्थ्याला कॉपी करायला लावून परिक्षा देताना गैर मार्गाचीच शिकवण देतात. व्यवसायात गैरव्यवहाराची सुरुवात शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यापासून होते आणि त्या गैरव्यवहाराचे रुपांतर कायद्यांच्या उल्लंघनात आणि गुन्हेगारीत होते. वकीलांनी सत्य परिस्थितीजन्म पुरावा सादर करून गुन्हेगाराला योग्य शासन होण्यास न्यायालयाच्या कामात मदत केली तर तो वकीली पेशा होतो. परंतु वकीलांनी लाच देवून वा घेऊन खोटे पुरावे सादर करून आरोपीला सोडविले तर तो धंदा होतो. त्यांचे अनैतिक वर्तन हा एक प्रकारचा गुन्हा असतो जो त्यांच्या व्यवसायाचा पावित्र्याचे हरण करणारा असतो. व्यावहारिक नीती आणि स्वच्छ व्यवहार यांचे उल्लंघन झाले की गुन्हे घडतात, बेकायदेशीरित्या बोकळते आणि व्यावसायिक कायदेशीरतेचे उल्लंघन होते.

संघटित गुन्हे :

गुन्हा अशा स्वरूपाचा असतो की जो एकेकटी व्यक्ति करू शकत नाही. त्यासाठी एकापेक्षा अनेक व्यक्तींनी जबाबदारी उचलावी लागते. गुन्हा करण्याची एक प्रक्रिया असते. त्यात वेळ, स्थळ आणि करावयाच्या क्रियांचा क्रम यात चुक होऊन भागत नाही. कोणी केव्हा कोणते काम कसे करावयाचे याचे नियोजन करावे लागते. उदाहरणार्थ, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील चोरटा व्यापार मग तो सोन्याचा असो की कपड्यांचा, मादक पदार्थांचा असो की हत्यारांचा असो त्यामध्ये हजारो माणसे गुंतलेली असतात आणि त्यांच्या कामामधील धोके हेही त्यांना माहित असावे लागतात. त्यांची संघटना इतकी नियोजनबद्ध असते की त्यामध्ये माणसेही एकमेकांना माहित नसतात. बिनबोभाट काम चालते. अशा गुन्हेचामध्ये व्यापार, हिंसक कारवाया, बँकेवरील दरोडे, विमानांचे अपहरण, मोठ्या माणसाची पळवापळवी, कोट्यावधी रुपयांची मालांमधील भेसळ, चलनी नानी व नोटा छापणे अशा स्वरूपाचे गुन्हे असतात आणि ते संघटितपणे केले तरच यशस्वी होतात. कधी-कधी हिंसक कारवाया याही संघटितपणे कराव्या लागतात.

अलीकडच्या दशकात बोकाळलेला दहशतवाद हाही संघटीत गुन्ह्याचा अतिशय नियोजनबद्ध आणि अमानुष प्रकार आहे.

दहशतवाद :

दहशत बसवून दुसऱ्यांना भिती दाखविणे आणि भयभित करून त्यांना लुबाडणे हाच उद्देश असतो. आजच्या जगात विविध देशांमध्ये आर्थिक हितसंबंधातून परस्पर विरोधी गट निर्माण झालेले आहेत. खनीज तेलाच्या विहिरी पश्चिम आशियामधील देशांमध्ये अरब राष्ट्रांमध्ये सापडल्यामुळे आणि खनीज तेल ही अतिशय गरजेची आणि सर्वांना हवी असलेली वस्तु असल्याने अमेरिका, रशिया, जपान आणि युरोप येथील श्रीमंत राष्ट्रेही तेलांसाठी या देशावर अवलंबून राहू लागली. भरमसाट किंमत वसूल करून तेल पुरविले गेले आणि अल्पशा काळात अन्य भौतिक व सांस्कृतिक प्रगती नसलेल्या अरबांनी कोट्यावधीची मालमत्ता आणि संपत्ती साध्य केली. या राष्ट्रांतील लोकांचा धर्म इस्लाम आहे आणि इतर राष्ट्रांचा ख्रिश्चन, हिंदू, शिख व बौद्ध. यामुळे धार्मिक अंतरही स्पष्ट आणि भेददर्शक आहे. अमाप पैसा आणि धार्मिक द्वेष यामुळे कोणत्याही हिंसक मार्गाने दुसऱ्यांना वश करण्याकडे कारवाया सुरु झाल्या. दहशत बसवून दुसऱ्यांना लुबाडण्याचे यश एकदा प्राप्त झाले हे समजल्यानंतर याच मार्गाने प्रत्येक देशांमध्ये ज्या ज्या गटांना मुख्य राजकीय प्रवाहापासून दूर व्हायचे आहे त्यांनी आपापली शक्ती संघटीत केली आणि देशांतर्गत शांततेला धोका निर्माण करण्यास सुरुवात केली आहे. श्रीलंका, भारतातील पूर्वेकडील राज्ये, उत्तरेकडील प्रांत, जम्मू काश्मिर येथील अराजक माजवणाऱ्या संघटनांच्या कारवाया या देशातील शांतता सतत बिघडवतात. कष्टाने उभ्या केलेल्या सार्वजनिक वास्तु आणि व्यवस्थांचे नुकसान करतात. कधी धार्मिक तर कधी वांशिक, कधी भाषिक तर कधी प्रादेशिक भेदामुळे वैमनस्य निर्माण करतात आणि मुख्य सरकारी यंत्रणा, पोलीस व्यवस्था, सैन्यदल यांना सातत्याने उपद्रव निर्माण करतात. त्यांच्या संघटना स्वतःची रक्षक दले निर्माण करतात आणि हिंसात्मक कृत्ये करतात. निरपराध माणसे मरतात. प्रशिक्षित पोलीसही मरतात. आज दहशतवाद या गुन्ह्याच्या प्रकारात अनेक घातक कृत्यांचा समावेश आहे. त्यात निरपराध जनतेचे नुकसान आणि जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला जातो. काही गट नक्षलवादी म्हणून घेतात व ते गरीब जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी गावागावातील जमीनदार आणि धनाढ्य शेतकऱ्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाची एकेका दिवसात हत्या करून त्यांनी गरीबावर केलेल्या अन्यायाचा सुड घेतात. त्यांच्या कृत्यांमागची ही विचारसरणी न्याय असली तरी त्यांची हिंसात्मक पद्धती पूर्णतः चुकीची आहे. कारण त्यांच्या कुटुंबियांचा काय दोष? त्यांना नाहक मरण पत्करावे लागावे हे चुक आहे. विपथगामी वर्तनावर आधारित कोणाचीही दुष्ट कृत्ये हे गुन्हे आहेत.

दहशतवादांची पाळेमुळे ही गेल्या २५-३० वर्षांतील जगाच्या पाठीवरील आहरे-नाहीरे यांच्यातील दरी रुंदावण्यामुळे आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या दुरुपयोगामुळे निर्माण झालेल्या विषमतेमध्ये आणि विद्वेषामध्ये रुजली आहेत. प्रत्येक लहानमोठ्या देशांमध्ये दहशतवादाची कृत्ये घडत आहेत आणि त्याचा बिमोड करावा असे वाटत असूनही तो कसा करावा याचा निश्चित मार्ग सापडलेला नाही. काही देशांनी 'टाडा' सारखे कायदे केले आहेत. टाडा लावून कित्येक दहशतवाद्यांना पकडून खास वेगळी व्यवस्था असलेल्या तुरुंगामध्ये ठेवले आहे. असे असले तरी या प्रकारच्या गुन्ह्यांचा प्रकार अनेक अर्थानी गुंतागुंतीचा आहे. असंभवनीय आणि अनपेक्षितपणे घडणारा आहे. त्यामुळे त्यामागचा दहशतीचा उद्देश हा खरोखरीच त्रासदायक आहे. अगदी अलीकडे अकरा सप्टेंबर २००१ साली अमेरिकेतील दोन जगप्रसिद्ध इमारती विमानानी

जमीनदोस्त केल्या, कारण अमेरिकेने यापुर्वी केलेल्या विविध देशांमधील हिंसक कारवायाचा आणि आर्थिक नाकेबंदी करणाऱ्या धोरणांचा बिमोड करून सुड घेण्याचा मोठा कट मुसलमानी धर्मांध गटांनी रचला होता.

सर्व देशांनी मिळून दहशतवादाचा बिमोड करण्याची आवश्यकता आहे. दहशतवादाचा बिमोड तर झाला नाही पण प्रत्येक देशांमध्ये सामाजिक विघटनाची कक्षा रुंदावत चालली आहे. सामाजिक विघटनामुळे कौटुंबिक आणि व्यक्तीविघटन यांच्याही शक्यता वाढत आहेत.

पांढरपेशा गुन्हे :

पांढरपेशा माणसे म्हणजे सरकारी विभागामध्ये मोठ्या पदावर काम करणारी असतात. त्यांना त्यांचे काम करण्यासाठी अधिकार असतात आणि त्यासाठी भरपूर पैसा वापरण्यासाठी मिळतो. त्यांना या पैशांचा मोह होतो. अधिकार वापरून ते स्वतःचे स्वतः लाभ करून घेतात. शासकीय सत्तेचा गैरवापर करून सार्वजनिक पैशाचा स्वतःसाठी लाभ करून घेणे हा पांढरपेशा गुन्हा आहे. स्वतःच्या नातेवाईकांसाठी आणि मुलांसाठी फायद्याच्या जागा मिळवून देणे, नोकऱ्यांमध्ये बढती देणे आणि कंत्राटे मिळवून देणे. फायद्याच्या एजन्सीज मिळवून देणे हे पांढरपेशा गुन्हे आहेत.

अधिकारांचा दुरुपयोग करून युरीया खतामध्ये, पेटंट औषधांमध्ये, सुवासिक अत्तरे इत्यादींमध्ये भेसळ करणे, बाटल्यांवर वेगळी लेबले लावणे व आत हलक्या प्रतीचा माल भरणे इत्यादी व्यवहार हे पांढरपेशा गुन्हे आहेत. “पांढरपेशा मंडळींनी असे करू नये” अशी समाजाची नीती असते आणि त्या नीतीविरुद्ध वर्तन करणारी ही मंडळी सामाजिक विघटनाचेच काम करतात. समाजातील नितिमत्ता बिघडविण्याचे काम करतात.

पांढरपेशा मंडळी आपल्याच व्यवसायातील इतरांची बदनामी करतात व एकूण पांढरपेशा व्यवसायालाच बदनाम करतात. पांढरपेशा मंडळी वृत्तपत्रांना बातमी आल्यामुळे बदनामी तर होतेच, शिवाय कुटुंबाची बदनामी होते. मुलीची लग्ने जमत नाहीत. त्यांच्या तरुण मुलांना नोकऱ्या मिळत नाहीत आणि तेही देशोधडीला लागतात. पांढरपेशा गुन्हेगारी समाजहिताच्या दृष्टीने अतिशय वाईट आहे. कारण ज्या मंडळीकडून दिशादर्शनाची अपेक्षा आहे तीच मंडळी दिशा बदलून चुकीच्या मार्गांनी गुन्हे करतात. कायदे मोडतात आणि रारसोसपणे समाजात वावरतात त्यावेळी त्यांचा चुकीचा मार्गच बरोबर व सोपा (झटपट पैसा व प्रसिद्धी मिळवून देणारा आहे) आहे असेच पुष्कळांना वाटू लागते. बेकायदेशीरित्या यामुळे फोफावत जाते.

भ्रष्टाचार :

भ्रष्ट आचार हाच गुन्हा आहे. समाजातील व्यवहार सर्वांना परंतु कोणालाही अन्यायकारक असू नये म्हणून नितिनीयम आणि बंधने असतात. कोणत्याही समाजाला बंधनाशिवाय जीवन शक्य होणार नाही असा एकही समाज अस्तित्वात नाही की, जेथे समान मुल्ये, उद्दिष्टे, नितिनीयम आणि बंधने मानणारा वर्ग नाही. प्रत्येक समाजात सामूहिक समाजजीवन जगणाऱ्यांचा आणि ध्येयसिद्धीसाठी सामूहिकपणे प्रयत्नशील राहणाऱ्यांचा एक मोठा गट असतो. समान कायदे, मुल्ये आणि नियम यांनी योग्य आचार कोणते ते निश्चित केलेले असते. त्या योग्य आचारांशिवाय मन मानले तसे नियमबाह्य वर्तन म्हणजे भ्रष्टाचार, लाच देणे-लाच घेऊन कामे करणे हा भ्रष्टाचार आहे. दुधात पाणी मिसळणे आणि दुध वाढवून विकले तर ते

पाणी मिसळण्याचे कृत्य आहे. तो भ्रष्टाचार होय. दुसऱ्याच्या पुस्तकातून तयार छापिल पाने कापून घेतली व ती आपली म्हणून आपल्या पुस्तकातील इतर लिखित मजकुरासोबत छापुन टाकली तर तो भ्रष्टाचार होय. भ्रष्ट म्हणजे स्वच्छ नाही. मुळचे आहे तसेच निर्मळ नाही तर त्यात काही घाण मिसळली गेली आहे असे. गंगेचे मुळचे वाहणारे पाणी ठिकठिकाणी लोकांनी घाण टाकल्यामुळे खरब होते. ते प्रदूषित आणि अपवित्र होते. तसाच माणुस वागताना निर्मळ व पवित्र भावनेने न वागता कपटी वा स्वार्थी भावनेने वर्तन करू लागला तर ते कृत्य 'भ्रष्टाचार' होते. काही स्वार्थी मंडळी, आळशी वा नालायक असतात. म्हणून यशासाठी ती भ्रष्ट मार्गाचा स्विकार करतात आणि यशस्वी होतात. असे करताना ते दुसऱ्यांचे यश हिरावून घेत असतात. परंतु त्याची त्यांना फिकीर वाटत नाही. समाजहित व्यक्ती हितापेक्षा श्रेष्ठ मानावे लागते. ज्या समाजात समाजहितासाठी असणारे कायदे पाळले जातात आणि समाजहिताची कदर केली जाते. तेथे भ्रष्टाचार कमी असेल, जेथे हे घडत नाही तेथे भ्रष्टाचार आहे असे दिसते.

राजनैतिक गुन्हे :

पुर्वीपासून चालत आलेला अनुभव लॉर्ड अॅक्टन याच्या वाक्यात सामावलेला आहे. 'राजकीय सत्ता भ्रष्टाचार करावयास लावते आणि सर्वकष सत्ता (लोकांचा अंकुश नसलेली) तर संपुर्णतः भ्रष्ट असते.' कोणत्याही समाजातील मुठभर मंडळी - जी राज्यकारभार चालवितात, मग ती एकटा राजा व त्याचे प्रधानमंडळ असो किंवा सरंजामदार असो किंवा अलीकडचा हुकुमशहा असो ते भ्रष्ट होतात, मोहात पडतात आणि जनतेला किंवा प्रजेला लुबाडून कोट्याधिश होतात. अठराव्या शतकातील चौदावा लुई स्वतःच्या राणीच्या अत्तराचा खर्च स्वतः न करता प्रजेकडून मीठावर कर बसवून वसूल करीत असे. मीठ माणसाला रोज लागणारी वस्तु असून ती तो विकत घेणारच हे माहित असल्यामुळे मिठावर जास्त कर बसविला तर मीठाचा खप जास्त असल्यामुळे खुप पैसा मिळेल हे त्याने ओळखले होते. राजाने प्रजेच्या हितासाठी कामे करण्याऐवजी प्रजेला लुबाडणे म्हणजे राजकीय गुन्हा आहे.

सत्तेवर असणारे जेव्हा संपत्ती जमविण्यासाठी आणि लायकी नसतानाही स्वतःसाठी प्रतिष्ठेच्या जागा व वस्तु बळकवतात तेव्हा ते ज्या मार्गाचा अवलंब करतात तो कायदेशीर नसतो म्हणून ते वर्तन राजकीय गुन्हा असते. नोकरीवरील पदावर नेमणूक करणे फायदेशीर व्यवहार असलेली कंत्राटे मिळविणे, बाजारात गाळे मिळविणे, फुकटात प्लॉट्स नावावर करून घेणे हे सत्तेवर असणाऱ्या मंडळींना जमते. कारण सरकारी यंत्रणा त्यांच्या आदेशानुसार चालते. अलीकडच्या पंधरा वर्षातील मेहता बंधुचे बँकांना फसविणे, बोफोर्स तोफांमध्ये दलाली घेणे, हवाला व्यवहारातील जैन यांनी वापरलेली परदेशातील भारतीयांची पैसे गुंतविण्याची पद्धती, जनावरांच्या चान्यामध्ये घोटाळा करून पैसे मिळविणे, पेट्रोलमध्ये रॉकेल मिसळलेल्या पंपाच्या मालकाकडे दुर्लक्ष करणे, गॅसकुपन्स देताना गॅसधारकांकडून पैसे घेणे, जातीचा दाखला देताना खासदार, आमदार आणि स्थानिक नगरसेवकही पैसे देतात. हे सर्व राजकीय गुन्हे आहेत.

राजकीय गुन्हेचाचे सर्वात गंभीर स्वरूपाचे उदाहरण म्हणजे निवडणूक पद्धतीचा वैयक्तिक स्वार्थासाठी वापर करणारे राजकारणी लोक, निवडून येण्यासाठी मतदारांच्या मताला फार किंमत असते. मते दिली तर प्रतिनिधी निवडून येतो म्हणून मतदार प्रतिनिधींशी सौदा करतो. मतदार निवडून देण्यासाठी मताच्या बदल्यात पैसे, वस्तु, जमीन, नोकरीची हमी असे काही मागतो किंवा कधी कधी एखाद्या गुन्हेचाच्या आरोपातून सुटकाही मिळवतो. अशा स्वरूपाचे वर्तन राजकीय गुन्हा असते. याउलट उमेदवार मतदाराला मतांच्या मोबदल्यात आश्वासने देतो,

त्याची व त्याच्या कुटुंबीयांची आणि आजुबाजुच्या मतदारांचीही मते मिळण्याची हमी घेतो. हा राजकीय सौदा पद्धतीचा गैरवापर करणारा आहे. प्रत्यक्ष निवडणूक होताना पेट्या पळविणे, मतदार पळविणे, अधिकाऱ्यांना धाक दाखवून मतपत्रीकांवर शिक्के मारून घेणे, मतदारांनी मतदान करण्यासाठी येऊ नये म्हणून दहशत निर्माण करणे हे सर्व राजकीय गुन्हे आहेत. निवडून आल्यानंतर सत्तेतील राजकीय प्रतिनधीना प्रत्येक ठिकाणी मान मिळतो, सर्व सवलती न मागता मिळतात आणि गैरमार्गाने व्यवहार केले तरी ते दडपून टाकता येतात. अशा राजकीय मंडळीचे गट असतात आणि ते संगनमताने स्वतःच्या गटामध्ये सत्तेचा गैरवापर करून खुप संपत्ती मिळवतात. संपत्ती मिळवण्यासाठी विविध मार्ग चोखाळतात. निवडणुकांच्या काळात खर्च केलेला पैसा वसूल करतात. आपल्या मुलांबाळांचे आणि ज्यांच्यापासून काही आर्थिक लाभ होतील अशांचे भले करून देतात. हे सर्व बेकायदेशीर आहे परंतु राजकीय सत्तेच्या जोरावर ते हे उद्योग करतात म्हणून हे राजकीय स्वरूपाचे गुन्हे आहेत.

चोरटा व्यापार :

कोणत्याही गावात व्यापार करण्यासाठी तेथील शासनाची परवानगी आवश्यक असते. बाजाराची जागा ठराविक असते. तिच्या जागेसाठी कर भरावा लागतो. येणारा आणि विकला जाणारा माल कोणता आहे याची रीतसर नोंदणी व्हावी लागते. त्यावरही कर भरावा लागतो. परवानगीशिवाय व्यापार केला तर तो गुन्हा समजण्यात येतो. नियमाप्रमाणे व्यापार होतो आहे किंवा नाही यावर देखरेख ठेवण्यासाठी तपासनीस असतात. या तपासनीसांनी मालाच्या भावावर, गुणवत्तेवर आणि स्वच्छतेवर लक्ष ठेवायचे असते. अशावेळी जर दुर्लक्ष झाले, भेसळ झाली तर अशा व्यापारास चोरटा व्यापार म्हणतात. व्यापार ज्या वस्तुंचा असतो त्यावर एका गावाहुन दुसऱ्या गावी जाताना जकात कर असतो. चोरटा व्यापार करताना कर चुकविण्याकडे व्यापारांचा कल असते. ज्या वाहनामधून वा ज्या रस्त्यावरून मालाची ने-आण होते ते मार्ग सोडून त्या वाहनावरील नंबर बदलून, पाण्यातून रात्रीच्या वेळी बोटीमधून मालाची ने-आण केली जाते. पोलीसांना धमकावून वा लाच देऊन वा अमीष दाखवूनही वस्तु बाजारात आणतात. या सर्व बाबी बेकायदेशीर होतात आणि त्यामुळे अशा व्यापाराला चोरटा व्यापार म्हणतात. चोरटा व्यापार ही काही अलीकडची गुन्हेगारी नाही तर पूर्वीपासून, ज्यावेळी समुद्रमार्गे किंवा जनावरांपासून (उंट, घोडे) व्यापार होत असे. त्यावेळी चांचगिरी होत असे आणि व्यापारी दुसऱ्या व्यापाऱ्यांचा माल चोरून वा लुटून नेत असत. एखादा व्यापारी संच चोरटा व्यापार करीत असेल तर त्याचा प्रतिस्पर्धी पोलीसांना वा सरकारी यंत्रणेला बातमी देवून तो पकडला जाईल हे पाहत असे.

३.५ विद्यार्थ्यांमधील कुचेष्टाखोरी (रॅगिंग) (RAGGING)

रॅगिंग पूर्वीपासून एक गमतीची प्रथा म्हणून चालू होती. ती केवळ सेनेतील सैनिक - छात्रामध्ये किंवा उच्चशिक्षण घेणाऱ्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये हा प्रकार एक प्रकारची नव्याची जुन्यांशी ओळख करून घेण्यासाठी असलेली प्रथा असते. नव्यांना संस्थेतील वातावरण माहित व्हावे आणि तेथील आधीपासून राहणाऱ्यांची ओळख व्हावी यासाठी मोठे व वरच्या वर्गातील विद्यार्थी खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना “तुम्ही नवीन आहात आणि तुम्हाला काही येत नाही / काय येते” हे पहावे यासाठी गमतीचे खेळ खेळायला लावतात वा चाचणी घेतात. अशा प्रथामध्ये काही गैर आहे असे वाटत नाही. परंतु यालाच वाईट वळण लागले तर त्यातून गुन्हेगारी होते. अलीकडे वरच्या वर्गातील विद्यार्थी खिलाडू वृत्तीचे असतातच असे नाही. ते गमतीमागची

खिलाडू वृत्ती लक्षात न घेता खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना आपले नोकर समजतात आणि बुट पुसायला लावतात, काही लैंगिक विकृती दर्शविणारे हावभाव करायला लावतात आणि त्यांची व्यंगे बाहेर काढतात. अशा विकृत खेळांमुळे खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना लाज वाटते, घाण वाटते आणि अपमानास्पद वाटते. काहींमध्ये खिलाडू वृत्ती नसल्यामुळे ते असे अपमान सहन करू शकत नाहीत. ते असे काही करण्यास विरोध करतात. विरोध केला की वरच्या वर्गातील विद्यार्थी जास्तच जबरदस्ती करू लागतात. चेष्टांचे रूपांतर कुचेष्टाखोरीत होऊ लागते. त्यातून अन्याय होतो. लैंगिक छळ, शारीरिक इजा, बदनामीकारक भाषा, शिवीगाळ आणि मानहानी या गोष्टी परोकाटीला जातात आणि संयुक्त गुन्हेगारीत पर्यवसान होते.

अलीकडे अनेक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये रॅगिंगमुळे अनैतिक आणि लैंगिक अतीरेकांचे प्रकार घडले व त्याचे आघात सहन न झाल्यामुळे काही विद्यार्थ्यांनी आत्महत्या केली. काहींनी शिक्षण सोडून दिले आणि काहींनी तर कायमचा धसका घेऊन त्यांचे मानसिक रुग्णांमध्ये परिवर्तन झाले. “रॅगिंग विरोधी कायदा” करावा लागला आणि रॅगिंग हा एक गुन्हा झाला.

३.६ भारतातील गुन्हेगारीचे प्रमाण

कोणत्याही देशात गुन्हेगार किती आहेत याची आकडेवारी असते, लोकसंख्येच्या प्रमाणात किती गुन्हेगार आहेत यावरून टक्केवारी काढली जाते. उदाहरणार्थ, भारतात १९६३ ते १९६८ पर्यंत गुन्हेगारी एकसारखी वाढत राहिली आणि १९८४ नंतर सर्वत्र काही गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत राहिले. हुंडाबळी, स्त्रियांची जळीत प्रकरणे, गुंडाकरवी होणारे खून, हरीजन आणि आदीवासी यांच्यावर होणारे हल्ले, बँकेवरील दरोडे, धार्मिक दंगलीतून होणारी प्रकरणे. नक्षलवादी कारवाया आणि देशाच्या उत्तर आणि उत्तरपूर्व सिमेवरील राष्ट्रविरोधी आंदोलने, वाढते रेल्वे अपघात आणि यामुळे सर्व देशात गुन्हेगारीचे प्रमाण आणि प्रकार वाढत आहेत. तुलनेने भिकारी, भुरट्या चोऱ्या, छोट्या-मोठ्या घरफोड्या कमी होत आहेत.

पोलीस खात्याकडे निरनिराळ्या पोलीस ठाण्याकडून दाखल झालेल्या गुन्हेगारीची नोंद दररोज / दरमहिन्याला होते. अलीकडे (वायरलेस) बीनतारी यंत्रणा, संगणकाची सोय व संगणक प्रशिक्षित स्टाफ यांच्यामुळे यापुढील काळात गुन्हेगाराबाबतची आकडेवारी अधिक अचूक होत राहिल आणि गुन्हेगारीचे प्रमाण समजणे सुलभ जाईल.

गुन्हेगार कोण? ज्याला पोलीसांनी पकडून कोर्टापुढे उभा केला तो. ज्याच्याविरुद्ध तक्रार आली पण ज्याला पकडले नाही त्याला गुन्हेगार समजता येणार नाही. कित्येक गुन्हे घडतात त्यावेळी एखाददुसरी व्यक्ती पकडली जाते व इतरांना पोलीसांनी न पकडल्यामुळे त्या मुक्तपणे समाजात वावरतात. गुन्हेगारांपैकी कित्येकजण गुन्हा करूनही फरार झालेले असतात आणि पोलीसांच्या हाती लागत नाहीत. कधी कधी पोलीसांकडून खऱ्या गुन्हेगाराऐवजी संशयावरून एखाद्या निष्पाप माणसालाच पकडले जाते. कित्येकदा संशयावरून पकडल्या गेलेल्या माणसाविरुद्ध पुराव्याअभावी पोलीसांना खटला भरता येत नाही. त्यामुळे गृहखात्याच्या आकडेवारीवरून गुन्हेगारीचे प्रमाण ठरविता येत नाही. कारण खरे गुन्हेगार संख्येने कितीतरी जास्त असतात.

पोलीस खात्याचा कारभार ज्यांच्या हातात असतो ते अधिकारी आणि हवालदार किती प्रामाणिक असतात यावर आणि त्यांची कार्यक्षमता व त्यांच्याजवळ असलेली वाहने ही किती पुरेशी आहेत यावर गुन्हेगारीवरील नियंत्रण, गुन्हेगार पकडण्यातील त्वरा अवलंबून असतात. नवनवीन गुन्हे घडत आहेत, गुन्हेगार नवीन तंत्रे वापरीत आहेत त्यामुळे पोलीसांना जुन्याच यंत्रणेसह कार्य करणे चक्रावून टाकणारे होत आहे. धार्मिक दंगली आणि गुंडगिरी यांना राजकीय पुढारी उत्तेजन देण्याचे प्रमाण वाढते आहे आणि राजकीय पुढारी मतदारांना नाराज होऊ नयेत म्हणून पाठीशी घालत असतात. याचा मेळ बसणे अवघड होत आहे. गुन्हेगारी वाढली म्हणून विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षावर टीका करतात आणि सत्ताधारी पक्षांतील मंडळी पोलीस यंत्रणेतील अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरतात. मध्यंतरी “सामाजिक दंगली आटोक्यात आणण्यात अपयश आलेल्या अधिकाऱ्यांना निलंबित करण्यात येईल असा अध्यादेश” राज्यसरकारने काढला. कामाची जबाबदारी (Accountability) अधिकाऱ्यांनी उचलण्याची हमी घेतली तरच ती यंत्रणा कार्यक्षमपणे काम करू शकेल. पुष्कळदा प्रत्यक्ष आकडेवारीपेक्षा गुन्हेगारीचे नमेके प्रमाण ठरविणे अवघड आहे हे लक्षात येते.

आकडेवारी मिळण्याची ठिकाणे :

गुन्हेगारीची नोंद पोलीसखाते, कारागृह आणि न्यायालय या तीन ठिकाणी होत असते. संघराज्यात ती केंद्रीय शासनाकडे केंद्रीत / एकत्रीत केली जाते आणि मग प्रसिद्ध केली जाते. पुष्कळदा राज्यसरकारांजवळ पुरेशी यंत्रसामुग्री व कार्यक्षम अधिकारी नसतात. त्यामुळे योग्य तऱ्हेने नोंद होत नाही. काही खासगी संस्थाही गुन्हेबाबतची माहिती संशोधनासाठी गोळा करीत असतात. त्या माहितीचाही गुन्हेगारीचा अंदाज घेताना उपयोग होतो. ज्या गुन्हेगारीची नोंद केंद्रीय शासनाच्या प्रसिद्ध झालेल्या अहवालात नाही असे कित्येक गुन्हे आज भारतीय समाजात घडत आहेत. निरनिराळ्या खात्यांमध्ये त्यांनी मोठ्या पदांच्या जागा भुषविल्या आहेत आणि भ्रष्टाचार, वशीलेबाजी, पैशांचा आणि मालमत्तेचा अपहार व गैरवापर इत्यादी व्यवहार सर्रास चालू आहेत. लाचलूचपत, अन्नभेसळ, करचुकवेगिरी हे गुन्हे वाढत आहेत. कारण शासनाची अंमलबजावणी कमी पडत आहे. गुन्हेगारी बर्फाच्या (हिमनग) लादीप्रमाणे केवळ एकदशांश वर आणि नऊदशांश पाण्याखाली लपल्याप्रमाणे आहे असे म्हणता येईल.

गुन्हेगारी समस्येची कारणे :

वाढते दारिद्र्य, वाढलेली लोकसंख्या आणि त्याप्रमाणात गरजा भागविणाऱ्या वस्तुची टंचाई, बेरोजगारी ही आर्थिक आहेत. चंगळवादामुळे मोजकेच लोक (४ ते ५%) श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. तर कोट्यावधी लोक (४०) कोटी गरीबी रेषेखाली (किमान अन्न, वस्त्र आणि पाणी नसणे) जगत आहेत. याशिवाय व्यापारी क्षेत्रात लबाडी आणि भेसळ वाढत आहेत. श्रीमंतांविरुद्ध गरीबांनी चिडुन उठावे आणि आपल्या हक्काचे अन्न मागून घ्यावे यासाठी क्रांती व्हावी लागते. परंतु अशी क्रांती होण्यासाठी वैचारिक परीवर्तन व्हावे लागते. भारतात निरक्षरता, जातीयता, विषमता आणि विभिन्नता आहे त्यामुळे सर्व गरीब व सुशिक्षित एकवटून प्रस्थापित श्रीमंतांविरुद्ध उठाव करतील असे क्वचितच घडते. याउलट गरीब अधिक गरीब होत आहेत आणि श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. भारतात तरी दारिद्र्य दुर झाल्याशिवाय गुन्हेगारी कमी होणार नाही. जगण्यासाठी लागणाऱ्या किमान गोष्टी - रोजचे अन्नधान्य, भाजीपाला, दुध, साखर, तेल, साबण, किमान कपडे, पुस्तके, औषधे स्वस्त भावाने मिळाले पाहिजेत. असे जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत काळ्याबाजाराचे महाग वस्तु विकणारे व्यापारी लबाडी करीत राहतील. अन्नातील भेसळ होत राहिल, चोऱ्या होत राहतील. राजरोस लुटमार होईल आणि

बेकायदेशीरित्या वाढतच राहिल. आर्थिकदृष्ट्या कमजोर गटांना विकासासाठी मदत केली नाही तर त्यांच्यातील नैराश्य वाढत जाईल आणि राजकीय पक्ष व धार्मिक संघटना अशा निराश जनतेला हिसंक कारवायांसाठी किंवा राष्ट्रद्रोही उपद्रव देणाऱ्या घटनांमध्ये वापरतील.

भरमसाठ लोकसंख्या हे गुन्हेगारीला प्रोत्साहन मिळणारे दुसरे कारण आहे. लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे रस्ते, रेल्वेगाड्या, वाहने आणि इतर वस्तु पुरणार नाहीत व त्या वस्तुसाठी प्रत्येक ठिकाणी भांडणे होत राहतील. विना टिकिट प्रवास करणाऱ्यांची संख्या वाढतच राहिल. थोडे काही मनाविरुद्ध झाले तर जमावाची सहनशीलता संपते आणि बसेस जाळतो. दवाखाने आणि शिक्षणसंस्था येथील किंमती सामानाची नासधूस करतो. रस्ते अडवून वाहतूकीत अडथळे निर्माण करतो ही गुन्हेगारी समाजाचे स्वास्थ्य बिघडवतात आणि असा अस्वस्थ समाज विकासापासून वंचित राहतो.

३.७ सारांश

गुन्हे जेव्हापासून घडत आहेत तेव्हापासून गुन्हेगार्यांच्या कारणांचा शोध मानव सातत्याने घेत आलेला आहे. त्यामुळेच अपराधाच्या अथवा गुन्हेगार्यांच्या कारणांचा शोध एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे असे म्हणता येईल. मानवी स्वभाव व त्याचे व्यक्तीमत्त्व हे तर अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेच पण त्याचबरोबर त्याच्या सभोवताली असणारी सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि पर्यावरण हे देखील तितकेच गुंतागुंतीचे आहे व ते अधिकाधिक गुंतागुंतीचे बनत चालले आहे. त्यामुळेच गुन्हेगार्यांच्या कारणांचा शोध हा गुंतागुंतीचा व बहुआयामी विषय बनला आहे. गुन्हेगार्यांच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्रज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, मनोविकृतिज्ञ यांनी केला आहे व त्यातूनच गुन्हेगार्यांची विभिन्न कारणे, कारणमीमांसा आपल्या समोर अभ्यासासाठी उपलब्ध झाली आहे. गुन्हेगार्यांची व्याख्या, स्वरूप, गुन्हेगारी वर्तन हे काळ व स्थळ यावर अवलंबून असते. काळस्थळानुसार गुन्हेगारीविषयक दृष्टिकोनही बदलत जात असतो हे स्पष्ट करताना अपराधशास्त्रज्ञ स्टीकेन चॅफेर यांनी सांगितलेला विचार महत्त्वाचा वाटतो. काळ व स्थळानुसार गुन्हा व गुन्हेगार यांची व्याख्या बदलते. आज ज्यास आपण गुन्हा मानतो तो उद्या कदाचित गुन्हा मानला जाणारही नाही. उदा. 'गर्भपात' हा आवश्यकता असेल तर डॉक्टर करू शकतात.

३.८ कठीण शब्द

---

१. मनोविकृतिज्ञ → मानवी मनाचा अभ्यास करणारे
२. पैलू → विविध मार्ग
३. विवेकी → सद्बुद्धी
४. सराईत → वारंवार एकच कृत्ये करणारा
५. आकस्मिक → कळत-नकळत घडणारी घटना
६. समिक्षा → मुल्यमापन करणे
७. नामाभिधान → शिक्का मारणे, शिक्कामोर्तब करणे
८. सक्रीय → उत्साही
९. अबाधीत → कायम, नियमीत

३.९ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) गुन्हेगारी सिद्धांताचे विविध दृष्टिकोण स्पष्ट करा.
- २) रॉबर्ट मर्टन यांचा नामाभिधान सिद्धांत विशद करा.
- ३) गुन्हा म्हणजे काय सांगुन गुन्हेचाचे प्रकार सांगा.
- ४) पांढरपेशी गुन्हा आणि भ्रष्टाचार यावर भाष्य करा.
- ५) चोरटा व्यापार यावर टिप्पणी लिहा.

सायबर गुन्हेगारी

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ सायबर गुन्हेगारी
- ४.३ महिलांविरुद्ध हिंसा
- ४.४ लहान मुलांची तस्करी
- ४.५ स्त्रियांची तस्करी
- ४.६ सारांश
- ४.७ कठीण शब्द
- ४.७ अभ्यासाचे प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- १) सायबर गुन्हेगारीचा अर्थ समजून घेणे आणि सायबर गुन्हेगारी कशाला म्हणतात हे समजून घेणे उद्दिष्टे आहे.
- २) सायबर गुन्हेगारीची जागतिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
- ३) महिलांविरुद्ध हिंसेचा अभ्यास करणे.
- ४) महिलांविरुद्ध हिंसा कोणत्या कारणामुळे घडते त्याचे अध्ययन करणे.
- ५) महिलांविरुद्ध हिंसेचे प्रकार कोणते-कोणते आहेत याचा अभ्यास करणे.
- ६) नक्षलवाद म्हणजे काय ? याचा सविस्तर अभ्यास करणे.
- ७) नक्षलवादी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
- ८) लक्षलवाद निर्माण होण्याची कोण-कोणती कारणे आहेत याचा सविस्तर अभ्यास करणे.
- ९) तस्करी म्हणजे काय याचा अर्थ समजावून घेणे.
- १०) लहान मुलांची आणि स्त्रियांची तस्करी याविषयी माहिती जाणून घेणे.
- ११) तस्करी ही जागतिक घटना कशी आहे याविषयी अध्ययन करणे.
- १२) स्त्रियांची तस्करी ही एक जटील घटना आहे यांचा सविस्तर अभ्यास करणे.
- १३) लहान मुलांची तस्करी आणि महिलांची तस्करी याला जबाबदार घटकांचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना

गुन्हेगारी शेत्रात समाजातील इतर क्षेत्राप्रमाणेच नवनवीन बदल होत असतात, नविन प्रकार घडताना आढळतात, जग जसे बदलत आहे, तसेच गुन्हेगारीची तंत्रे, स्वरूपही बदलत असताना दिसत आहे. अपराधशास्त्रात याद्वारे नविन अभ्यासक्षेत्राची भर पडते. गेल्या तीन दशकांमध्ये जगातील जवळपास सर्वच देशामध्ये संगणक क्षेत्राचा शिरकाव व विकास झालेला दिसतो. झपाट्याने वाढणाऱ्या संगणकिकरणामुळे आणि संगणक क्रांतीने जगाला एका खेड्यात रुपांतरीत केले आहे. “संगणक जाणे” (कॉम्प्युटर नेटवर्क) इंटरनेट, वेबसाईट, यामुळे जगातील समस्त समाज “परस्परसंवादी” झाला आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या (Information Technology) या सर्वस्पर्शी तंत्रज्ञानामुळे जगातील संवाद, व्यापार, शिक्षण, संस्कृती, उद्योग यासहीत सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन झालेले आहे. या तंत्रज्ञानाचा उपयोग सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो आहे. याचे कारण त्याची गती आणि जगातील अंतर नष्ट करण्याची कुवत होय. कोणत्याही तंत्रज्ञानाचा उपयोग जसा होतो तसाच दुरुपयोगही होतो. संगणक अथवा माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर गैरप्रकारांसाठी, गुन्हेगारीसाठी केला जात आहे. यालाच “सायबर गुन्हा” (Cyber Crime) म्हटले जाते.

सायबर (Cyber) यामुळे इंग्रजी शब्दांचा मुळ अर्थ To fly - उड्डान करणे हा आहे. म्हणजेच संगणकाच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून इंटरनेटद्वारे आपण प्रत्यक्ष एके ठिकाणी बसून जगातील कोणत्याही व्यक्तीपर्यंत पोहचू शकतो. त्यासाठी प्रत्यक्ष जाण्याची गरज नाही. असे तंत्रज्ञान असणारा समाज “सायबर समाज” म्हणून ओळखला जातो व अशा समाजात अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करून केलेला गुन्हा म्हणजे “सायबर गुन्हा” होय. याबाबत कॉम्प्युटर सोसायटी ऑफ इंडियाच्या सॉफ्टवेअर विभागाचे अध्यक्ष दिपक शिकारपूर आपल्या “सायबर कायदा आणि आपण” या पुस्तकात म्हणतात, “संगणकीय माहितीचा गैरवापर करून वा अनाधिकृतारित्या दुसऱ्याच्या संगणकावर प्रवेश माहितीचे नुकसान करणे वा ती नष्ट करणे असे विकृत प्रकार गेली दहा वर्षे सायबर विश्वात सर्रास चालू आहेत. वरील कृष्णकृत्य करणारे लोक हे निष्णात संगणकतज्ञ वा वापरकर्ते असतात”.

थोडक्यात चोर ज्याप्रमाणे घरात घुसून पैसे, सोने नाणे, वस्तुची चोरी करतो त्याचप्रकारे सायबर गुन्हेगार बेकायदेशीररित्या दुसऱ्या व्यक्ती वा संस्थेच्या संगणकाच्या प्रणालीत शिरकाव करून त्यातील माहिती, ज्ञान व अन्य सामग्री बिघडवतात, नष्ट करतात किंवा चौर्यकर्माने फाईल्स, प्रोग्रॅम्स स्वतःसाठी उपयोगात आणतात. मात्र हे करण्यासाठी संगणक बुध्दीमत्ता आणि ज्ञान अपरिहार्य आहे. त्याशिवाय हे शक्य नाही. सायबर गुन्हा संगणक अज्ञानी माणूस करूच शकत नाही. हे सांगताना “The shrinking universe” या ग्रंथात तपन भट्टाचार्य म्हणतात. “Here, the thief actually a hacker did not steal the bank notes of gold biscuits or even other valuables that can easily be utilised by anybody. it is a computer crime. Where the stolen ‘goods’ were actually computer files or programmes, which are perhaps useless to most of us. They are invaluable to computer experts, who know how to utilize them”.

सायबर गुन्हात चोरीचा माल म्हणजे दुसऱ्याच्या संगणकातील फाईल्स, प्रोग्राम्स माहिती चोरुण घेणे, बेकायदेशीररित्या चोर मार्गाने 'पासवर्ड' मिळवून दुसऱ्याच्या संगणात शिरुण माहिती, ज्ञान लुटणे म्हणजे 'सायबर' गुन्हा होय.

४.२ सायबर गुन्हेगारी

सायबर गुन्हेगारी कोण करू शकतो याची माहिती "सायबर कायदा आणि आपण" या ग्रंथात दिपक शिकापूर, सो. सरिता भावे, उज्वल मराठे यानी दिली आहे. ती याप्रमाणे.

- १) जाणूनबुजून किंवा नकळत संगणक विषाणू पसरविणारे
- २) आक्षेपार्ह व अशिल्ल माहिती पाठविणारे व बाळगणारे.
- ३) अनाधिकृतरित्या इतरांच्या वेबसाईटवर प्रवेश करुण माहिती पळविणारे, नष्ट करणारे व बदलणारे.
- ४) अनधिकृत सॉफ्टवेअस बाळगणारे व विकणारे.
- ५) डिजीटल पत्रे वा माहिती बदलणारे व विकणारे.
- ६) इ-मेलचा वापर करुण धमक्या देणारे व इतर गुन्हे करणारे.
- ७) वेबसाईटसाठी "डोमेन" नावे अनाधिकृतरीत्या बळकावणारे.
- ८) इतर लोकांचे पासवर्ड चोरुण अनधिकृतरीत्या माहिती चोरणारे व पळवणारे.
- ९) डिजीटल सही / प्रमाणपत्राची नक्कल, चोरी व गैरवापर करणारे.

सायबर गुन्हेगारीची जागतिक पार्श्वभूमी :

जागतीक पातळीवरील चित्र पाहता धोकादायक व हानीकारक संगणककृती या १९८७ सालापासुन सुरु झालेल्या होत्या. त्यावेळी दोन पाकीस्तानी भावंडानी सी ब्रेन व अशर हे दोन संगणक विषाणू (कॉम्प्युटर व्हायरस) निर्माण करुण सोडले होते. त्यामुळे संगणकांना बाधा पोहोचली होती. १९८८ साली रॉबर्ट मॉरीस या कॉर्नेल विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्याने अशाच विषाणुंचा प्रदूर्भाव करुण इंटरनेटचे कामकाज कही दिवसांसाठी बंद पाडले होते. त्याने इंटरनेट किटक (Internet worm) निर्माण करुण युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया बर्कले परिसरात आघात केला होता. त्यानंतर हजारो इंटरनेटधारक संगणकांना या विषाणुंची बाधा झाली होती त्यानंतरच इंटरनेटवर "विषाणू हल्ला" (Virus attack) होऊ शकतो हे स्पष्ट झाले.

यानंतर पीटरबर्ग येथील कार्नेज मेलॉन विद्यापीठात कॉम्प्युटर इमरजन्सी रिस्पॉन्स सेंटर (CERT) यांची स्थापना संगणक सुरक्षा करण्यासाठी करण्यात आली. सुरक्षा धोक्याची माहिती व सुरक्षा व्यवस्था या संस्थेद्वारे पुरविली जाते. या संस्थेने १९९४ मध्ये सर्व नेटवर्क व्यवस्थापकांना संदेश पाठवून कळविले की, हजारो पासवर्डस हे हस्तक्षेपी व्यक्तीने चोरले आहेत. काही वर्षापूर्वी फक्त ५० गुन्हे हे सुरक्षाभंग केल्याचे होते. १९९३ साली १३०० इंटरनेट हे अशिल्ल साहित्य प्रसारणासाठी उपयोगात आणल्याचे उघडकीस आले. ब्रिटनमधील एका चाचांच्या समुहाने बारा बहुराष्ट्रीय उदयोगसमुहाच्य वेबसाईट हॅक केल्या व बरीच गुप्त माहिती चोरली आणी परत करण्यासाठी दहा लक्ष पाऊंड खंडणी मागितली. विकसीत देशाप्रमाणे विकसनशली देशातही सायबर गुन्हेगार निर्माण होत आहेत, क्रेडीट कार्डचे नंबर चोरणे, त्याचा

गैरवापर करणे, इ-मेल खोटया पाठवून बँक संस्था यांना फसविणे असे प्रकार घडताना आढळतात.

गुन्हेगारी क्षेत्रातील मादक द्रव्ये, अशिलल साहित्य, दहशतवाद आणि पैशाची लूट (Drugs, Pornography, terrorism, Money laundering) या चारही आजच्या प्रमुख गुन्हेप्रकारांचे अस्तित्व सायबरगुन्ध्यात आढळते. म्हणूनच तपन भट्टाचार्य म्हणतात, “The cyber space has all something more too. Therefore, it is no wonder that cyber crimes would thrive the same way as the worldly crimes do”. आजच्या जगातील चांगली, हिणकस अशी सर्व वैशिष्टे सायबर विश्वात आहेत, काही विशेषही त्यात आहे, त्यामुळे जगातील इतर गुन्हेगारीप्रमाणेच सायबर गुन्हेगारीही मोठ्या प्रमाणात वाढेल यात आश्चर्य वाटायला नको”.

भारतामध्ये केंद्र सरकारने “माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००” हा १८ मे २००० रोजी लोकसभा व राज्यसभेत मंजूर केला व पुढे २० जून २००० रोजी राष्ट्रपतींनी त्यास मान्यता देऊन शिक्कामोर्तब केले. सायबर कायदा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या “माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००” मध्ये एकूण १३ प्रकरणे आहेत. त्यातील प्रकरण अकरावे हे ‘सायबर गुन्हे’ या विषयासंबंधी स्वतंत्र आहे यात सायबर गुन्ध्यांचे प्रकार आणि त्यावरील शिक्षा, दंड याची तरतुद दिलेली आहे. ती खालील प्रमाणे आहे.

भारतीय कायदयानुसार सायबर गुन्हा (माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००)

कलम ६५ : संगणकीय दस्ताऐवजातील फेरफार

संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यासाठी वापरावयाचे आणि कायदयानुसार जतन करावयाचे संगणकीय संकेत, जो कोणी जाणुनबुजून किंवा हेतुपूर्वक लपवेल / नष्ट करेल किंवा त्यात फेरफार करेल किंवा हेतुपूर्वक, जाणीवपूर्वक दुसऱ्यास असे संकेत लपविण्यास / नष्ट करण्यास / फेरफार करण्यास कारणीभूत ठरेल त्यास तीन वर्षापर्यंतची कैदेची किंवा दोन लाख रुपया पर्यंतच्या दंडाची किंवा दोन्हीही शिक्षा देता येतील.

कलम ६६ - संगणक यंत्रणा हॅक करणे

१) कोणा व्यक्तीचे नुकसान होण्यास जो जाणीवपूर्वक करणीभूत होता किंवा अशी हानी लोकांना पोहचविण्यास आपण कारणीभूत होऊ शकू याची जाणीव असुनही जो संगणकातील माहिती नष्ट करतो, बदलतो किंवा त्यातील काही माहिती नष्ट करतो, बदलतो किंवा त्यातील काही माहिती गाळून टाकतो, त्या संगणकाची उपयुक्तता नष्ट करतो तो “संगणक हॅकर” ठरतो. २) जो कोणी संगणक हॅक करतो त्याला तीन वर्षापर्यंत कैदेची किंवा दोन लाख रुपयापर्यंतच्या दंडाची किंवा दोन्हीही शिक्षा दिल्या जातील.

कलम ६७ - इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात अश्लील माहितीचे प्रकाशन

लोकांची लैंगिक विषयक उत्सुकता वाढविणारे किंवा त्यांना कुमार्गाला नेणारे लोकांची किंवा त्यांना भ्रष्ट करणारे असे कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील साहित्य वाचविण्यासाठी, पाहण्यासाठी किंवा ऐकण्यासाठी प्रकाशित करणारा किंवा प्रसारीत करणारा किंवा अशा साहित्याच्या प्रकाशनाला कारणीभूत ठरणार्या व्यक्तीस शिक्षा दिली जाईल. गुन्हा दुसऱ्यांदा

केलेला असेल किंवा पहिल्याच्या पाठोपाठच केलेला असेल तर जास्तीत जास्त दहा वर्षांपर्यंतची कैदेची आणि दोन लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची शिक्षा दिली जाईल.

कलम ६८

कलम ६८ मध्ये शासनास वा नियंत्रण अधिकार असलेल्या अधिकाऱ्यांना संगणक प्रणालीबाबत योग्य तो आदेश देण्याचा किंवा कामकाज थांबविण्याचा अधिकार बहाल केला आहे. याचा भंग करणाऱ्यास जास्तीत जास्त तीन वर्षे शिक्षा अगर दोन लाखांचा दंड होऊ शकतो.

कलम ६९ - माहिती पुरविण्याबाबत शासन / नियंत्रणकाचे बंधन

देशाच्या एकतेसाठी, देशाच्या सार्वभौमत्वासाठी किंवा सार्वजनिक हितासाठी तसेच दखल पात्र गुन्ह्याला मिळणारे प्रोत्साहन रोखण्यासाठी कोणत्याही संकणकाद्वारे देण्यात येणारी माहिती अडवून मिळविण्याचा शासनसंस्थेला वा नियंत्रकाला अधिकार आहे. संगणकधारकाने तांत्रिक माहिती व सहाय्य देणे बंधनकारक आहे. या कलमानुसार नियंत्रकास वा शासनास देशहितासाठी माहिती न देणाऱ्या व्यक्तीस जास्तीत जास्त सात वर्षांची शिक्षा देण्याची तरतुद आहे. देशहित व समाजहितविरोधी या तंत्रज्ञानाचा उपयोग होऊ नये यासाठी ही तरतुद आहे.

कलम ७० - संरक्षित किंवा सुरक्षित यंत्रणा

- १) योग्य ते सरकार, अधिकृत गॅझेटमधील प्रकटनाद्वारे कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क सुरक्षित यंत्रणा म्हणून घोषित करू शकतो.
- २) योग्य ते सरकार उपकलम १) खाली जाहीर केलेल्या संरक्षित यंत्रणा हाताळण्याचा अधिकार असलेल्या व्यक्तींना लेखी आदेशाद्वारे संबंधीत यंत्रणा हाताळण्याचा अधिकार देऊ शकतो.
- ३) या कलमातील तरतुदीचा भंग करित जी व्यक्ती संरक्षित यंत्रणेपर्यंत प्रवेश मिळवेल किंवा प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न करेल ती व्यक्ती जास्तीतजास्त दहा वर्षे मुदतीपर्यंतची कैदेची शिक्षा आणि दंडाच्या शिक्षेला पात्र राहिल.

कलम ७१ - गैरसादरीकरणाबद्दल दंड

कोणताही परवाना किंवा डिजिटल स्वाक्षरी दाखला मिळविण्यासाठी नियंत्रकाकडे जो कोणी गैर माहिती सादर करेल किंवा जो कोणी महत्वाची माहिती दडवून ठेवेल त्याला जास्तीतजास्त दोन वर्षांपर्यंतची कैदेची किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची किंवा दोन्ही शिक्षा देण्यात येतील.

कलम ७२ - खासगीपणा व गुप्तता तत्वाचा भंग

या कलमानुसार इलेक्ट्रॉनिक नोंदी / पुस्तके / रजिस्टर / पत्रव्यवहार / माहिती / दस्तऐवज किंवा इतर स्वरूपातील साहित्य ज्या व्यक्तीचे आहे त्याच्या परवानगीशिवाय त्याच्या इलेक्ट्रॉनिक साहित्यापर्यंत प्रवेश मिळविणे वा संमतीशिवाय अन्य व्यक्तीस उघड करून दाखविणे यासाठी जास्तीत जास्त दोन वर्षे मुदतीपर्यंतची कैद किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतचा दंड किंवा दोन्हीही शिक्षा देता येतील.

कलम ७३ - खोटा तपशील प्रकाशन

माहिती तंत्रज्ञान कायदा (सायबर कायदा) नुसार डिजिटल स्वाक्षरी दाखल्यातील काही तपशील खोटा प्रकाशित केल्याबद्दल दोन वर्षांपर्यंतची कैद किंवा एक लक्ष रुपयांपर्यंतचा दंडाची तरतुद आहे.

कलम ७४ - फसवणूकीच्या हेतुंसाठी प्रकाशन

काही फसवणूकीच्या हेतुनी बेकायदेशीर करेल किवा दुसऱ्यासाठी इतर मार्गानी उपलब्ध ठेवेल त्याला जास्तीतजास्त दोन वर्षांपर्यंतची मुदतीची कैद किवा एक लाख रुपयांपर्यंतचा दंड किवा दोन्हीही शिक्षा देता येतील.

कलम ७५ -

कलम ७५ नुसार याबाबत भारताबाहेर घडणाऱ्या सायबर गुन्ह्यांना किवा कायदेभंगानाही हा कायदा लागू केलेला आहे. तर कलम ७६, ७७ नुसार कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा क्लॉपीज, कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेपड्राइव्ह किवा संगणक संबधीत साधनसुविधा, या कायद्याचा भंग झाल्यास जप्त करण्यात येतील सायबर कायदा निर्माण करणारा भारत हा जगातील तेरावा देश आहे.

सायबर सुरक्षेचे मार्ग : सायबर पोलिस

सायबर गुन्हेगार हे संगणकतज्ज्ञ असल्याने, त्यांना पकडण्यासाठी 'सायबर पोलीस' हे संगणक तज्ञ असणे गरजेचे असते. इ-मेल बाबत गैरप्रकार होऊ नयेत म्हणून इ-मेलचा मेसेज सांकेतिकीकरणाने (Encryption) कोणासही सहजासहजी कळणार नाही अशा रूपात पाठविला जातो. हा इ-मेल कसा वाचायचा याची 'की' इ-मेल ज्याला पाठविला जातो त्यास दिली जाते. त्यामुळे ज्याच्याकडे 'की' आहे तोच इ-मेल वाचू शकतो. ज्यास (Decryption key) म्हटले जाते.

याशिवाय संगणकाच्या संरक्षणासाठी अनेकप्रकारचे सुरक्षा उपाय केले जात आहेत. त्यामध्ये संगणक सुरक्षेसाठी (Firewall) ही संरक्षक ढाल तयार केली जाते. बाहेरून आलेले संदेश फायर वॉलद्वारे तपासून घेऊनच संगणकामध्ये प्रवेश करू शकतात. बऱ्याचदा 'अज्ञान रिमेलर' वापरून गैरप्रकार खोटे फसवे संदेश दिले जातात. त्याबाबत जागरूकता पाळावी लागते.

संगणक गुन्ह्यांना जागतीक स्वरूपात व्याप्ती आहे. त्यामुळेच संगणक गुन्हेगारी जगभर पसरलेली आहे. त्यामुळे यावर त्यामुळेच संगणक गुन्हेगारी जगभर पसरलेली आहे. त्यामुळे यावर नियंत्रण ठेवणे कठीण बाब आहे. सायबर गुन्ह्यांसाठी दहशतवाद, अमली पदार्थ याच्याप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय कायदा तयार करणे गरजेचे ठरते. यापुढील काळात संगणकाद्वारे होणारी सायबर गुन्हेगारी वाढेलच पण त्याबरोबर इतर प्रकारच्या गुन्हेगारीतही सायबर गुन्हे तंत्राचा व संगणकाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येईल. इ-कॉमर्स, इ-गव्हर्नन्स, इ-लर्निंग, याप्रमाणे इ-क्राइम हा प्रकार उदयाला आला आहे म्हणता येईल.

४.३ महिलांविरुद्ध हिंसा (VIOLENCE AGAINST WOMEN)

इतिहासाच्या वेगवेगळ्या कालखंडात स्त्रियांच्या स्थिती आणि गतीमध्ये कालानुरूप बदल होत गेला. आधुनिक काळात स्त्रिया अनेक क्षेत्रात प्रगतीपथावर आहेत. स्वतंत्र अस्तित्त्व, स्वतंत्र ओळख आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची आस लागलेली स्त्री आज आपणास पाहावयास मिळेल. आत्मभान आणि निर्भयता प्राप्त करण्यासाठी स्त्रियांचा संघर्ष आजही चालू असलेला

आपणास पाहावयास मिळतो. भारतीय उपखंडात आणि भारतात स्त्रियांच्या संदर्भात प्रचंड मोठी उलथापालथ झालेली दिसून येते.

प्रत्येक कालखंडाच्या विविध टप्प्यांवर आपले अस्तित्व अबाधीत ठेवण्यासाठी स्त्रियांनी मोठा संघर्ष केला आहे. अत्यंत प्रतिकूल अवस्था आणि परिस्थिती असताना, सामाजिक बंधने तसेच कौटुंबिक बंधने झुगारत अनेक स्त्रियांनी जाणिव - जागृतीची परंपरा निर्माण केली.

स्त्रियांचा संघर्षाचा इतिहास आणि वर्तमान काही प्रमाणात समानतेची स्थिती अशी अवस्था असली तरी स्त्रियांच्या संदर्भात असमानतेची भीषण वास्तवता आजही आपणास पाहावयास मिळते. शिक्षण, धर्म, व्यवसाय, राजकारण, आर्थिक अधिकार इत्यादी संदर्भात असणारी असमानता अस्वस्थ करणारी आहे. स्त्रियांच्या संदर्भात असमानतेतुन अनेक गहन समस्या पुढे येतात बलात्कारासारखी हिंसक समस्या आज समाजापुढील मोठे आव्हान आहे. मुलगी झाली म्हणून सुनेचा तसेच पत्नीचा छळ होण्याच्या घटना आजही पुढे येतात. स्त्रीभ्रूणहत्या ही समस्या तर समाजाच्या तर समाजाच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण करीत आहे. अंधश्रद्धेपोटी संशयातुन अनेक महिलांना ठार करण्याची लोकांची मानसिकता विकृतीचेच प्रतिक आहे. हुंडयापायी बळी जाणाऱ्या स्त्रियांची संख्या आजही कमी नाही. अशा एक ना अनेक समस्या स्त्रियांच्या हिंसेच्या संदर्भात असलेल्या दिसून येतात.

महिलांविरुद्ध हिंसेचे कारणे

महिलांविरुद्ध हिंसेचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. जगातील विविध देशांमध्ये महिलांच्या बाबतीत हिंसेचे अनेक प्रकार आपणास पाहावयास मिळतात. महिलांच्या विरुद्ध हिंसेला विविध कारणे, विविध घटक किंवा परिस्थिती कारणीभूत असली तरी काही सार्वत्रिक किंवा सामान्य कारणांची चर्चा आपण करणार आहोत.

१) हुकूमशाही पुरुषसत्ताक कुटुंबव्यवस्था

भारताची कुटुंबव्यवस्था ही पुरुषसत्ताक मानसिकतेवर आधारीत आहे भारतात राजकीय लोकशाही असली तरी त्या लोकशाहीतील कुटुंबव्यवस्था ही हुकूमशाही आणि पुरुषसत्ताक आहे. भारतात स्त्रियांना समानता, सुरक्षा देण्यासाठी ४२ कायदे बनविण्यात आले आहेत. या सर्व कायद्यांचे संदर्भ पाहिल्यास पुरुषसत्ताक व्यवस्था अडचणीत येते. म्हणूनच स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते आणि अनुषंगाने हिंसा होते. उदा. हुंडाबळी, विविहितेचा छळ, सतीची प्रथा, स्त्रीभ्रूणहत्या.

२) महिलांच्या प्रतिद्वेषाची भावना

महिलां विरुद्ध हिंसेच्या अनेक घटनांमध्ये घृणेच्या भावनेमुळे महिलांना हिंसेचे शिकार व्हावे लागते. ही भावना हिंसापूर्ण कार्यांचे मुळ असल्याचे अनेकदा दिसून येते. अनेकदा अपराधी व्यक्ती सामान्य व्यक्ती असतात. त्यांचा पुर्वेइतिहास हा हिंसेच्या कार्याशी संबंधीत नसतो. तेव्हा एकाच निष्कर्षापर्यंत पोहोचावे लागते तो म्हणजे स्त्रियांना हिंसा करून असे अपराधी एकप्रकारे समाधानी होतात. म्हणजेच महिलांच्या प्रति असलेली द्वेषाची भावना ही एक प्रकारची मानसिक प्रक्रिया असते, जिथे स्वरूप येते.

३) परिस्थिती

परिस्थितीजन्य कारणांमुळे बहुधा पीडीत स्त्रीया तसेच गुन्हेगार हे दोन्ही घटक फारसे जबाबदार नसतात. कधी कधी अशी परीस्थिती निर्माण होते की, ज्याचे परिणाम हिंसात्मक असतात. पती - पत्नीच्या भांडणांमध्ये आणि पत्नीच्या संदर्भात होणाऱ्या हिंसेमध्ये हा घटक अधिक प्रभावी ठरतो. तसेच कित्येकदा बलात्काराच्या घटना अचानक होतात. अशा घटनांमध्ये गुन्हेगाराने गुन्हाची जाणीवपूर्वक योजना केलेली नसते. परंतु परिस्थिती पोषक बनते आणि हिंसक घटना घडतात.

४) व्यसनाधीनता (नशा)

हिंसेच्या अनेक प्रकारांमध्ये असे आढळून येते की, गुन्हेगार किंवा आक्रमक व्यक्ती नशेमध्ये होता उत्तेजक द्रव प्राशन केल्यानंतर व्यक्तीची सारासार विचार करण्याची शक्ती क्षीण होते. परिणामी हिंसक कृत्ये घडतात. दारुडया पतीने पत्नीवर केलेले हिंसक हल्ले सर्रास घडत असतात. अशा घटनांना व्यसनाधीनता किंवा नशा कारणीभूत ठरते. नशा केलेला व्यक्ती स्वतःवरील नियंत्रण हरवून बसतो, परिणामांची जाणिव त्याला नसते, अशा मानसिक अवस्थेत तो हिंसक होण्याची शक्यता वाढते.

महिलांविरुद्ध हिंसेचे प्रकार / वर्गीकरण

१) अपराधिक हिंसा -

भारतीय समाजातील स्त्रिया प्राचीन काळापासून अपमान, यातना आणि शोषणाच्या शिकार झालेल्या आहेत आधुनिक काळात महिलांच्या स्थितीमध्ये थोडे परिवर्तन झाले असले तरी काही दशकापूर्वी स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. महिला विरुद्ध हिंसेच्या प्रकारांमध्ये अपराधिक स्वरूपाच्या हिंसेचा समावेश होतो. अपराधिक स्वरूपाच्या हिंसेमध्ये प्रामुख्याने बलात्कार, अपहरण आणि हत्या यांचा समावेश होतो. बलात्काराची समस्या केवळ भारतच नव्हे तर संपूर्ण जगभर गंभीर समस्या म्हणून मानली जात आहे. अन्य देशांच्या तुलनेत भारतात या समस्येची तीव्रता कमी आहे. अमेरिकेत सरासरी दरवर्षी दर एक लाख लोकसंख्येमागे बलात्काचे प्रमाण २६ आहे. कॅनडात हे प्रमाण सरासरी ८ तर इंग्लंडमध्ये हे प्रमाण ५.५ एवढे आहे. भारतात हे प्रमाण ०.५ एवढे आहे. भारतात सरासरी चार तासांत सात बलात्कार होतात. दरवर्षी साधारणतः १५००० बलात्काराच्या घटना घडतात.

अपराधिक हिंसेमध्ये बलात्काराएवढीच अपहरणाची समस्यादेखील गंभीर आहे. अल्पवयीन मुली तसेच स्त्रियांना फुस लावून आणि जबरदस्तीने पळवून नेणे या घटनेला अपहरण असे म्हणतात. अपहरणाच्या उद्देशांमध्ये अवैध शरीरसंबंध प्रस्थापीत करणे, इच्छेविरुद्ध विवाह करणे तसेच आर्थिक अपयशांचा समावेश होतो. भारतात १९९२ ते ९८ या कालावधीत झालेल्या सर्वेक्षणानुसार एका वर्षात जवळपास १५,००० महिलांचे अपहरण झाल्याच्या घटना घडतात. भारतात अपहरण होणाऱ्या महिलांचे प्रमाण साधारणतः दर लाख लोकसंख्येमागे २.० एवढे आहे. भारत सरकारच्या १९९८ च्या अहवालानुसार प्रत्येक ३३ मिनिटाला एक किंवा एका दिवसात ४३ तर वर्षात १५,६१७ महिला अपहरणाच्या घटना घडतात. अपहरण होणाऱ्या स्त्रियांमध्ये अविवाहीत स्त्रियांची संख्या अधिक आहे. अपहरणाच्या एकूण प्रमाणांमध्ये ८०% पेक्षा जास्त प्रकारांमध्ये लैंगिक अत्याचार हा प्रधान उद्देश असतो.

२) कौटुंबिक हिंसा -

भारतातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता आणि या हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची मोठी संख्या लक्षात येते. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ अन्वये महिलांना भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री-पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जिविताचे व स्वातंत्र्याचे संरक्षण व्हावे, हा व्यापक हेतू डोळ्यासमोर ठेवून महिलांनी कौटुंबिक अत्याचाराला बळी पडू नये म्हणून केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिविगाळ करणे, अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे तसेच धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, अपत्य नसल्यामुळे तिला बोलने जखमी करणे किंवा पिडीत स्त्रीचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे, महिलांचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे इत्यादीचा समावेश होतो.

कौटुंबिक हिंसेमध्ये हुंडाबळीप्रमाणेच पत्नीला मारहाण हा घटकदेखील तेवढाच महत्त्वपूर्ण आहे. हिंसक मारहाण, तोंडात मारणे, लाथ मारणे, चावणे, यातना देणे, मारुन टाकणे यासारख्या घटनांचा समावेश होतो. पत्नीला मारहाण होण्याच्या विविध कारणांमध्ये प्रामुख्याने पतीची व्यसनाधीनता (नशा), पत्नीच्या चारित्र्यावर संशय घेणे, हुंडा किंवा आर्थिक अपेक्षा, गैरसमज, पत्नीचे आक्षेपार्ह वर्तन, पत्नी पसंत नसणे, कुटुंबातील अन्य सदस्यांची गैरमर्जी इत्यादी कारणांचा समावेश होतो. भारतीय समाजातील कुटुंबात विधवा स्त्रिया आणि वृद्ध स्त्रियांच्या संदर्भात होणाऱ्या हिंसेच्या घटना होदेखील चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे.

३) सामाजिक हिंसा

सामाजिक हिंसेमध्ये सामाजिक घटक प्रभावी ठरतात. अशा प्रकारच्या हिंसेमध्ये प्रामुख्याने स्त्री-भ्रूणहत्या, स्त्रियांची छेडछाड, संपत्तीमध्ये स्त्रियांना हिंसा देण्यास नकार देणे, अल्पवयीन विधवा स्त्रियांना सती जाण्यासाठी दबाव टाकणे, सुनेला हुंडा आणण्यासाठी त्रास देणे इत्यादी घटनांचा समावेश होतो. सर्वसाधारणपणे सामाजिक स्वरूपाच्या हिंसेला सामाजिक प्रतिगामी परंपरा आणि बुरसटलेली विकृत मानसिकता जबाबदार असते. प्रतिगामी शक्ती धर्माचा, श्रद्धांचा आणि परंपरांचा आधार घेऊन अशा हिंसेला चालना देत असतात.

सर्वसाधारणपणे निसर्गतः एक हजार पुरुषांच्या मागे ९५२ मुली जन्माला येतात. भारतात हे प्रमाण दरहजारी ९६१ असल्याचा इतिहास आहे. परंतु मागील तीस वर्षात हे प्रमाण कमी होत गेल्याचे दिसते. स्त्रियांचे सरासरी आयुष्य पुरुषापेक्षा जास्त असते. ही एक नैसर्गिक रचना आणि प्रक्रिया आहे. परंतु आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून स्त्री-भ्रूणहत्या केल्या जाता आहेत. गेल्या तीस वर्षात स्त्री-भ्रूण हत्येच्या रूपाने मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांची हत्या होत आहे असे म्हणावे लागेल. परिणामी २०११ च्या जनगणनेनुसार दरहजार पुरुषांच्या मागे स्त्रियांची संख्या ९४० एवढी कमी झाल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना असमान वागणूक देण्याच्या परंपरांमध्ये स्त्री-भ्रूणहत्या ही स्त्रियांसंबंधी होणारी मोठी हिंसा आहे. अनेक सामाजिक घटक या समस्येला जबाबदार आहेत. आजपर्यंत सोनोग्राफी यंत्राद्वारे मुलीना गर्भातच संपवले जाते होते.

मात्र आता महानगरांमध्ये जनुकीय यंत्रणा आणि जनुकीय प्रयोगशाळांचा आधार होऊन गुणसुत्रात बदल केले जात आहेत.

कुटुंबांतर्गत मुलींच्या बाबतीत होणारी हिंसा ही देखील गंभीर आहे. त्याला देखील सामाजिक घटक जबाबदार असलेले दिसून येतात. पाच वर्षाखालील मुलींवर होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण चारशे पटीने वाढले आहे. सतीप्रथेविरुद्ध राजा राममोहन रॉय यांनी आंदोलन केले. जनजागृती केली. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला सतीबंदीचा कायदा करावा लागला, परंतु राजस्थानसारख्या राज्यात सतीप्रथा पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न अधुनमधुन होत असल्याचे निदर्शनास येते. दलित आणि आदिवासी स्त्रियांच्या बाबतीत घडलेली हिंसक प्रकरणे सतत समोर येत असतात. जातीय विद्वेषातून दलित स्त्रियांची नग्न धोंड काढणे, आदिवासी स्त्रियांच्या अज्ञानाचा आणि असहायतेचा गैरफायदा घेऊन बलात्कार करणे अशा घटना नेहमीच घडत असतात. अंधश्रद्धा, चेटूक यासारख्या भ्रमाच्या आहारी जाऊन स्त्रियांच्या संदर्भात हिंसेचे प्रकरण सतत घडत असलेली आपण पाहत असतो. संशयाच्या आधारावर स्त्रियांना ठार मारण्याच प्रमाण देखील मोठे आहे.

४.४ लहान मुलांची तस्करी

प्रस्तावना (Introduction)

भारतात बालमजुरीची मोठी संख्या आहे. नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या म्हणण्यानुसार असे अनेक प्रकरण आहेत जेथे मुले रात्रभर गायब होतात. काही प्रकरणांमध्ये मुलांना त्यांच्या घरांतून विकत घेतले आणि बाजारात विकले जाते. इतर बाबतीत नोकरीची संधी सादर केल्यामुळे मुलांना तस्करांच्या हातात (ट्रॅफिकर्सच्या हातात) फसविले जाते. प्रत्यक्षात आगमनानंतर ते गुलाम बनतात. भारतात श्रम, भिकारी आणि लैंगिक शोषण यासारख्या बऱ्याच कारणांस्तव मोठ्या संख्येने मुलांचा संहार केला जातो. या गुन्हाच्या स्वरूपामुळे, हे ट्रॅक करणे कठीण आहे. आणि कायद्याच्या खराब अंमलबजावणीमुळे त्यास प्रतिबंध करणे कठीण आहे. बालकांच्या तस्करीसाठी भारत हा एक प्रमुख भाग आहे, कारण त्यापैकी बऱ्याच मालवाहू जहाजांमधून प्रवास करणे किंवा भारताकडे जाणे नियत आहे. जरी बहुतेक तस्करी देशातच घडत असली तरीही नेपाळ आणि बांगलादेशातील बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात बालकांची लागण झाली आहे. गरीबी आणि कमकुवत कायद्याची अमलबजावणी करणारी प्राथमिक कारणे आणि बालकांची तस्करी करणारी बरीच भिन्न भिन्न कारणे आहेत.

बालकांच्या तस्करीची कारणे

भारतातील व्यावसायिक लैंगिक शोषण आणि बालकांच्या तस्करीचे मुळ कारण म्हणजे दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव आणि त्याच बरोबर कुटुंबाच समोपदेशनाचा अभाव इत्यादी कारणे बालकांच्या तस्करीचे सांगता येतील. भारतातील बेरोजगारीचा दर खुपच जास्त आहे आणि येथे आर्थिक संधी नाहीत. मुलांना जेव्हा कामाची लालच दिली जाते तेव्हा त्यांना खुप मोठा आर्थिक फायदा होईल असे सांगितले जाते परंतु खऱ्या अर्थाने त्यांना खाण्यापिण्यासाठी सुद्धा तरसावे लागते आणि त्यांना लैंगिक छळा सारख्या समस्येला तोंड द्यावे लागते किंवा कर्जातून आणि गरीबीतून बाहेर पडण्यासाठी आपल्या स्वतःच्या मुलाना तस्करांना विकावे लागते. भारतासारख्या देशात देवदासी प्रथा सुद्धा बालकांची तस्करी करण्यासाठी कारणीभूत आहे. काही भागात लहान

मुलींना देवदासी म्हणुन सोडले जाते व त्यांना धर्माच्या नावाखाली लैंगिक शोशनासाठी बळी पडावे लागते. किंवा धार्मिक गुलामगिरीत जीवन जगण्यास भाग पाडले जाते. दुसरे एक म्हत्वाचे कारण म्हणजे पर्यटकांच्या मागणीमुळे देखील बऱ्याच मुलांची तस्करी करण्यात आली आहे.

बाल तस्करीचे प्रकार

ह्यामध्ये घरकामासाठी लहान बालकांचा वापर, गुलामगिरी, जबरदस्तीचे बालश्रम, बेकायदेशीर काम आणि व्यावसायिक लैंगिक शोषण इत्यादी बाल तस्करीचे प्रकार सांगता येतील.

१) घरकाम नोकर

कौटुंबिक गुलामगिरीचा विचार करता मुले अतिशय संवेदनशील असतात. बऱ्याचदा मुलांना सांगीतले जाते की त्यांना मध्यमवर्णीय घरातील दासी म्हणुन काम करण्यासाठी उत्कृष्ट मजुरी दिली जाईल परंतु सामान्यतः त्यांना कठोरपणे कमी पैसे दुरव्यवहार आणि कधी-कधी लैंगिक अत्याचार केल्या जातात. अशा प्रकारच्या तस्करी ओळखणे कठीण आहे कारण ते सार्वजनिक घरांच्या आत होते जेथे सार्वजनिक अंमलबजावणी होत नाही. दरवर्षी शहरी भागातून काम करण्यासाठी शेकडो मुलींची ग्रामीण भागातून तस्करी केली जाते.

२) जबरदस्ती बालश्रम

कायदेशीररित्या भारतातील मुलांना उघडपणे काम करण्यास परवानगी नाही. परंतु बऱ्याचदा बंधनकारक काम आणि घरगुती कामांसाठी त्यांची तस्करी केली जाते. शिवाय देशामध्ये परवानगी नसल्यामुळे विदेशात मुलांची तस्करी केली जाते. पैसे देणाऱ्या किंवा मालकाकडून पैशाची परतफेड व्हावी या कारणास्तव लहान - लहान बालकांकडून विट, रेती, दगड इत्यादी उचलून घेतले जातात व बांधकाम सुध्दा लहान-लहान बालकांकडून घेतले जाते. मुलांना कामाचा ताण यातून सुटका करण्यासाठी पळून सुध्दा जाता येत नाही कारण त्यांच्यावर खुप मोठ्या प्रमाणात नियंत्रण ठेवले जाते. लहान - लहान बालकावर शारीरिक, भावनीक किंवा लैंगिक छळ इत्यादींचा गैर वापर केला जातो. ग्रामीण भागामधील मुले मोठ - मोठ्या कारखान्यामध्ये रोजगार मिळविण्यासाठी त्यांच्याकडे काम करतात. जसे की, कापसाचे मिल्स, कापूस बियाने उत्पादन, मॅन्युअल वर्क कौटुंबिक कामे दगडाच्या खाणी, विटाच्या भट्या आणि चहाचे मळे यामध्ये त्यांना जबरदस्तीने काम करण्यास भाग पडतात. बालकांना कुठलेच स्वातंत्र्य नसते. त्यांना कमी पैशात काम करून घेतात काम करण्याची इच्छा नसताना त्यांना त्यामध्ये ढकलले जाते आणि त्यांचे बालपण हिरावून घेतात.

३) बेकायदेशीर कार्य / काम

लहान मुले / मुली यांचा देह विक्री करण्यासाठी बऱ्याचदा बेकायदेशीर वापर करून घेतला जातो. वयस्कर व्याप्तीपेक्षा लहान मुल आणि मुलींना देहविक्रीसाठी मोठ्या प्रमाणात मागणी असते. या बालकांना पैशाचे आमीष दाखवून त्यांना अशा बेकायदेशीर व्यवसायात ओढले जाते. एवढेच नाहीतर रस्त्यावर हिंडणाऱ्या लहान मुला-मुलींना पळवून नेले जाते व त्यांना अपंग केले जाते किंवा डोळे काढून रस्त्यावर भिक मागण्यास प्रवृत्त केले जाते. जो मुलगा / मुलगी जास्त अपंग आहे अशा मुलांना जास्त भिक मिळते म्हणुन त्यांना जास्त आपंग केले जाते व त्यांच्याकडून भिक मागून घेतले जाते. अशा प्रकारचे काम तस्करी मुला-मुलींकडून करून घेतात.

युनिसेफचा असा अंदाज आहे की आठरा वर्षाखालील ३००००० पेक्षा अधिक मुले / मुलींच शोषण होत आहे. बहुतेक मुलं १५ ते १८ वयोगटातील असतात. तर काही ७ ते ८ वर्षांच्या वयोगटातील असतात. सैनीकी शिक्षण देऊ म्हणुन मुलांनाच मोठ्या प्रमाणात अपहरण केल जाते. यामध्ये बऱ्याचदा मुलांच लैंगिक शोषण केल जाते आणि हयात लैंगिक संक्रमित आजारांमुळे संपतात. काही मुलांना त्यांच्या कुटुंबियाकडून आणि समुदायाकडून अत्याचार करण्यास भाग पाडण्यात आले आहे.

४) व्यावसायीक लैंगिक शोषण -

लैंगिक शोषण हा एक संवेदनशिल मुद्दा आहे. याला अनेक देशाना तोंड द्यावे लागत आहे. लैंगिक अत्याचारामध्ये ड्रग्स, अन्न, निवारा, संरक्षण इत्यादी गोष्टींचा समावेश होतो. पैशांच्या आमीषामुळे लैंगिक अत्याचार, लौंगिक शोषण, बाल अश्लीलता आणि बाल वेश्याव्यवसाय हा लैंगिक शोषणाचा मुद्दा आहे. केवळ मुंबई शहरातच महिला आणि मुलांचे व्यावसायीक लैंगिक शोषण दरवर्षी अंदाजे ४०० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर उत्पन्न करतात. महिला व बाल विकास मंत्रालयाने प्रायोजित केलेल्या कित्येक मुलांची तस्करी करणे शोधुन काढणे कठीण असले तरी देशभरात सुमारे तीन दशलक्ष वेश्याव्यवसाय करणाऱ्यांच्या मुलींची संख्या आहे. कारण वयानी लहान असणाऱ्या मुलींची मागणी आहे. हयामध्ये मुलांची संख्या देखील ४०% जवळ पास आहे.

तस्करी विरुद्ध कारवाई -

लहान मुला / मुलींची तस्करीसाठी भारत देश हा एक केंद्र म्हणुन ओळखला जातो. भारत सरकारसाठी हा मुद्दा अतिशय महत्वाचा आहे. अवैदय वाहतुक प्रतिबंध कायदा प्रथम १९५६ मध्ये दुरुस्त करण्यात आला. महिला व बालकांच्या लैंगिक शोषण आणि लैंगिक शोषणास प्रतिबंध घालण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे. यामध्ये कयदयाने तस्करीची व्याख्या करण्यात आली आहे. २००३ मध्ये भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बैठकीत ट्रान्झेन्शनल ऑर्गनाइजेशन क्राईम विरुद्ध बंदी घातली. त्यामध्ये खासकरुन महिला आणि मुला / मुलीची तस्करी नोंदवली जाईल. लोकांमध्ये तस्करीची भावना जागृत करण्यासाठी मदत करते. यामध्ये तस्करी थांबते यासाठी मदत करते. धमकावणी, वाहतुक, हस्तांतरण बळजबरीने किंवा जबरदस्तीने किंवा ताकदीचा वापर करुन किंवा जबरदस्तीने अपहरण, फसवणूक, फसवणूकीचा दुरुपयोग शोषण करण्याचा हेतु यावर शासनाने बंधने आणली.

४.५ स्त्रियांची तस्करी

महिला तस्करी हा स्त्रीच्या आत्मसन्मानावरचा सर्वात मोठा घाला आहे. ज्या समाजाने नेहमीच स्त्रिला आदरशक्तीचे रुप मानले आहे किंवा ज्या समाजाने नेहमीच एखादया देवीला श्रद्धास्थानी मानुन तीची भक्तीभावे पुजा केली आहे, त्याच समाजात आजच्या आधुनिक युगात मानवी व महिला तस्करीची कारणमीमांसा करावी लागते ही जरी थोडी निराशेची बाब असली तरी त्यासाठी भारताच्या पुढाकाराने महिलांची तस्करी-विषयावरील आंतरराष्ट्रीय स्थावर काही उपाय सुचविले जात आहे. मुळात महिला तस्करीसारख्या उदयोगाला चालना मिळते कशी किंवा पीडीत महिला या दुष्यचक्रात कशा आडकतात हे समजुन घेणे गरजेचे आहे. जागतिक बँकेच्या २०१५ च्या अहवालानुसार जगात स्त्रियांचे प्रमाण ४९.५५ इतके आहे. ८९ देशामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषापेक्षा अधिक आहे. तर ३६ देशामध्ये पुरुषांचे प्रमाण अधिक आहे. मात्र जगभरातील

मालमत्तेपैकी केवळ एक टक्का मालमत्तेच्या त्या मालक आहेत. याउलट वेश्याव्यवसायासाठी जगभरात महिलांची तस्करी होत असून अमली पदार्थानंतर होणारी ती सर्वात मोठी तस्करी आहे.

आजच्या स्त्री ला समाजामध्ये महिलांची तस्करी ही एक वाढत चाललेली समस्या आहे. ज्यामध्ये पिडीतेचे लैंगिक शोषण आणि श्रम यांचा समावेश होतो. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही या तस्करीच्या बळी असू शकतात. परंतु जगभरातील प्राथमिक बळी महिला आणि मुली आहेत. त्यापैकी बहुतेक स्त्रिया आणि मुली लैंगिक शोषणासाठी यांचा उपयोग केला जातो. तस्कर मुख्यत्वे स्त्रियांना लक्ष्य करतात कारण ते महिलांच्या दारिद्र्याचा आणि गरीबीचा फायदा घेतात मुली व महिला बेरोजगारीमुळे, शिक्षणाच्या अभावामुळे व इतर कारणांमुळे ह्या घटनेला बळी पडतात. महिलांचे लैंगिक शोषण ही एक जटील घटना आहे जी परदेशात सुद्धा या घटनेचे पडसाद उमटलेले दिसतात परदेशात काम करण्यासाठी म्हणून नेलेल्या स्त्रियांना या घटनेला बळी पडावे लागते. स्त्रिया सुद्धा ह्या घटनेकडे अतिशय वाईट नजरेने बघतात परंतु तस्करी करणारे स्त्रियांच्या दारीद्र्याचा आणि गरिबीचा फायदा घेताना दिसतात तस्कर महिलांच्या परिस्थितीचा फायदा घेतात आणि त्यांना गुन्हेगारी क्षेत्रात लोटतात. स्त्रियांना व्हिसा काम आणि इतर प्रवास दिला जाईल असे अमीष दाखविले जाते. ह्यामुळे महिला तस्करीचा बळी होऊ शकतात. महिलाना पुरेसे वेतन या खोट्या वाद्याद्वारे महिला सुद्धा या घटनेच्या शिकार बनतात. महिलांना सुद्धा हे माहीत नसते की आपणाला परदेशात जाऊन असे वाईट काम करावे लागले. स्त्रियांची तस्करी करणारे महिलांना नोकरीची खोटी जाहिरात दाखवून त्यांना जबरदस्तीने लैंगिक शोषणासाठी बळी पाडतात.

आंतरराष्ट्रीय कायदयांतर्गत सरकारला त्यांच्या नागरीकांचे संरक्षण करणे आणि पिडीतांचे संरक्षण करणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट बंधनकारक आहे.

महिला तस्करीची कारणे

महिला तस्करीची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) गरिबी -

विशेषतः गरिब देशांमध्ये नेपाळ, श्रीलंका या देशांमध्ये महिलांची तस्करी करण्याचे मुळ कारण म्हणजे गरिबी हे होय. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत पालक स्वतःच आपल्या मुला / मुलींची विक्री करतात व पैशासाठी दलाल मुलांची / मुलींची विक्री करतात.

२) बेरोजगार -

जेव्हा कुटुंबातील सदस्य बेरोजगार असतात तेव्हा कुटुंबाच्या पालन पोषणाचा भार स्त्रियांवर पडतो. घर चालविणे आवघड जाते तेव्हा स्त्रियांना घराच्या बाहेर काम करण्यासाठी पडावे लागते. घराबाहेर पडलेल्या स्त्रियांचा फायदा दलाल / तस्कर घेतात व त्यांना कुटुंबाच्या गरजा भागविल्या जातील असे अमीष दाखवून त्यांना वाईट कामाकडे किंवा अवैदय कृत्य करण्याकडे ओढले जाते. अशा प्रकारे तस्करी करणारे स्त्रियांच्या बेरोजगारीचा गैर फायदा घेतात.

३) बालविवाह -

बालविवाह ही अतिशय वाईट प्रथा सध्या जीवंत आहे. शिवाय हुंडा ह्या कारणामुळे सुद्धा मुला / मुलींच्या आई-वडीलांवर लग्नाची जबाबदारी पडते, हुंडा, लग्न इत्यादी खर्चापायी मुला / मुलींच्या आई-वडीलांवर आर्थिक बोजा होतो हे सुद्धा स्त्रियांची तस्करी हे कारण ठरू शकते.

४) सामाजिक कलंक -

भारतीय समाजात खासकरून ग्रामीण भागात अविवाहित, विधवा आणि लैंगिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिला किंवा मुलींना समाज स्विकारत नाही. त्यांना खाली पहावे लागते. त्यांना समाजाने न स्विकारल्यामुळे सुद्धा तस्करीला बळी पडावे लागते. त्यांच्या आयुष्यात निराशा येऊन त्या तस्करांच्या बळी पडतात.

५) धार्मिक आचरण -

गेल्या काही दशकापासून ज्या मुलींचा देवाशी विवाह लावला जातो त्यांना त्या देवाच्या परीसरत राहावे लागते. तेथे देवाची भक्ती करणारे अशा मुलींचे लैंगिक शोषण करतात पर्यटक सुद्धा अशा महिलांचे किंवा मुलींचे शोषण करून त्यांना तस्करी करणाऱ्यांच्या अमीषाला बळी पडतात.

६) घरगुती हिंसा -

घरगुती हिंसेमुळे सुद्धा महिलांना आणि मुलींना तस्करी सारख्या वाईट घटनेला बळी पडावे लागते. काही माणसे आपल्या पत्नीला वाईट वागणुक देतात. सासुसासरे मुलींचा छळ करतात या छळाला कंटाळून त्यातून सुटका करून घेण्यासाठी सुद्धा घटनेच्या बळी होतात.

७) नैसर्गिक आपत्ती -

नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे महापुर, भुकंप चक्रिवादळ अशा नैसर्गिक घटनेमुळे मुल / मुली आणि महिला बेघर होतात अशा बेघर झालेल्या स्त्रियांचा फायदा महिलांची तस्करी करणारे घेतात.

८) स्थलांतर -

स्थलांतर हे सुद्धा महिलांच्या तस्करीचे प्रमुख कारण सांगता येईल. काही लोकांना वेगवेगळ्या कारणामुळे स्थलांतर करावे लागते जसे की रोजगार, नोकरी, नैसर्गिक आपत्ती. मोठ-मोठे धरणाची निर्मिती इत्यादी कारणामुळे लोकांना स्थलांतर करावे लागते. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे आणि तेथे जाऊन रोजगार शोधणे तेथील परीसराचा अभ्यास नसल्यामुळे किंवा माहिती नसल्यामुळे माणसाला नको त्या माणसाच्या संपर्कात यावे लागते आणि अशा परिस्थितीत तस्करी करणारे अशा स्थलांतरीत महिला / मुली यांचा गैरफायदा घेऊन तस्करी सारख्या वाईट घटनेमध्ये ढकलतात.

४.६ सारांश

स्त्रियांचा संघर्षाचा इतिहास आणि वर्तमान काही प्रमाणात समानतेची स्थिती अशी अवस्था असली तरी स्त्रियांच्या संदर्भात असमानतेची भीषण वास्तवता आजही आपणास पाहावयास मिळते. शिक्षण, धर्म, व्यवसाय, राजकारण आर्थिक अधिकार इत्यादी संदर्भात असणारी असमानता अस्वस्थ करणारी आहे. स्त्रियांच्या संदर्भात असलेल्या असमानतेतुन अनेक गहन समस्या पुढे येतात. हुंडयापायी बळी जाणाऱ्या स्त्रियांची संख्या आजही कमी नाही. अशा एक ना अनेक समस्या स्त्रियांच्या हिंसेच्या संदर्भात असलेल्या दिसून येतात.

भारतासारख्या मोठी लोकसंख्या असलेल्या देशात बेकारीचे, दारीद्वयाचे आणि बेरोजगारीचे प्रमाण मोठया प्रमाणात असल्यामुळे येथे तस्करी करणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. आजच्या स्थितीला लहान मुलांची आणि महिलांची तस्करी वाढत चाललेली समस्या आहे. ज्यामध्ये पिडीतांचे लैंगिक शोषण आणि कठीण काम यांचा समावेश होतो. लहान लहान मुलांकडून त्यांना न झेपणारे कामे करून घेतले जातात. जसे की दगडाची खाण, विट भट्टी अशा ठिकाणी मुलांकडून कामे करून घेतले जातात मुलींना / महिलांना इच्छा नसताना त्यांचे जबरदस्तीने लैंगिक शोषण केले जाते. सुरुवातीला त्यांना पैशाचे अमीष दाखवून कमी वेळेत जास्त पैसा मिळेल, खोटे बोलून चागले काम मिळेल असे अमीष दाखवून त्यांना नेले जाते व वाईट कामाला लावले जाते. अशा प्रकारे महिलांची व मुलांची तस्करी करणारे त्यांचा गैर फायदा घेऊन त्यांना अवैदय कामा मध्ये लोटतात.

४.७ कठीण शब्द

- १) बालमजुर - चौदा वर्षा खालील मुलांकडून काम करून घेणे
- २) प्रतिबंध - बंद करणे, आळा घालणे
- ३) दारीद्वय - गरीबी, पैशाची कमतरता
- ४) स्थलांतर - एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर जाणे
- ५) धार्मिक आचरण - धर्माला मानणे, धर्माचा प्रभाव असणे.
- ६) अपहरण - पळवून नेणे
- ७) जटील - अवघड, गुंतागुंतीची घटना
- ८) नैसर्गिक अपत्ती - निसर्गात घडणाऱ्या वाईट घटना

४.८ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) लहान मुलांची तस्करी यावर भाष्य करा.
- २) महिलांची तस्करी याविषयी तुमच्या शब्दांत माहिती लिहा.
- ३) लहान मुलांची तस्करीचे प्रकार लिहा
- ४) महिला तस्करीचे कारणे सांगा.

आरामदायी पर्यटन (LEISURE TOURISM)

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ संकल्पना
- ५.३ पर्यटनाची व्याख्या
- ५.४ पर्यटनाची वैशिष्ट्ये
- ५.५ पर्यटनाचे घटक
- ५.६ पर्यटनाचे प्रकार
- ५.७ सारांश
- ५.८ अभ्यासाचे प्रश्न
- ५.९ संदर्भ सूची

५.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

---

१. पर्यटन ही संकल्पना समजून घेणे.
२. पर्यटनाच्या साहसी पर्यटन पर्यावरण, ग्रामीण आणि शहरी पर्यटन संकल्पनांचे सविस्तर विश्लेषण करा.

५.१ प्रस्तावना

पर्यटनाची संकल्पना सर्वाधाने व्यापक स्वरूपाचे पाहण्यास येते. याचा संबंध सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व पर्यावरणाशी जोडण्यात आला आहे. यामध्ये मानव आणि निसर्ग यांच्या सहसंबंधात पर्यटन संकल्पना अभ्यासता येईल. कारण मानवाने निसर्गातील संबंधाचे रूपांतरण पर्यटनाशी जोडले आहे. निसर्गातील प्रत्येक घटकाच्या स्वरूपामध्ये आनंद निर्माण करण्यासाठी वातावरणाची पर्यटनामध्ये करतात त्याचे स्वरूप विविध प्रकारे अभ्यासता येते. पर्यटन हे नैसर्गिक आणि मानव निर्मितीच्या स्वरूपात आढळून येते. यामध्ये नैसर्गिक घटकांमध्ये पर्वत, जंगल, घाट, नदी, समुद्र इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. तर मानवनिर्मिती घटकांमध्ये बाग, बगीचे, निसर्गसृष्टी, मानवपर्यावरण शहरी, ग्रामीण, अडथळे, पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांचे नियोजन करण्यातून

पर्यटन विकास कार्यक्रम निर्माण करण्यात आला आहे. यामध्ये पर्यावरणाचे संवर्धन, जतन आणि विकासाचे नियोजन करण्याच्या आधारे पर्यटनाचा विकास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये पर्यटनाची संकल्पना, स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि प्रकार इत्यादींचा समावेश केला आहे.

१.२ संकल्पना (CONCEPT)

पर्यटनाची संकल्पना अभ्यासत असताना निसर्ग आणि मानवी संबंध जोडण्यात आले आहे. निसर्गाशिवाय पर्यटनाचा विकास करता येत नाही. त्यामुळे निसर्ग हा पर्यटनाचा केंद्र बिंदू मानून त्यापासून आनंद घेण्यासाठी वापर केला जातो. पण हे करत असताना निसर्गातील जैवविविधता व चिरंजीवी या संकल्पनांचा वापर केला जातो. त्यामुळे निसर्गाचा विनाश न करता त्यांचे संवर्धन जतन आणि विकास करण्याचा प्रयत्न पर्यटनामध्ये केला जातो. त्याच्यातून आर्थिक उत्पन्न मिळते त्याचा वापर असे पर्यटन विकास प्रकल्पाची निर्मिती केली जाते. तसेच स्थानिक जनतेच्या आर्थिक प्रगतीसाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात. त्यामुळे स्थानिक जनतेला उद्योगाची निर्मिती केली जाते. त्यानुसार पर्यटन हे विकासाचे साधन म्हणून नव्याने ओळख निर्माण करण्यात येते.

पर्यटनाचा अर्थ (Meaning of Tourism) :

पर्यटन ही मानवी इतिहासातील पूर्वीच्या घटना प्रमाणे दिसून न येता तीचे आधुनिक स्वरूपात रूपांतरण केले आहे. पर्यटन या शब्दाची निर्मिती Jews भाषेत Torach म्हणजे अभ्यास किंवा संशोधन आणि Tour शब्दाचा अर्थ विभागणी करणे म्हणजे Tourism अभ्यास विभागणी असा अर्थ घेतला आहे तर Latin भाषेत मुळ शब्द Tornos म्हणजे प्रवास संकल्पना आहे. तर संस्कृत शब्दात Paryatan म्हणजे एका ठिकाणी राहण्यापासून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन ज्ञान संपादन करण्याच्या असा अर्थ घेण्यात येतो. आता Deshatan म्हणजे या शब्दाचा अर्थ आर्थिक फायद्यासाठी असा होतो. 'Tirthatan' म्हणजे या शब्दाचा अर्थ देवदर्शनासाठी केले पर्यटन असा होतो. या शब्दाचे उद्देश अनेक प्रकारचे असतात. पर्यटन शब्द हा मानवाने निसर्गाशी जोडलेला संबंध त्यातून आनंद, समाधान आणि सुख प्राप्ती होते तसेच निसर्गाबद्दल आपलेपणाची भावना निर्माण होते.

१.३ पर्यटनाची व्याख्या (DEFINITION OF TOURISM)

---

१) सन १९१० साली Herman Van Scheullard यांनी पर्यटनाची व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते, “पर्यटनाचा मुख्य उद्देश हा आर्थिक स्वरूपाचा असतो. परकियाचे अंतर्गत आणि बहिर्गत स्वरूपाचे प्रवेश राहणे आणि प्रवास त्या सर्व बाबींचा शहर किंवा प्रदेशामध्ये केले जातो त्याला पर्यटन असे म्हणतात.”

(“The sum total of operation mainly of economic nature which is directly related to entry, stay and movement of foreigner inside or outside a certain city or region is tourism.”)

२) UNWTO च्या मते, “पर्यटन ही व्यक्तीचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास आणि राहणे याचबरोबर पर्यावरणाचा आनंद व्यवसाय आणि इतर बाबींसाठी उपयोगात आणला त्याला पर्यटन असे म्हणतात.”

("Tourism comprises the activities of persons traveling to and staying in places outside their usual environment for not more than one consecutive year for leisure business and other purposes.")

- ३) World Tourism Organization (WTO) यांच्या मते पर्यटन ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये पर्यटक २४ तासापेक्षा अधिक काळ एखाद्या पर्यावरणाच्या ठिकाणी राहून पुढे जातो ज्याचा मुख्य हेतू आनंद घेणे, व्यवसाय करणे आणि इतर हेतू असतात, जे ठिकाण भेट देताना exercise क्रिया म्हणून केली जात नाही.

("Travel to and stay in place outside their usual environment from more than twenty-four (24) hours and not more than one consecutive year for leisure business and other purposes not related to the exercise of an activity remunerated from within the place visited.")

- ४) World Travel and Tourism Council (2000) यांच्या मते, पर्यटन हा सर्वात मोठा उद्योग आहे ज्यामध्ये गुंतवणूक, रोजगार आणि राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये वाढ होते.

("Tourism industry is the biggest industry in the terms of investment, employment and GDP.")

वरील सर्व व्याख्यांमधून असा अर्थ स्पष्ट होतो की, पर्यटक हे एक अंतर्गत आणि बहिर्गत बाजूने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या प्रदेशामध्ये राहण्यासाठी जातो त्याचे विविध उद्देश असतात. त्यामध्ये आनंद मिळवणे, व्यवसाय आणि इतर घटकांचा समावेश होतो व पर्यटन हे प्रामुख्याने आनंद मिळवण्यासाठी जरी असले तरी व्यक्तीचे स्थलांतरण हे विस्थापनाच्या स्वरूपात देखील विकासात्मक स्वरूपात दिसते.

पर्यटन हा सर्वात मोठा उद्योग म्हणून समोर येतो. हा उद्योग विकसनशील आणि विकसित देशामध्ये व्यवसाय करण्यात येतो. यामध्ये आर्थिक उत्पन्न वाढीबरोबर पर्यावरणाचे संवर्धन आणि विकासाच्या संदर्भात पाहिले जाते. विकसनशील देशात पर्यटनाच्या माध्यमातून व्यवसाया बरोबर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतो. च्यामते जागतिक स्थरावरती १२% जागतिक आर्थिक उत्पन्न वाढवण्याबरोबर २०० लाखो लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतात. पर्यटनाच्या माध्यमातून पर्यटन विकासासाठी विविध कार्यक्रम नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आकर्षण, सुख सुविधा ही पर्यावरणाची हाताळणी संरचनात्मक वापर, कार्यक्रम आणि व्यवसाय इत्यादी घटकांचा समावेश यामध्ये करण्यात आला.

५.४ पर्यटनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF TOURISM)

पर्यटन संकल्पनेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सेवेचे सुक्ष्म स्वरूप (Intrangible nature of service) :

पर्यटनामध्ये वस्तू आणि सेवा या दोन्हीचा समावेश सेवेच्या स्वरूपात केला आहे. यामध्ये वस्तू हे उत्पादन आहे तर सेवा ही सादरीकरण आहे. या दोन्ही घटकांचा समावेश पर्यटनाच्या वैशिष्ट्यामध्ये सेवेचे स्वरूप म्हणून करण्यात आला आहे.

२) प्रेरणादायी (Inseparability) :

पर्यटनाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये पर्यावरणाचे उत्पादन आणि संवर्धनाचा पर्यावरणाच्या समतोलाची संबंधीत आहे. ते कुटुंबातील पर्यावरणाशी नाही. पर्यटनाच्या माध्यमातून विविध सेवा सुविधा पुरवण्यासाठी ग्राहकांना / उपभोक्त्यांना देण्यात येतात. त्यामधून स्फूर्ती निर्माण केली जाते.

३) नाशवंत पदार्थ (Perishability) :

पर्यटनाचे उत्पादन हे भविष्यकाळासाठी साठवणूक करता येते. पण सेवा करू शकत नाही. पर्यटनासाठीचे हॉटेल व विमान बैठक व्यवस्था या साठवून ठेवता येतात पण सेवा ही त्वरित द्यावी लागते. त्या साठवून ठेवू शकत नाही. उदा. उन्हाळी सुट्टीतील करमणूक सेवा.

४) निर्मिती आणि साठवण शक्यता नाही (No possibility of creating and holding stocks) :

पर्यटनाच्या सेवा सुविधांचा पुरवठा करत असताना वेळेची मर्यादा घालून दिलेला कालावधीत कराव्या लागतात. पर्यटन सेवा ही मर्यादित भागा पुरती असल्याने त्याचा साठा करू शकत नाही. त्यामुळे पर्यटन स्वरूप वेगळ्या प्रकारचे असते.

५) विभिन्नता (Hetrogeneity) :

पर्यटन क्षेत्रामध्ये प्रत्येक पर्यटकांना स्वतंत्र वेगळी सुविधा पुरवली जाते.

६) विशिष्ट पर्यटन व सेवांची वैशिष्ट्ये (Particular characteristics of Travel and Trourism services) :

पर्यटनाच्या क्षेत्रामध्ये सर्व सेवांची वैशिष्ट्ये वेगळ्या स्वरूपात असतात यामध्ये विशिष्ट कालावधी सेवा सुविधांची मागणी ही पर्यटन सेवांकडून केली जाते.

७) अनियमती प्रसंगोदित आणि मागणी (Seasonality and demand fluctuations) :

पर्यटनाच्या या वैशिष्ट्यामध्ये प्रत्येक वर्षामध्ये ऋतुमानानुसार पर्यटनाचे व्यावसायिकरण केले जाते. पर्यटनाच्या मागणी प्रमाणे पर्यटकांना विविध सुविधा पुरवल्या जातात त्यामुळे १० ते १०० टक्क्यां पर्यंत पर्यटनाचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. कारण पर्यटकांना अपेक्षित असणारी सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते.

८) बहुआयामी पर्यटन उत्पादन (Intendenpendence of Tourism products) :

पर्यटनाच्या आवडीचे कारण आकर्षक पर्यटन ठिकाणे पाहण्यास मिळतात. यामध्ये निवासाची सुविधा, वाहतुक साधने आणि जेवणाची सुविधा इत्यादी घटकांचा पर्यटनाच्या उत्पादनाचा परस्पर संबंधावरती दिसून येतो.

९) सेवा सुविधांची उच्च दर्जाची किंमत (High fixed cost of service operations) :

पर्यटन सुविधांच्या संदर्भात पर्यटन उद्योगाची निर्मिती अधिक सेवांची उच्च किंमत मोजली जाते. ही किंमत संधीच्या स्वरूपात निश्चित केली जाते. या सुविधा अधिक मागणीवरती

लक्ष देण्याची गरज निर्माण करतात. त्यामुळे एकूण किंमत आणि महसूल यांचे प्रमाण विस्तृत व्यवसायात वाढताना दिसून येते. हे पर्यटनाच्या विकासावरती परिणाम करते.

वरील सर्व मुद्यांवरून पर्यटनाची वैशिष्ट्ये समजून घेता येतात. पर्यटन विकासासाठी अनेक प्रकारच्या सेवा सुविधांची मागणी करण्यात येते. त्या पर्यटकांना देण्यासाठी विविध घटकांकडून प्रयत्न केले जातात. त्यामुळे पर्यटन व्यवसाय अधिक गतिशील व विकसित करण्याचे काम चालू आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यटनाची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.

५.५ पर्यटनाचे घटक (COMPONENTS OF TOURISM)

पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी अनेक घटकांचा समावेश केला जातो, पर्यटनाच्या विकासामध्ये नैसर्गिक पर्यावरण आणि नियोजनाची प्रक्रिया महत्त्वाची समजली जाते. त्यामुळे पर्यटनाचे स्वरूप विस्तृत स्वरूपामध्ये वाढत असल्याचे दिसून येतात. त्याचे घटक पुढील मुद्यांमधून सांगता येतील.

१) नैसर्गिक पर्यावरण (Natural Environment) :

- अ) पर्यटक (Tourist)
- ब) भौगोलिक स्थिती (Physiographic)
- क) हवामान (Climate)

२) पर्यावरण बांधणी (Built Environment) :

- अ) संसाधन (Infrastructure)
- ब) पर्यटन अधिसंरचना (Tourism Superstructure)
- क) माहिती (Information)
- ड) नियंत्रण (Governance)
- इ) संस्कृती (Culture)

३) हाताळण्याचे क्षेत्र (Operating Sectors) :

- अ) दळणवळणाच्या संस्था (Transportation Agencies)
- ब) पर्यटन नियोजक (Tours operators)
- क) निवासाची सुविधा देणारे (Accommodation providers)
- ड) जेवण आणि नाष्टा सुविधा केंद्र (Food and Restuarants facilities)
- इ) करमणूक आणि कार्यक्रमाचे आयोजक (Entertainments and event organizer)

४) नियोजन, सुविधा देणारे, विकास आणि संघटनात्मक काम (Planning, Promotion, Development and Catalystrorgans) :

- अ) सार्वजनिक संघटन (Public bodies)
- ब) खाजगी संघटन (Private bodies)

पर्यटनाच्या घटकांचा वापर केवळ पर्यटकापूरता मर्यादित स्वरूपाचा नसून देशामध्ये पर्यटन व्यवसाय निर्माण करण्यासाठी केला जातो. उदा. देशामध्ये थंड हवेचे ठिकाण आणि ऐतिहासिक ठिकाण यांच्या स्वरूपात पर्यटनामध्ये अधिक प्रमाणात वाढ होत आहे. जेव्हा पर्यटक एखाद्या देशाला भेट देतो तेव्हा आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे चलन वाढण्यात येते. त्यामुळे पर्यटन हे देशाची सामाजिक आणि आर्थिक मुल्य वाढविते. त्यामुळे प्रत्येक देशात पर्यटन विकासाची संधी व सेवा उपलब्ध करून देते. जागतिक पर्यटन संस्थेच्या माध्यमातून पर्यटन विकासाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. त्यातून नवीन नोकऱ्यांची संधी उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे स्थानिक समुदायाला आर्थिक प्रगती करण्याची संधी व सेवांची निर्मिती केली जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यटनाचे घटक थोडक्यात स्पष्ट करा.

५.६ पर्यटनाचे प्रकार (TYPES OF TOURISM)

पर्यटन विकासाचे प्रयत्न अनेक स्वरूपामध्ये केले जातात. त्यानुसार पर्यटनाचे प्रकार सविस्तर स्पष्ट करता येतील ते पुढीलप्रमाणे.

१) सांस्कृतिक पर्यटन (Cultural Tourism) :

पर्यटनाचा महत्त्वाचा प्रकार म्हणून सांस्कृतिक पर्यटन ओळख करून देण्यात येते. जागतिक स्तरावरती अनेक सांस्कृतिक पर्यटन केंद्राची निर्मिती करण्यात आली आहेत. या

पर्यटन क्षेत्रामधून देशाच्या सांस्कृतिक वारसाचे संवर्धन, जतन आणि विकास केला जातो. त्या देशातील कलांचे सादरीकरण या पर्यटन प्रकारामध्ये केले जाते. यामध्ये धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थळांचा समावेश केला जातो.

२) पर्यावरण पर्यटन (Ecotourism) :

पर्यटन क्षेत्रात पर्यावरण पर्यटन केंद्राचा प्रमुख सहभाग वाढत आहे. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संबंध दृढ करण्यासाठी पर्यावरण पर्यटन ठिकाणाची निर्मिती केली जाते पर्यावरणाचे संवर्धन, जतन आणि विकास करण्याबरोबर स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी याची निर्मिती केली जाते.

३) शैक्षणिक पर्यटन (Educational tourism) :

शैक्षणिक पर्यटन हे शैक्षणिक संस्था म्हणून पर्यटन केंद्र स्थापन करण्याचे काम केले जाते. या पर्यटनाच्या वाढीसाठी विशिष्ट वर्गाची वाढ होताना दिसून येते. या पर्यटन केंद्रामध्ये जेवण बनवण्याचे, वस्तू निर्मिती बरोबर फॅशनच्या विविध पद्धतीचे शिक्षण देण्यात येते. यासाठी अनेक पर्यटक या क्षेत्राकडे आकर्षले जातात.

४) आरोग्य पर्यटन (Health Tourism) :

आरोग्य पर्यटनाची विकास प्रमाण वाढू लागले आहे. ही पर्यटन केंद्रे आरोग्याची ठिकाणे निर्माण करतात. त्याचे दोन उपप्रकार पुढीलप्रमाणे -

अ) औषधी पर्यटन (Medical Tourism) :

औषधी पर्यटनामध्ये व्यक्तींना औषधाविषयीच्या वस्तू व सेवा यांच्या संबंधीचे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी याचा समावेश केला आहे. यामध्ये आरोग्य सुविधा मिळविण्यासाठी या पर्यटनाची निर्मिती केली आहे. ज्यामध्ये आजार होण्या अगोदरच आजाराच्या लक्षण सुविधा आणि निर्मूलन करण्यासाठी या पर्यटनाचा वापर करण्यात आला. ज्यामध्ये पर्यटकांना आरोग्यविषयीची माहिती करून दिली जाते.

ब) रोगमुक्तीसाठी पर्यटन (Wellness Tourism) :

रोगमुक्तीसाठी पर्यटनाचा मुख्य हेतू हा चांगले आरोग्य आणि बरे वाटण्यासाठी शारीरिक मानसिक आणि आर्थिक समाधान मिळवण्यासाठी केले जाते. या पर्यटनावापर यासाठी केला जातो.

५) सर्वसमावेशक पर्यटन (Inclusive Tourism) :

पर्यटनाच्या या प्रकारामध्ये कार्यात्मक मर्यादा आणि अपरिहार्यता या घटकांचा समावेश केला जातो. याच्यामध्ये ही संकल्पना समोर येते ज्यामध्ये सर्व प्रादेशिक घटकांच्या विकासासाठी तत्वाचा समावेश केला ज्याचा उद्देश जागतिक स्तरावरती सर्व घटकांचा समावेश करणे हा आहे.

६) साहसी पर्यटन (Adventure Tourism) :

साहसी पर्यटनामध्ये अतिनियोजित स्वरूपाच्या ठिकाणच्या परिस्थिती मध्ये केले जाते. ज्यामध्ये धोका पत्करणे आणि शारीरिक इजा होण्याची शक्यता असते. ज्यामध्ये पर्वत चढणे, चालणे, उंच उडी घेणे, पॅरागडालीत इत्यादी सारख्या क्रिया केल्या जातात.

७) शेती पर्यटन (Agritourism) :

शेती पर्यटन हा प्रकार शेती आणि पर्यावरण यांचा समतोल राखून केले जाते. ज्यामधून शेतीचे आर्थिक उत्पादन वाढवण्याचे काम केले जाते. स्थानिक शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग करून शेतीला पर्यटनाचा दर्जा देण्याचे काम या प्रकारामध्ये करतात.

८) खेळाचे पर्यटन (Sport Tourism) :

खेळाच्या पर्यटन प्रकारामध्ये विविध प्रकारचे खेळ खेळले जातात. यामध्ये sking, golf and scuba driving यांचा समावेश केला जातो. या खेळासाठी विशिष्ट सुट्टीच्या दिवसामध्ये पर्यटक यामध्ये सहभाग घेतात. विशेषतः उन्हाळाच्या सुट्टीच्या कालावधीत हे खेळाचे पर्यटन कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. या खेळात सर्व वयोगटातील व्यक्तींचा समावेश केला जातो. यामध्ये खेळ हा अधिक प्रमाणात खेळला जातो.

वरील सर्व पर्यटनाच्या प्रकाराचे स्वरूप स्पष्ट होते. पर्यटन ही विविध प्रकाराच्या स्वरूपात विभागलेले असते ते व्यक्तिला आनंददायी वातावरण निर्माण करत असते त्याचा मनमुराद आनंद घेण्याचे काम केले जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यटनाचे स्वरूपानुसारचे प्रकार सविस्तर स्पष्ट करा.

५.७ सारांश (SUMMARY)

आरामदायी पर्यटन ही संकल्पना विस्तृत अर्थाने वापरण्यात आली आहे. या प्रकारामध्ये पर्यटकांना विविध प्रकारच्या पर्यटनाचा आनंद घेता येतो. पर्यटक हा आपला आरामदायी वेळ घालवण्यासाठी निसर्गाच्या समवेत आपल्या जीवनातील काही वेळ देऊन आनंदी व समाधानी जीवन जगण्याचा प्रयत्न करत असतो त्यासाठी नवनवीन पर्यटन ठिकाणांचा शोध घेणे त्यासाठी राहण्याची, जेवणाची, दळणवळणाची साधने इत्यादी विषयाची सविस्तर माहिती मिळवणे या सारखी तयारी करावी लागते. त्यामुळे पर्यटनाचे योग्य नियोजन केले जाते. हे नियोजन करत असताना निसर्गाचा समतोल टिकवणे आणि त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक बनले आहे. यातून पर्यटन केंद्राचा विकास अधिक प्रमाणात होते. विशेषतः अविकसित, विकसनशील देशामध्ये पर्यटनाच्या विकासाकडे आर्थिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने पाहिले जाते. ज्याचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवरती झाल्याचे स्पष्ट होते. या विकासातून गावातील प्रत्येक घटकाच्या

विकासाच्या संधी प्राप्त करून देता येते. या सर्व बाबींचा विचार केल्यास पर्यटन विकासास अंतर्गत आणि बहिर्गत घटकामध्ये एक संघता निर्माण करण्यासाठी व्यवस्था कार्य करत असते. यामध्ये शासकीय आणि निमशासकीय पर्यटन संस्थांच्या माध्यमातून या विषयाचे विविध उपक्रम सादर केले जातात. त्याला पर्यटकाचा भरभरून प्रतिसाद प्राप्त होतो. त्यामुळे पर्यटन प्रकल्पाचे स्वरूप गतिशीलरित्या विकसीत होऊ लागले आहे.

५.८ अभ्यासाचे प्रश्न (QUESTION PATTERN)

---

१. पर्यटनाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये लिहा.
२. पर्यटनाची व्याख्या सांगून थोडक्यात त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.

५.९ संदर्भसूची (SUGGESTED READING)

---

1. Haralambosm and Heald (2009) Sociology Them and Prespective, New Delhi Oxford University Press.
2. Julia Jary and David Jary (2005) Dictionary of Sociology Collins.
3. Macionis John (2005) Sociology (10th Edition) Prentic Hall.
4. Schaeffer and Lamm (1998) Sociology (6th edition) MrGraw Hill.

आरामदायी पर्यटन - भाग २ (TYPES OF LEISURE TOURISM)

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ आरामदायी पर्यटन प्रकार
  - ६.२.१ साहसी पर्यटन
  - ६.२.२ साहसी पर्यटनाची व्याख्या
- ६.३ साहसी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये
- ६.४ साहसी पर्यटनाचे प्रकार
- ६.५ अभ्यासाचे प्रश्न

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

---

१. पर्यटन ही संकल्पना समजून घेणे.
२. पर्यटनाच्या प्रकाराबाबत सविस्तर माहितीचे विश्लेषण करणे.

६.१ प्रस्तावना

आरामदायी पर्यटनाची संकल्पना विस्तृत स्वरूपात समजून घेता येईल. या पर्यटन प्रकारामध्ये पर्यटकात निसर्ग आणि मानवनिर्मित पर्यटन क्षेत्राचा मनमुराद आनंद घेण्याच्या हेतूने याची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यामुळे या पर्यटन प्रकाराला महत्त्व आले आहे. यामध्ये सर्व पर्यटक या प्रकारामध्ये सहभाग घेतात त्यामुळे याला अधिक आकर्षण निर्माण केले आहे. या पर्यटन प्रकारामध्ये निसर्गातील पर्यावरणाचा समतोल बरोबर मानवी समाजात गतिशीलता निर्माण केली जाते. ही गतिशीलता भौगोलिक, लोकसंख्या सामाजिक सांस्कृतिक राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीमध्ये दिसून येते. या पर्यटनामधून निसर्ग आणि मानव याचे जवळचे संबंध निर्माण होतात त्यामुळे गतिशील विकास साधला जातो.

जागतिकरणाच्या संदर्भात आरामदायी पर्यटन प्रकाराला महत्त्व आले आहे. नव्या अर्थव्यवस्था प्रक्रियेमध्ये आरामदायी पर्यटन प्रकार विकसनशील व विकसित देशामध्ये अधिक प्रमाणात वापरला जातो. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या पर्यटन व्यवसायातून जागतिक अर्थव्यवस्था

समृद्ध करण्याचे प्रयोग करण्यात आले आहेत. त्यामुळे याचा स्वीकार सर्व स्तरातून केले जाते. त्याचबरोबर सामाजिक सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमधून संबंध प्रस्थापित होतात. त्यामुळे बहुसंस्कृतीवादी आणि एकजिनसीपणा याविषयी पर्यटनाचे प्रकार महत्त्वाचे भूमिका नोंदवताना दिसतात. हे एक समिश्रण आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपात आढळून येते. तसेच आंतरराष्ट्रीय चल पुरवठ्यामध्ये वाढ बरोबर गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढवताना दिसते. त्यातून आंतरराष्ट्रीय संबंधाची व्यवस्था स्थापित करण्यामध्ये पर्यटन महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. या सर्वांच्या पार्श्वभूमीवरती पर्यटनामध्ये साहसी पर्यावरणात्मक ग्रामीण आणि शहरी पर्यटन प्रकाराचे सविस्तर विश्लेषण समजून घेता येईल.

६.२ आरामदायी पर्यटन प्रकार (TYPES OF TOURISM)

६.२.१ साहसी पर्यटन (ADVENTURE TOURISM) :

पर्यटन हा मानवाला आनंददायी व सुखकर प्रवासाची प्रक्रिया म्हणून समजून घेता येईल. त्यामध्ये साहसी पर्यटनाला अमान्य साधारण महत्त्व आहे. हा पर्यटनाचा प्रकारात नवीन भौगोलिक पर्यावरणामध्ये जाऊन केले जाते. त्यामुळे त्याबद्दलची उत्सुकता आणि कल्पना प्रत्येक प्रवाशाच्या मनात आनंद निर्माण करणारी असते. यामध्ये प्रवाशाच्या सुट्टीच्या दिवशी निवासी राहून अनेक कार्यक्रम केले जातात. उंचावरून उडी मारणे, समुद्रावरती फिरणे Paragliding parasailing ballooning rafting and rock climb इत्यादी सारख्या साहसी पर्यटनाचा आनंद पर्यटक घेतात. या पर्यटन प्रकाराची सुरुवात देशामध्ये सुरु झाली.

साहसी पर्यटनाची सुरुवात तीन वर्षापूर्वीपासून नेपाळ मधील हिमाचल या भागामध्ये करण्यात आली. त्याचबरोबर अफगाणिस्तान, भूतान, बाली अलगेरिया इत्यादी देशात झाल्याचे दिसून येते. जागतिक स्तरावरती भारतात १० साहसी पर्यटनाचा ठिकाणाच्या नोंदी करण्यात आल्या आहेत. मागील दहा वर्षांच्या कालावधी मध्ये साहसी पर्यटनाचे प्रमाण वाढले आहे. ज्यामध्ये पर्यटक हे सुट्टीचा कालावधी या पर्यटन प्रकाराचा आनंद घेतात. त्यामुळे पर्यटनाचे आर्थिक फायदे होऊ लागले. साहसी पर्यटनाच्या विशेष व्याख्या करण्यात आली नाही. Adventure Travel Trade Association या U.S. आधारित संघटनेच्या मते साहसी पर्यटन असे आहे की ज्याचा संबंध भौतिक क्रिया, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि निसर्गाशी मिळते-जुळते असणाऱ्या पर्यटनाला साहसी पर्यटन असे म्हणतात. साहसी पर्यटक हे नैसर्गिक पर्यटनाला साहसी पर्यटनाच्या बाहेरील वातावरणात मानसिक साहसी क्रियेचा खेळाचा आनंद घेत असतात. त्यामध्ये व्यावसायिक तंत्रज्ञान Network Photography Flash Packing सामाजिक या क्रिया केल्या जातात. हे नवीन ठिकाणाच्या जागेचे खेळाची मागणी केली जाते.

भारतात साहसी पर्यटन हे अधिक प्रमाणात ६.२% इतके राष्ट्रीय उत्पन्नवाढी मध्ये भर घालत असते. त्यातून ८.७% टक्के इतका रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. भारत सरकारच्या पर्यटन विभागामार्फत 'अतिथी देवो भवो' ही योजना निर्माण केली आहे, त्यामुळे पर्यटन विकासाला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

६.२.२ साहसी पर्यटनाची व्याख्या

UNWTO यांच्या मते साहसी पर्यटन हे देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय वरच्या स्तराचे असू शकते. ज्यामध्ये एक दिवस रात्रीचा समावेश असतो. त्यामध्ये एका वर्षाचा समावेश होत नाही. अशा पर्यटनाला साहसी पर्यटन म्हणतात.

(Adventure tourism can be domestic or international and like all travel, it must include an overnight stay but not last longer than one year)

साहसी पर्यटन ही परिस्थिती आणि धोका पत्करण्याचा प्रकार आहे. अमेरिकेत देशामध्ये साहसी पर्यटनाला आर्थिक राजकीय परिस्थितीमुळे मागासलेपणा निर्माण केला. Adventure Travel Trade Association मते साहसी पर्यटनाच्या अहवालानुसार साहसी पर्यटन हे नेहमी प्रमाणे उपयोगात आणण्याचे काम Haiti, Rwanda आणि Japan या देशामध्ये अधिक प्रमाणात आहे. त्याच बरोबर अंतर्गत क्षेत्रात कौमविद्या, North Korea, Iran, Rwanda यामध्ये राजकीय तणाव निर्माण झाले.

साहसी पर्यटनाची पद्धती शंभरहून अधिक काळ केला आहे. यामध्ये Macro Polo, Captain James, Cook and Sir Ernest Shackleton यांनी प्राथमिक भौगोलिक संस्थांचा अभ्यास करून या खेळाची निर्मिती केली. त्यामध्ये व्यावसायिक साहसी क्रिया पर्यटन महत्त्वाचे आहे. या प्रकारामध्ये व्यावसायिक मार्गदर्शन, तंत्रज्ञान आणि साहित्याच्या मदतीच्या सहाय्याने करू लागले.

१८ व्या शतकाच्या मध्यकाळात पर्वत चढाई आणि नदीमध्ये होडी चालवणे यांचे साहसी पर्यटकामध्ये समावेश करण्यात येऊ लागला, १८६५ साली Matterhorn पर्वत आणि Colorado नदीमध्ये या प्रकारचे पर्यटन करण्यात आले. सन १८९९ साली National Geographical Society आणि सन १९०४ साली Explorers Club च्या माध्यमातून साहसी पर्यटन या विषयी काम करण्यात आले. या संस्थाकडून शास्त्रीय पद्धतीने पर्वत आणि समुद्र क्षेत्राविषयाच्या साहसी पर्यटनाचा अभ्यास करण्यात येऊ लागला.

सन १९५० च्या कालावधीत जागतिक स्तरावरती साहसी पर्यटन प्रकाराला अधिक मान्यता देण्यात येऊ लागली. यामध्ये Maurice Herzog, Sir Edmund Hillary and Tenzing Norgay यांनी पर्वती साहसी पर्यटनामध्ये काम केले. त्यांची जागतिक स्तरावरती नोंद घेण्यात आली.

सन १९२० च्या पहिले युनायटेड स्टेट मध्ये साहसी पर्यटनासंबंधी अधिक व्यावसायिक माहिती देण्यात आली. Don Hatch यांनी Green River मध्ये साहसी पर्यटन कार्यक्रम निर्माण केला. त्यांनी १९५६ मध्ये प्रथम राष्ट्रीय पार्क मध्ये साहसी पर्यटनाचा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला. Kerl Downey (1946) Abercombaie and Kent (1962), Micato Safris (1966) QARS (1969) यानंतर यांनी नदीमधील साहसी पर्यटनाचा प्रकार अधिक प्रमाणात सुरु करण्यात आला.

सद्यस्थिती मध्ये साहसी पर्यटन हे जलद गतीने बदलत आहे. याला उद्योगाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. व्यक्तिगत व व्यवसायिक संस्थेमार्फत या पर्यटनाचे आयोजन केले जाते. साहसी पर्यटक अधिकारी ग्रामीण भागामध्ये साहसी पर्यटन कार्यक्रमाचे आयोजन करण्याचे काम करतो. युरोपातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती ६९% टक्के इतक्या प्रमाणात साहसी पर्यटनाचे आयोजन करण्यात येते. त्यामुळे या व्यवसायाला जागतिक स्तरावर चांगला प्रतिसाद मिळत आहे.

६.३ साहसी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTIC OF ADVENTURE TOURISM)

साहसी पर्यटनाच्या व्यवहाराच्या स्वरूपानुसार त्यांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) पुर्नशांतता (Resilient) :

साहसी पर्यटन ही विशिष्ट स्थिती आणि धोका पत्करण्याची क्षमता असणारा पर्यटनाचा प्रकार आहे. युरोपामध्ये साहसी पर्यटनाच्या व्यावसायिक पर्यटनाची प्रक्रिया निर्माण करण्यात आली. हा व्यवसाय कोलंबिया, उत्तर कोरिया, इराण, रावनडा या देशांमध्ये आर्थिक दुरावस्था असताना ही सुरुवात करण्यात आले. त्यामुळे या उद्योगाला कमी प्रमाणात जरी नफा मिळाला तरी हा व्यवसाय पुर्नशांततेच्या स्वरूपात पाहण्यास मिळतो.

२) उच्च मूल्य असणाऱ्या ग्राहकांना आकर्षित करते (Attracts high value customers) :

साहसी पर्यटकाकडे पर्यटकांची उत्सुकता आणि आकर्षक पणाच्या म्हणून पाहिले जाते. यामध्ये ३००० पेक्षा अधिक तरुण वर्ग आकर्षित झाला आहे. त्यामुळे या पर्यटनाचा प्रसार व प्रचार अधिक प्रमाणात झाला आहे. परिणामी या व्यवसायात अधिक आर्थिक नफा मिळवण्याच्या दृष्टीने फायदेशीर करण्यात येतो.

३) स्थानिक अर्थव्यवस्थेला सहाय्य (Support Local Economies) :

साहसी पर्यटनामध्ये स्थानिक अर्थव्यवस्थेला सहाय्य प्राप्त करून दिले जाते. पर्यटकाकडून पर्यटनकर फायदा आणि मजूरीच्या माध्यमातून स्थानिकांना आर्थिक सहाय्य प्राप्त होते. त्यामुळे स्थानिक भागातील लोकांना आर्थिक पुरवठा वाढत जातो. United Nations Environment Program (UNEP) या संस्थेच्या माध्यमातून सर्व समावेशक पर्यटन विकासाचा दृष्टीकोण विकसित करण्यात आला. या व्यवसायामधून भारतातील स्थानिकाला ४० टक्के फायदा झाला आहे तर थायलंड देशाला ७०% टक्के नफा झाला आहे. त्यामुळे साहसी पर्यटन हे स्थानिकांना आर्थिक मदत करून देणारे आहे.

४) चिरंजीवी व्यवहाराला प्रोत्साहन (Encourages Sustainable) :

साहसी पर्यटन विकासाचा मुख्य हेतू हा पर्यावरणाचे संरक्षण बरोबर चिरंजीवी व्यवहाराला प्रोत्साहन देणे. कारण पर्यावरणातील समतोल राखणे गरजेचे असते. त्यासाठी नैसर्गिक वातावरण व अर्थपूर्ण संस्कृती अनुभवाची रचना करण्यासाठी प्रयत्न करतात त्यांचा हेतू चिरंजीवी पर्यटनाला व्यावहारिक प्रोत्साहन देणे महत्त्वाचे मानले जाते.

वरील सर्व मुद्द्यावरून साहसी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. साहसी पर्यटन व्यवसायामध्ये आर्थिक प्रगती अधिक प्रमाणात केली जाते. त्यामुळे पर्यटन क्षेत्राचा विकासांमध्ये स्थानिक लोकांना पर्यटनकर व व्यवसायाच्या माध्यमातून विकास करता येतो.

६.४ साहसी पर्यटनाचे प्रकार (TYPES OF ADVENTURE TOURISM)

साहसी पर्यटनाचे प्रकार हे त्यांच्या स्वरूपानुसार पाहण्यास मिळतात. यामध्ये प्रामुख्याने कठीण (Hard) आणि सोपे (Soft) या प्रकारामध्ये आढळून येतात. या दोन्ही प्राथमिक क्रिया आहेत. साहसी पर्यटनामधून आर्थिक फायदे होतात त्याचबरोबर पर्यटनाचा पर्यावरणाचा विकास सुद्धा करण्यात येतो. साहसी पर्यटनाचा प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) साहसी पर्यटनाचा कठीण प्रकार (Hard type of Adventure) :

कठीण प्रकारामध्ये उंचवठ्यावरती चालणे (Climbing) आणि (Caving) या प्रकाराचा समावेश केला जातो. या पर्यटन प्रकारामध्ये अधिक प्रमाणात धोका पत्करावा लागतो. यामध्ये कौशल्यपूर्ण कृती कराव्या लागतात. या क्षेत्रामध्ये पर्यटकाचा ओढा अधिक प्रमाणात आहे. कारण या पर्यटनाची साहसी कौशल्य व धोका पत्करण्याचे प्रमाण अधिक आहे. शेवटच्या तीन वर्षांच्या कालावधीत पाहिले तर असे दिसते की साहसी पर्यटनामध्ये २ टक्के इतके प्रमाण वाढत आहे. लॅटिन अमेरिकेतील लोकांची साहसी पर्यटनाबद्दल सव्हे केला त्यांच्या मते उत्तर अमेरिकेमध्ये साहसी पर्यटनासाठी सध्याच्या कालावधीत जाणे अधिक पसंत करतात. या पर्यटनामध्ये पर्यटकाला अधिक उत्सुकता असते. त्यामुळे या प्रकारच्या पर्यटनाकडे पर्यटकांचा कल आहे.

२) हळूवार साहसी पर्यटन (Soft Adventure) :

हळूवार साहसी पर्यटन प्रकारामध्ये पर्यटक हा विविध प्रकारच्या जागतिक स्तरावरील सहलीचे आयोजन करत असतो. लॅटिन अमेरिकन पर्यटक बाहेरील पर्यटनामध्ये केवळ ३०% इतक्या प्रमाणात हे पर्यटन करतात. २५% आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सहली तीन प्रदेशामध्ये आयोजित करतात. या पर्यटन प्रकारात यांना आर्थिक व्यापारामध्ये वाढ झाली आहे. यामध्ये लॅटिन अमेरिका उत्तर अमेरिका आणि युरोपियन देशामध्ये या प्रकारचे पर्यटन वाढत असल्याचे दिसून येते.

३) स्थान शोधण्याचा खेळ (Orienteering) :

Orienteering हा कौटुंबिक पर्यटनाचा प्रकार हा भौगोलिक नकाशाशास्त्राचा वापर करून पर्यटन केले जाते. भौगोलिक क्षेत्रात पर्यटन करत असताना पर्यटकाला योग्य ठिकाणी पोहचण्यासाठी या प्रकाराचा उपयोग केला जातो. पर्यटकांना अपेक्षित असणारे पर्यटन स्थळ निर्देशित करण्यासाठी या प्रकारात काम केले जाते. हा जमिनीवरील पर्यटन प्रकार आहे. यामध्ये अधिक पर्यटक समावेश होतात. या प्रकारात Canoe Orienteering, Foot Orienteering, Mountain Orienteering, Radio Orienteering, Car Orienteering, Mountain bike Orienteering, Mounted Orienteering यांचा समावेश होतो.

४) तरफाने ओलांडणे (Rafting) :

राफ्टिंग हा साहसी पर्यटनाचा प्रकार प्रसिद्ध आहे. सन १९७० च्या मध्य काळात याची सुरुवात झाली. या प्रकारात नदी मध्ये बोट चालवताना ३ किमी सरळ १० फूट खोल असणाऱ्या

नदी प्रवाहात हा खेळला जातो. हा प्रकार संघटीत स्वरूपात केला जातो. त्यासाठी अनुभवाची आवश्यकता असते. कारण यामध्ये धोका पत्करण्याची शक्यता अधिक असते. यामध्ये Multi Person Rafts केला जातो. या पर्यटनाचे संघटन International Rafting Federation (IRF) ही आंतरराष्ट्रीय पातळीवर काम करते. त्यातून पर्यटन खेळाचे आयोजन केले जाते.

५) सायकल चालवणे (Cycling) :

साहसी पर्यटन प्रकारात सायकलिंग पर्यटन महत्त्वाचे आहे. साहसी पर्यटक हे सायकलचा वापर करून हे पर्यटन यशस्वी करण्यासाठी प्रयत्न करतात. या प्रकारात रस्ते आणि पर्वत यावरती सायकलिंग केली जाते. अशा प्रकारचे पर्यटन फ्रान्स देशामध्ये अधिक प्रमाणात केले जाते. European Cyclists Federation मते सायकलिंग पर्यटनामध्ये २.३ प्रमाणात केले जाते. या प्रकाराचा सकारात्मक विकास संयुक्त राष्ट्रामध्ये होत आहे.

६) स्कुबा ड्रायव्हिंग (Scuba Driving) :

स्कुबा ड्रायव्हिंग पर्यटनाचा प्रकार जागतिक स्तरावरती खेळला जातो. या प्रकारामध्ये समुद्रावरती Scuba चा वापर करून सामुदायिक पर्यटन केले जाते. या पर्यटनामध्ये समुद्राच्या लाटांवरती स्वार होण्याचा प्रकार आनंदाने केला जातो. भारतामध्ये गोवा, अंदमान निकोबार या समुद्रभागात ह्या खेळाचा प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे या खेळाची लोकप्रियता अधिक आहे.

७) पायरपेट (Hiking) :

साहसी पर्यटनामध्ये या प्रकाराला महत्त्वाचे स्थान आहे. या प्रकारात पर्यटक हा बाह्य वातावरणात जाऊन पर्यटन करतो. यामध्ये सुंदर पर्यावरणाच्या ठिकाणी जाऊन पर्यटन केले जाते. त्यासाठी निश्चित प्रकारचे नियोजनामध्ये कोणत्या वेळी व दिवशी करावयाचे याचा समावेश केला जातो.

८) खडतर प्रवास करणे (Trekking) :

पर्यटनाच्या या प्रकारामध्ये दिर्घकाळ पर्यावरणातील ठिकाणी चालत जाण्याची क्रिया केली जाते. ज्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारचे वाहन चालवण्यात येत नाही असा उंच आणि सखल भूप्रदेशामध्ये हा प्रकार केला जातो.

९) हवेत प्याराशुटच्या वापरावर तरंगणे (Paragliding) :

पर्यटनाच्या या प्रकारामध्ये पर्यटक पॅराशुटचा वापर करून हे पर्यटन केले जाते. पर्यटक पॅराशुटचा वापर हा उंच डोंगराळ दरी भागांमध्ये जाण्यासाठी करत असतो त्यामुळे हा प्रकार साहसी पर्यटनामध्ये समावेश केला जातो.

वरील पर्यटन प्रकाराचा वापरांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पर्यटनाच्या विकासांमध्ये साहसी पर्यटनाचा महत्त्वाची भूमिका आहे. या पर्यटनाकडे पर्यटकांचा ओढा अधिक आहे.

६.५ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) साहसी पर्यटनाचे प्रकार सविस्तर लिहा.
- २) साहसी पर्यटनाची वैशिष्ट्य स्पष्ट करा.

पर्यावरणात्मक पर्यटन

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ पर्यावरणात्मक पर्यटन
- ७.२ पर्यावरणात्मक पर्यटनाची व्याख्या
- ७.३ पर्यावरणात्मक पर्यटनाची वैशिष्ट्ये
- ७.४ पर्यावरण पर्यटनाचे नियोजन महत्त्व
- ७.५ पर्यावरणात्मक पर्यटनाच्या मर्यादा
- ७.६ ग्रामीण पर्यटन
- ७.७ ग्रामीण पर्यटनाची व्याख्या
- ७.८ ग्रामीण पर्यटनाची वैशिष्ट्ये
- ७.९ ग्रामीण पर्यटनाची साधने
- ७.१० भारतातील ग्रामीण पर्यटनाचा कार्यक्रम
- ७.११ ग्रामीण पर्यटनाच्या समतोल आव्हान
- ७.१२ शहरी पर्यटन
- ७.१३ शहरी पर्यटनाची व्याख्या
- ७.१४ शहरी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये
- ७.१५ शहरी पर्यटनासमोरील आव्हाने
- ७.१६ शहरी पर्यटनाचे प्रकार
- ७.१७ सारांश
- ७.१८ अभ्यासाचे प्रश्न
- ७.१९ संदर्भसूची

७.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) पर्यावरण पर्यटन ही संकल्पना समजून घेणे.
- २) पर्यावरणात्मक पर्यटनाची वैशिष्ट्याचा सविस्तर अभ्यास करणे.
- ३) ग्रामीण पर्यटन आणि शहरी पर्यटनाचा अभ्यास करणे.

७.१ पर्यावरणात्मक पर्यटन (ECO-TOURISM)

पर्यटन घटक हा मानवी जीवनाचा महत्त्वाचा घटक आहे. मानवाने निसर्गामध्ये राहून पर्यटनाची निर्मिती केली आहे. यातून मानवाने आपला विकास केला आहे. विशेषतः निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधाची बांधणी करण्यात आली आहे. याचाच भाग म्हणून 'green industry' smokless industry समाजनिर्मित नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये केली आहे. त्यामुळे पर्यटकाचे आकर्षण अधिक प्रमाणात वाढले आहे. त्यामुळे मानवाची भौतिक आणि मानसिक ताणतणावे निर्मूलन करता येऊ लागले. त्याचबरोबर पर्यावरणाच्या संवर्धन जतन आणि विकास यासंबंधीचे कार्य करण्यात येऊ लागले. याचा फायदेशीर परिणाम Galpagos Island वरील पर्यावरण व्यवस्था निर्माण केली आहे. तसेच अमेझॉन आदिवासीच्या नागरीकरणामध्ये झालेला बदल असेल. गुहेमधील रंगकामाचे विषय असतील. या सर्वातून पर्यावरण आणि मानवाच्या संबंधाची व्यवस्था स्पष्ट होते. यातून पर्यावरण पर्यटन संकल्पनेचा विकास होऊ लागला.

पर्यावरण पर्यटन ही संकल्पना व्यापक अर्थानी समजून घेता येते. ही एक नैसर्गिक क्षेत्रातील आर्थिक क्रिया म्हणून ओळखली जाते. त्यामुळे पर्यावरण व्यवस्थेला आर्थिक मुल्य प्राप्त झाले आहे. या व्यवस्थेमध्ये पर्यटकाकडून आर्थिक व्यवस्था उभारली जाते ती या व्यवसायाचे नैसर्गिकरित्या जतन संवर्धन आणि विकास कार्यक्रमासाठी करण्यात येतो. पर्यावरण पर्यटन माध्यमातून निसर्गातील साधन सामग्रीचा योग्य वापर करण्याबरोबर चिरंजीवी विकास केला जातो. त्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचे संवर्धन करता येते. त्याचबरोबर नैसर्गिक वातावरणामध्ये मानवी समाज प्रदूषण मुक्त स्वच्छ आणि सुंदर परिसराची निर्मिती केली जाते. त्यामुळे जैवविविधता टिकवता येते. त्याचबरोबर स्थानिक जनतेला आर्थिक वस्तू व सेवां सुविधा पुरवण्यातून आर्थिक प्रगती साधली जाते. या आधारे पर्यावरण पर्यटन संकल्पना सर्वार्थाने समजून घेता येईल.

७.२ पर्यावरण पर्यटनाची व्याख्या (DEFINITION OF ECOTOURISM)

पर्यटनाच्या प्रकारामध्ये पर्यावरण पर्यटनाला महत्त्व आहे. याचा अर्थ असा की, पर्यावरण पर्यटन ही व्यापक प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये संवर्धन, स्थानिक लोकांना आर्थिक लाभ आणि पर्यावरणाचा चिरंजीवी विकास याच्यातून पर्यावरण पर्यटन संकल्पना पाहता येते.

१) पर्यावरणात्मक समाज (१९९१) मते “पर्यावरण पर्यटन ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये नैसर्गिक परिसरात जबाबदारपणे वर्तन करतात. पर्यावरणाचे संवर्धन करणे आणि स्थानिक लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे होय.”

(Ecotourism society (1991)- “Responsible travel to natural areas that conserve the natural environment and improve the living standard of local people.”

- २) Ecotourism Association of Australia (1992) याच्या मते, “पर्यावरण पर्यटन म्हणजे नैसर्गिक पर्यावरणाचे संवर्धन आणि सांस्कृतिक घटकाचे संवर्धन आणि सहमती दर्शविण्यासाठी समज प्रोत्साहन देणे.”
- Ecotourism Association of Australia (1992) “Ecologically sustainable tourism that is protection of the natural environment and encourage understanding appreciation and conservation of cultural elements”.
- ३) The National Ecotourism strategy of Australia “यांच्या मते पर्यटन म्हणजे पर्यावरण आधारित पर्यटन आहे. ज्यामध्ये नैसर्गिक पर्यावरणाचे शिक्षण आणि विश्लेषण यांचा समावेश केला जातो.”
- (The National Ecotourism Strategy of Australia “Ecotourism is a type of natural based tourism that involves education and interpretation of the natural environment”.)
- ४) Tickell (1994) च्या मते पर्यावरण पर्यटन म्हणजे नैसर्गिक जीवन आणि मानवी संस्कृती यांच्या विविधतेतील प्रवासाचा आनंद घेताना सोबत दोन्ही घटकांना इजा पोहचत नाही.
- (Tickell 1994) “The journey to enjoy the impressive diversity of natural life and human culture without causing damage of any of them”.)

वरील सर्व व्याख्यांवरून पर्यटन पर्यावरणाचा अर्थ समजून घेता येतो की, पर्यावरण पर्यटन ही संकल्पना व्यापक अर्थाने नैसर्गिक आणि मानवी संस्कृतीचे संवर्धन जतन आणि विकासाच्या संदर्भातील बाब आहे. ज्यामध्ये नैसर्गिक समतोलाबरोबर चिरंजीवी विकासाचे धोरण निश्चित केले जाते. त्याचबरोबर स्थानिक लोकांच्या विकासासाठी प्रयत्न केले जातात.

७.३ पर्यावरणात्मक पर्यटनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF ECOTOURISM)

पर्यावरण पर्यटन ही संकल्पना जागतिक स्तरावरती पर्यटन उद्योग म्हणून ओळखली जाते. WTO च्या मते पर्यावरण पर्यटन हे १०% (१९८५-२०००) इतके प्रमाण जागतिक पर्यटनाच्या पातळीवरती वाढले आहे. या व्यवसायामधून ५० टक्के जागतिक पर्यटनामध्ये वाढ होते. हे प्रत्येक वर्षी १०-३० टक्के इतक्या प्रमाणात वाढत जाते. त्याचबरोबर जागतिक पर्यावरण पर्यटनामध्ये २०% टक्के प्रमाणात वाढ होते. त्याचबरोबर जागतिक स्तरावर पर्यावरणाच्या संवर्धन, जतन आणि चिरंजीव विकासाची जाणीव व्यापक स्तरावर वाढत आहे. पर्यावरण पर्यटनाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) नैसर्गिक पर्यावरणाचा भाग (Parts of natural environments) :

पर्यावरण पर्यटन हा नैसर्गिक पर्यावरणाचा भाग आहे. मानव आणि नैसर्गिक वातावरणात यांच्यातील संबंध अधिक दृढ करण्याचे काम या प्रकारामुळे होते. या पर्यटनाच्या प्रकारामध्ये नैसर्गिकमध्ये घडणाऱ्या नवनवीन परिस्थितीचा मानव शोध घेत असतो. त्या पर्यावरणामध्ये प्रत्यक्ष भेट देऊन नैसर्गिक मनमुराद आनंद घेत असतो. त्याचबरोबर त्या वातावरणातून नवीन गोष्टीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो.

२) चिरंजीवी पर्यावरण जबाबदारी (Responsibility of environment sustainability) :

पर्यावरण पर्यटनाचा मुख्य उद्देश हा चिरंजीवी पर्यावरणाच्या विकासाची जबाबदारी घेणे आहे. पर्यावरण पर्यटन प्रकारामध्ये प्रत्येक व्यक्तींनी आपली नैतिक व सामाजिक जबाबदारी म्हणून पर्यावरणाच्या चिरंजीवी विकासामध्ये सकारात्मक सहभाग नोंदवणे आवश्यक असते. ज्यामुळे पुढच्या पिढ्याच्या उपयोगासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन संवर्धन आणि विकास करण्यासाठी या प्रकारच्या पर्यटनाचा उपयोग केला जातो.

३) सांस्कृतिक वारसाचे आकर्षण (Attraction of cultural heritage) :

पर्यावरण पर्यटनामध्ये मुख्यतः सांस्कृतिक वारसाच्या ऐतिहासिक सामाजिक सांस्कृतिक प्रतिकांचा वारसा जपण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. आपल्या पर्यावरणामधील ऐतिहासिक ठिकाणे किल्ले, गड, दूर्ग, धबधबे, घाट, माथे मंदिरे लेणी सर्वांचे आकर्षण पर्यावरण पर्यटनामधून केले जाते. पर्यावरणाचा समतोल जपत आपला सांस्कृतिक वारसाची जपणूक करणे ही सामुदायिक जबाबदारी आहे हे या पर्यटन प्रकारात स्पष्ट दिसते.

४) पर्यावरणावरील मानवीपणा (Human being on Environment) :

पर्यावरणावरती मानवीपणाचे सामाजिक नैतिक व भावनिक नातेसंबंध निर्माण केले जाते. या पर्यटन प्रकारामध्ये मानवाचे निसर्गाशी अतुट नाते निर्माण होते. या प्रकारात मानव निसर्गाला केंद्रबिंदू मानून पर्यावरणाचे संवर्धन, जतन आणि विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो. त्यामुळे मानवतावादी भूमिका ही पर्यावरण पर्यटन विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका निभावते.

५) आपले नैसर्गिक पर्यावरण (Our Natural Habitats) :

आपण ज्या परिस्थितीमध्ये राहतो त्याला मानवी परिस्थितीकी पर्यावरण म्हटले जाते. या पर्यावरणामध्ये नैसर्गिक वृद्ध वनस्पती जीव जंतू, प्राणी, सुक्ष्म जीवन, किटके इत्यादी समाविष्ट असतात त्याचे संवर्धन जतन आणि विकास करणे ही पर्यावरण पर्यटकाची जबाबदारी असते त्यामुळे आपले पर्यावरण सुरक्षित ठेवणे, ही सर्वांची जबाबदारी बनते.

६) निसर्गातील प्रवासात समावेश (Involves travel to natural destination) :

मानव हा निसर्गाचा भाग असल्याने पर्यावरण पर्यटनाशी त्याचे अतुट नाते निर्माण केले जाते. त्यामुळे पर्यटनाच्या विकासासाठी अधिक प्रयत्न करतात. पर्यावरणामध्ये होणारे बदल अनुभवण्यासाठी सुक्ष्म निरीक्षणाबरोबर त्यामध्ये समावेश होणे तितकेच महत्त्वाचा आहे. म्हणून पर्यावरण पर्यटनाची भूमिका ही नेहमी निसर्गासमवेत प्रवासात सहभाग नोंदवण्याचा असतो.

७) पर्यावरण बांधणीची जाणीव (Builds environmental awarness) :

पर्यटन हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने पर्यावरणाची जाणीव मानवी समाजात असते. ज्या परिसरात आपण राहतो त्या ठिकाणच्या परिस्थितीतील वनस्पती, पक्षी, प्राणी, जीव जंतू, जैवविविधता टिकवण्याविषयीची जाणीव निर्माण केली जाते. पर्यटनाच्या माध्यमातून पर्यावरणाविषयीचा आपुलकीची भावना निर्माण होते. या पर्यावरणाची सुरक्षा जतन संवर्धन आणि विकसाच्या बांधणीची जाणीव निर्माण केली जाते.

८) पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी आर्थिक मदत (Provides direct financial benefits for conservation) :

पर्यावरण पर्यटनाच्या माध्यमातून पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी आर्थिक मदत केली जाते. पर्यावरण पर्यटक हा पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी आर्थिक साहाय्य करत असते. त्यामधून पर्यावरणाची सुरक्षा वाढवण्याच्या हेतूने प्रयत्न केला जातो. यातून वनसंरक्षण धरण, उंच माथेची बांधणी, पाणी सुरक्षा, कुंपण, वनजीवरक्षक इत्यादी गोष्टींवरती खर्च केला जातो.

९) स्थानिक लोकांच्या सक्षमीकरण आणि आर्थिक फायदे मिळवून देणे (Provides financial benefits and empowerment of local people) :

पर्यावरण पर्यटनाच्या माध्यमातून पर्यावरणाच्या संवर्धनाबरोबर स्थानिक जनतेचा विकास केला जातो. पर्यटनच्या अंतर्गत स्थानिक लोकांना व्यवसाय व रोजगाराची संधी उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे स्थानिक जनता पर्यटन विकासाचा भाग म्हणून काम करते. त्यामुळे त्यांना आर्थिक विकासाचा भाग म्हणून काम करते. त्यामुळे त्यांना आर्थिक लाभ मिळण्याचे प्रमाण वाढते तसेच त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांना प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते.

१०) स्थानिक संस्कृतीचा आदर (Respect local culture) :

पर्यावरण पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक संस्कृतीचा आदर राखला जातो. पर्यावरणामध्ये मानवी समाजाने निर्माण केलेली प्रतिकात्मक संस्कृती असते. त्यामध्ये त्याच्या असणाऱ्या श्रद्धा, परंपरा, रुढी, प्रथा, नीती इत्यादींचा संस्कृतीच्या घटकाचा समावेश होतो. त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अनादर होणार नाही त्यातून संघर्षात्मक परिस्थिती निर्माण होणार याची काळजीपूर्वक व्यवस्था केली जाते तरच पर्यटन व्यवसाय सुरक्षित राहू शकेल.

११) लोकशाही चळवळ आणि मानव अधिकाराचे सहाय्य (Supports human right and democratic movements) :

पर्यावरण पर्यटन हा निसर्गाच्या संवर्धनाची लोकशाही चळवळ आहे. ज्यामध्ये निसर्गातील प्रत्येक घटकाचे जतन, संवर्धन आणि विकासाची जबाबदारी लोकशाही मार्गाने घेतली जाते. पर्यटन क्षेत्रातील स्थानिक जनता आपला लोकशाही पद्धतीने सहभाग नोंदवतात. त्याचबरोबर मानव अधिकाराच्या सहाय्याने मदत देण्याचे काम करतात.

वरील सर्व मुद्द्यांवरून पर्यावरण पर्यटनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. पर्यावरण पर्यटन हा प्रकार अधिक समृद्ध, गतिशील व विकसित करण्यामध्ये पर्यटकाची भूमिका महत्त्वाची आहे. त्या संबंधीची पर्यावरण जाणीव आणि बांधिलकी जपण्याचे काम सातत्याने केले जाते. त्यामुळे निसर्ग आणि मानव यांच्यामध्ये आपलेपणाची भावना निर्माण केली आहे. यामधूनच पर्यावरण पर्यटनाचा विकास होत आहे.

७.४ पर्यावरण पर्यटनाच्या नियोजनाचे महत्त्व (IMPORTANCY OF ECOTOURISM PLANING)

पर्यावरण पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी नियोजनाची आवश्यकता आहे. पर्यटन विकासाच्या नवी संधी पर्यटकांना उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी नियोजनात्मक कार्यपद्धती अमलात आणणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व समजून घेणे आवश्यक आहे.

१) पर्यावरण पर्यटनाचे जैवविविधता टिकवणे (Conservation of Bio-Diversity) :

पर्यावरणाच्या पर्यटन प्रकारामध्ये निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संबंध घनिष्ट निर्माण होतात तेव्हा निसर्गातील जैवविविधता टिकवणे ही मानवाची महत्त्वाची बाब म्हणून समोर येते. जैवविविधतेमधील प्रत्येक घटकाचे संवर्धन जतन व विकास करण्याच्या दृष्टीकोनातून पर्यावरण पर्यटन विकासाचे नियोजन करणे महत्त्वाचे आहे.

२) पर्याय विकास निती विकसित करणे (Developing Alternative development strategies) :

पर्यटन विकास करत असताना पर्याय विकास निती पद्धतीचा उपयोग करणे महत्त्वाचे आहे. पर्यावरण पर्यटन विकास करत असताना पर्यावरणाच्या समतोलालासाठी पर्याय विकास निती वापर करून जैवविविधता बरोबर पर्यटनाचा नवीन पर्याय उभारण्यासाठी पर्यायी विकास नीतीचा वापर केला जातो. त्यामुळे पर्यटन विकासाला महत्त्वाचे स्थान निर्माण करण्यात येते.

३) नागरी समाजातील पर्यावरण पर्यटनास महत्त्व (Importancy of Environmental Tourism in Civil Society) :

पर्यावरण पर्यटन विकास करताना नागरी / सभ्य समाजाची निर्मिती केली जाते. जागतिक स्तरावरती पर्यावरण पर्यटनाच्या माध्यमातून सभ्य समाज निर्माण करण्यास मदत होते. सभ्य समाजाचा निसर्ग संबंध प्रस्थापित करण्यामध्ये या पर्यटन महत्त्वाची भूमिका निभावत असते.

४) पर्यावरण पर्यटनातून आर्थिक विकास (Economic Development) :

पर्यावरण पर्यटनातून आर्थिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करून दिली जाते. पर्यावरण पर्यटनामधून जागतिक स्तरावरती 3.4 trillion dollars चे उत्पादन वाढ करण्यासाठी मदत झाली आहे. जागतिक स्तरावरती पर्यटक पर्यावरण पर्यटनाला अधिक आर्थिक विकासात प्रयत्न करत असतात. त्यामुळे परकीय देशातील चलनाची वाढ व्यवसायामुळे होते त्यामुळे हा पर्यटनाच्या या प्रकारातून आर्थिक विकास होतो.

५) स्थानिकांना नोकरीची संधी (Local People employment / job opportunity) :

पर्यावरण पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक लोकांना नोकरीची संधी उपलब्ध केली जाते. या प्रकारामध्ये स्थानिकांना पर्यावरणविषयक माहिती असते, अशा लोकांना योग्य प्रशिक्षण देऊन पर्यावरणाविषयकच्या पर्यटनाची शास्त्रीय माहिती देऊन नोकरीची संधी उपलब्ध करून देता येते. तसेच वस्तू व सेवांची निर्मिती करण्यामध्ये स्थानिकांचा त्यांना सहभाग वाढवता येईल.

६) पर्यावरण पर्यटन योजना निर्मिती (Produced Environmental planning for Ecotourism) :

पर्यटन पर्यावरणाचा विकासात योजनांची निर्मिती करत असताना पर्यावरणाच्या विकासाचे धोरण निश्चित करणे आवश्यक असते. हे करताना पर्यावरण पर्यटन योजनांची निर्मिती परिस्थितीची भौगोलिक जैवविविधता नैसर्गिक आणि मानवी संबंधाची इत्यादीचा विचार करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांच्या माध्यमातून पर्यावरण पर्यटनाची योजना करताना नियोजनपूर्वक कार्य करणे आवश्यक आहे.

वरील सर्व पर्यावरणाच्या पर्यटनाच्या नियोजनाच्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवरून पर्यावरणाच्या पर्यटनाचे महत्त्व स्पष्ट होते. पर्यटनाच्या या प्रकारामुळे निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संबंध अधिक दृढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

७.५ पर्यावरणात्मक पर्यटनाच्या मर्यादा (LIMITATION OF ECOTOURISM)

पर्यावरण पर्यटन या प्रकारामध्ये पर्यावरणाचा संवर्धन जतन आणि विकास करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. पण हे करत असताना अनेक समस्या व मर्यादा यांना सामोरे जावे लागते या सर्व मर्यादांचे विश्लेषण पुढील मुद्द्याच्या आधारे करता येते.

१) पर्यटन पर्यावरणाचे अनियोजन (Mismanagement of Ecotourism) :

पर्यटन पर्यावरणाचे योग्य प्रकारे नियोजन केले जात नाही त्यामुळे या प्रकाराला मर्यादा निर्माण होते. या प्रकाराला पर्यटकाकडून भरगोस असा प्रतिसाद मिळत असला तरी अपेक्षित सेवा व सुविधांचा पुरवठा निर्माण करण्यामध्ये सरकारला अपेक्षित यश आले नाही. त्यासाठी अपेक्षित असणारे संरक्षणात्मक नियमनाची तरतुद या मध्ये केली नाही. तसेच या प्रकारामध्ये सुविधा देण्यासाठी अधिक खर्च करावा लागतो. त्यामध्ये शासनसंस्था आणि राजकीय गट हे राजकारणाच्या फायद्यासाठी या वरील खर्च करतात. पण त्याचा पर्यावरणाच्या पर्यटनाचा विकासास उपयोग करता येत नाही. त्यामुळे पर्यावरण पर्यटनाच्या नियोजनामध्ये मर्यादा निर्माण होतात.

२) पर्यावरणाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष (Neglected of Environmental Development) :

पर्यटन पर्यावरणाचा मुख्य हेतू हा पर्यावरणाचा विकास करणे असा जरी असला तरी प्रत्यक्षात मात्र त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. पर्यावरणामधील जैवविविधता, हवामान, जंगल, भूमी, जल, पशु पक्षी आणि जीवजंतू इत्यादींच्या संवर्धन विकास आणि जतनाचा बदल कार्य करणे गरजेचे असते. त्या संबंधी नियमावली व तरतुदी करण्याबरोबर त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे आहे. त्याविषयी स्थानिक लोक पर्यटक आणि शासन व्यवस्था यामध्ये समन्वयाची भूमिका घेतली जात नाही त्यामुळे पर्यावरणाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष होते.

३) स्थानिक संस्कृतीचा द्वेष (Threats to Indigenours Culture) :

पर्यटन पर्यावरण हे स्थानिक संस्कृतीच्या संवर्धना विषयक कार्य करत असते असे मानले जाते. पण प्रत्यक्षात तसे केले जात नाही. या पर्यटन प्रकारापासून स्थानिक जनतेचा विकास केला जात नाही तर त्यांची घरे, शेती, सार्वजनिक ठिकाण इत्यादीचे नुकसान केले जाते. या प्रकारचे पर्यटकांकडून पर्यटनाच्या नावाखाली स्थानिक जनतेची घरे, जंगले, शेती, पशु, पक्षी, पिण्याचे पाणी प्रदूषित केले जाते. त्याच्या जीवन संस्कृती पद्धतीवरती आक्रमण केले जाते. तसेच त्यांची संस्कृती इतरांच्या संस्कृतीपेक्षा दुय्यम प्रकारची समजली जाते. परिणामी स्थानिक संस्कृतीचा द्वेष आणि अमानवी स्वरूपाची वागणूक या पर्यटकांकडून दिली जाते. स्थानिक जनतेला आपल्या संस्कृतीची अभिव्यक्ती आणि संवर्धन करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. त्याचबरोबर जंगली प्राण्यांना त्रास देण्यात येतो. त्यामुळे पर्यावरण पर्यटनाचा दर्जा खालावत चालला आहे.

४) जनतेचे विस्थापन (Displacement of People) :

पर्यावरण पर्यटनाच्या विकासासोबत त्यापासून इतर बाबींच्या परिणामाचा विचार करणे गरजेचे आहे. या प्रकारापासून विकासाची दुसरी बाजू विस्थापन म्हणून समोर येते. शासन व भांडवली संस्था पर्यावरण पर्यटनाच्या नावाखाली जंगल भागातील परिसर नियंत्रित केला जातो. शासन जंगलाचे क्षेत्र निश्चित करते तेव्हा त्या क्षेत्रामधून स्थानिक जनतेला आपल्या मुळच्या ठिकाणीपासून विस्थापित व्हावे लागते. त्यामुळे स्थानिक जनतेच्या शेती संस्कृतीपासून दूर जावे लागते. त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या वस्तू व सेवा निर्मितीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यांच्या निवारा, शिक्षण व नोकरीच्या प्रश्नाकडे शासनाने दुर्लक्ष केले आहे. त्यांना आपला सामाजिक आर्थिक उपजीविकेसाठी स्थलांतर करावे लागते. या प्रश्नाकडे पर्यटन विभाग दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे पर्यावरण पर्यटनाच्या मर्यादा निर्माण झाल्या आहे.

५) भांडवली कंपन्यांचे आक्रमण :

पर्यावरण पर्यटन प्रकारामध्ये स्थानिक जनतेच्या उपजिवेसाठी भांडवली कंपन्यांचे आक्रमण केले आहे. भांडवली कंपन्या आपला नफा मिळविण्यासाठी पर्यावरण पर्यटनाचा उपयोग करत आहेत, हे करत असताना या कंपन्या पर्यावरणातील जैवविविधता, जंगल, शेती, पाणी, हवामान, प्राणी आणि पक्षी यांच्यावरती आक्रमण होते. भांडवली कंपन्या पर्यटनाच्या नावावरती स्थानिक संस्कृतीवरती आक्रमण करतात. त्यांच्या अभिव्यक्ती आणि संवर्धनाविषयी अपेक्षित आर्थिक तरतुदी केल्या जात नाहीत, तर आर्थिक आक्रमण केले जाते.

६) भ्रष्टाचार :

पर्यावरण पर्यटन विकास करत असताना भ्रष्टाचाराच्या समस्या निर्माण केल्या जातात. पर्यावरणाच्या विकासासाठीचा निधी हा विकासासाठी उपयोगात आणला जात नाही. विकासाच्या निधी मध्ये शासन ठेकेदार आणि अशासकीय संस्था यांच्या संगनमताने भ्रष्टाचाराचा प्रकार केला जातो. त्यामुळे पर्यटन विकासामध्ये मर्यादा निर्माण होतात.

वरील सर्व मुद्द्यांवरून पर्यटन पर्यावरणाच्या प्रकाराला मर्यादा निर्माण केल्या जातात. पर्यटन पर्यावरण अपेक्षित विकास करावयाचा असेल तर या सर्व मर्यादा सोडवणे अपेक्षित आहे.

७.६ ग्रामीण पर्यटन (RURAL TOURISM)

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेमध्ये गतीमान परिवर्तन घडून येत हे. त्याचा परिणाम शहरी आणि ग्रामीण जीवनावरती होताना पाहण्यास मिळतो. विशेषतः ग्रामीण भागातील शेती व व्यवसाय यावरती अधिक प्रमाणात परिणाम झाला आहे. या भागाची अर्थव्यवस्था शेती आधारित व्यवसायावरती अवलंबून आहे. त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नावरती परिणाम होताना दिसतो. त्यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ज्याचा उपयोग कृषी उद्योगाच्या निर्मितीसाठी करण्यात येतो. या संसाधन उपयोग करत असताना पर्यावरणाच्या समतोलारोबर चिरंजीवी विकास बरोबर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी उपयोग करता येतो. याविषयी विचार करणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण भागावरती औद्योगिकरणाचा परिणाम हा शुद्ध खेडे आणि औद्योगिक खेडे या स्वरूपामध्ये पाहण्यास मिळते. असे असले तरी या ग्रामीण भागाचे नैसर्गिक सामाजिक सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकासासंबंधित त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी ग्रामीण भागात चिरंजीवी विकासाची भूमिका घेऊन नवीन प्रयोग करणे आवश्यक बाब बनली आहे. या संकल्पनेमध्ये ग्रामीण भागातील पर्यावरणात्मक, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, जीवनपद्धतीमध्ये चिरंजीवी विकास करण्यासाठी ग्रामीण पर्यटनाची संकल्पना समजून घेता येते. ग्रामीण भागातील शेती, घराचे प्रकार, परंपरा रुढी, प्रश्न रंगपूर्णता कार्यक्रम सण, उत्सव, जत्रा, खेळ साहित्य कथा, गाणी, नृत्य कलाकृती इत्यादीचा समावेश यामध्ये केला आहे. पर्यटकांना ग्रामीण सांस्कृतिक जीवनाचा परिचय करण्यासाठी याचा विकास करण्यात आला आहे. यासाठी ग्रामीण समाजातील लोक या पर्यटन प्रकारामध्ये सहभाग घेऊन ग्रामीण पर्यटनाचा प्रकल्प यशस्वी करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

७.७ ग्रामीण पर्यटनाची व्याख्या (DEFINITION OF RURAL TOURISM)

- १) KOVACS 2002 “ग्रामीण पर्यटन हे शेती आणि ग्रामीण पर्यटनाच्या असा समान अर्थ अनेक अभ्यासकांनी विकासाच्या संदर्भात केला आहे. ग्रामीण पर्यटन हे कृषी व्यवसायाच्या संदर्भात शेतीमालाचे व्यापारीकरण, राहण्याची व्यवस्था आणि आनंदी सेवांची निर्मिती करण्याची अभिव्यक्ती म्हणजे ग्रामीण पर्यटन असे म्हणतात.”

(KOVACS 2002 : “Expression of Rural Tourism, agro tourism and village tourism are used many time as synonyms by experts and developers. This fact can be explained with the diverse activities of the area. Countryside hospitality is more or less connected to the agribusiness and this marketing product consist of accommodation service, catering and leisure time services”)

- २) ANTAL (1996) “ग्रामीण पर्यटन हे एक उत्पादन आहे की जीचा दृष्टिकोन हा पुरवठा व्यवस्थापन आणि व्यापारीकरण क्रिया महत्त्वाची मानली जाते. ग्रामीण पर्यटन ही व्यापारीकरणाची प्रक्रिया आहे. जे पर्यटन उत्पादन आणि ग्रामीण गुंतागुंतीची व्यवस्था आहे ज्यामध्ये अतिव्यवस्था आणि आकर्षक स्वरूपाचे विशेष उत्पादनाचा समावेश केला जातो.”

ANTAL 1996 “Rural tourism can be defined as a tourist product, which approach accentuates the importance of supply management and marketing activities. The rural tourism, as an elements of Hungarian tourism supply as a tourism product, is a compler rural supply of a given settlement (or group of settlements) which involves the special elements of hospitality and attractiveness and these elements are organized into special product.”

CSIZMADIA 2000 “ग्रामीण पर्यटन हे स्थानिकाचे संघटनात्मक सहकार्य आणि सेवा पुरवठ्याची हाताळणी करणे बरोबर ग्रामीण पर्यटनाचे पाहणी, त्यांचे प्रादेशिक आकर्षकपणा सेवा आणि राहण्याची आणि न राहण्याच्या सुविधा पर्यटक त्याचे आरामदाय क्रियेची मागणी आणि पर्यटकांना व्यावसायिक सुविधा पुरविणे इत्यादी घटकांचा समावेश ग्रामीण पर्यटन म्हणून केला जातो.”

(CSIZMADIA 2000 “Regional tourism can e characterized as a cooperation of local organizations and service providers operating in a well-looked-after rural environment having a regional attractiveness, serving the resident and non resident tourist’ demands of leisure activities and providing commercial service for customers.”)

लाने (१९९४) “ग्रामीण पर्यटन हे प्रामुख्याने ग्रामीण भागात आढळून येते. पारंपरिक ग्रामीण भाग कार्यात्मक लहान मोठे दोन पारंपारिक वैशिष्ट्य समावलेले असते. जो स्थानिक कुटुंबाशी संबंधित आहे आणि ग्रामीण पर्यावरणाच्या ऐतिहासिक भौगोलिक आणि आर्थिक गुंतागुंत पद्धती प्रदर्शित केले जाते.”

According to Lane (1994) “Rural tourism should be located in rural areas, functionally rural, rural in scale i.e. usually small, scale be traditional in character : grow slowly and organically be connected with local families and represent the complex pattern of rural environment, economy, history and location.”

- ३) ब्रामवेल आणि लाने १९९४ यांच्या मते, “ग्रामीण पर्यटन हे बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी फक्त कृषी आधारित पर्यटन आहे. यामध्ये कृषी आधारित सुट्टीचा समावेश होतो. परंतु पर्यावरणवादी आणि सुट्टीचा स्वरूपाच्या आवडीचा समावेश होतो. ज्यामध्ये चालणे Climbing and riding सुट्टी साहसी खेळ, आणि आरोग्य पर्यटन, शिकार angling, शैक्षणिक सहली कला आणि ऐतिहासिक पर्यटन आणि इतर पर्यटन इत्यादींचा समावेश होतो.”

Baramwell & Lane 1994, “Described rural tourism as multifaceted activity rather than farm-based tourism only. It not only includes farms based holidays but also comprises special interest nature holidays and ecotourism, walking, climbing, and riding, holidays, advertirs, sports and health tourism, huntling and angling, education travel, arts and heritags tourism and in some areas, ethnic tourism.”

- ४) जिंगमीमग आणि लिह्वा (२००२) ग्रामीण पर्यटन हे पर्यटनाची प्रक्रिया मुख्य उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील नैसर्गिक आणि मानवतावादी सामाजिक संबंध निर्माण करणारे आहे.
Jingming & Lihua 2002 “Rural tourism refers to those traveling activities that aim at pursuing nature and humanistic attraction with rurality in rural area.”

थोडक्यात, ग्रामीण पर्यटन हे प्रादेशिक ग्रामीण भागामधून निर्माण झालेले उत्पादन आहे. ज्यामध्ये पर्याय विकास धोरण, लोकांच्या भावना, आर्थिक उत्पादन आणि स्थानिक नैसर्गिक पर्यावरणाचे संवर्धन करण्याबरोबर ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन केले जाते.

ग्रामीण पर्यटनाचा विकास हा युरोपियन खंडातील ऑस्ट्रिया आणि फ्रान्स या देशामध्ये झाला. ऑस्ट्रियामध्ये शासनाने ग्रामीण पर्यटनाचा विकास हा व्यवसाय म्हणून समोर येतो. त्याच्या विकासासाठी विशेष सुविधा देण्यात येते. फ्रान्स शासनाने शिक्षणाच्या भूमिकेमधून पर्यटन विकासविषय सविस्तर कार्यक्रम केला आहे. सन १९८९-९० च्या दशकात ग्रामीण भागात शासनाने ग्रामीण पर्यटन विकास करण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिले आहे. त्यामुळे पर्यटक हा ग्रामीण भागाशी संबंध निर्माण करेल. ग्रामीण पर्यटन हे प्राथमिक स्थितीवरती आधारभूत असते. ज्यामध्ये पर्यटन आणि सांस्कृतिक घटक यांचा संबंध प्रस्थापित केला जातो. ग्रामीण पर्यटन विकासातून आर्थिक फायद्यामध्ये वाढ होते, त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये वाढ होते. त्यातून ५.१५% इतके प्रमाण आहे तर २००-३०० व्यक्तीना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करता ग्रामीण पर्यटनाच्या माध्यमातून ग्रामीण लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली जाते.

७.८ ग्रामीण पर्यटनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF RURAL TOURISM)

ग्रामीण भागामध्ये पर्यटनाच्या विकासाचा उद्देश ग्रामीण भागात समृद्ध स्वरूपाचा विकास घडवून आणणे, हे करत असताना नैसर्गिक परिस्थितीचा समतोल सांभाळून विकासाचे उद्दिष्ट निश्चित केले जाते. ग्रामीण पर्यटनाचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) ग्रामीण पर्यटन हे अनुभव आधारित आहे (Experience oriented Rural Tourism) :

ग्रामीण भागातील समृद्ध जीवनाचा अनुभव घेण्यासाठी या पर्यटनाची निर्मिती केली आहे, ग्रामीण भागातील शेती व व्यवसाय याविषयीची माहिती मिळविण्यासाठी कार्य केले जाते. ग्रामीण भागातील सन, उत्सव, यात्रा, नृत्य, गायन, वादन, कलाप्रकार विषयीची संस्कृती चे सादरीकरण करण्यासाठी व त्याचा अनुभव घेण्यासाठी याचा उपयोग केला जातो. ग्रामीण भागाचा अनुभव प्राप्त करण्यासाठी हे पर्यटन करतात.

२) प्रसिद्ध ठिकाण दर्शवणे (The locations are sparsely populated) :

ग्रामीण भागातील संस्कृती दर्शविणारी ठिकाणे यामध्ये समावेश केला जातो. या भागात असणारे विविध प्रकारच्या कलाकृती, मंदिरे, लेणी, ताम्रपट, शिलालेख यामधून ग्रामीण संस्कृती कलादर्शकता दिसून येते. तसेच नवीन शेतीचे व उद्योगाच्या प्रयोगासंदर्भातल्या नोंदी दर्शवण्यासाठी कार्य केले जाते.

३) नैसर्गिक पर्यावरणाचे प्रभुत्व (It is predominantly in Natural Environment) :

ग्रामीण पर्यटनामध्ये नैसर्गिक वातावरणाच्या प्रभुत्वाला महत्त्व दिले जाते. या भागात नैसर्गिक वातावरणातील हवामान, जमीन, पाणी, जंगल, प्राणी, पक्षी आणि इतर घटक याच्यामुळे प्रभुत्व निर्माण झाले आहे. या नैसर्गिक वातावरणाचा पर्यटकांना मुक्तपणे आस्वाद घेण्याचे काम केले जाते. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा बदल न करता या परिस्थितीचा समायोजन करण्यात येते.

४) स्थानिक उत्साह आणि हंगामी कार्यक्रम (In meshes with seasonality and local events) :

ग्रामीण भागामधील संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी विविध कार्यक्रम केले जातात. या पारंपरिक संस्कृतीचा वारसा जपण्याचे काम ग्रामीण पर्यटनाच्या माध्यमातून केले जाते. यासाठी विविध प्रकारचे सण, उत्सव, कलाकृती, यात्रा महोत्सव कार्यक्रमाचा हंगामी स्वरूपात आयोजन केले जाते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील संस्कृती चिरकाल टिकवण्याचा प्रयत्न यामधून केला जातो.

५) ग्रामीण संस्कृतीचे आकर्षण (The Primary attraction is rural culture):

ग्रामीण पर्यटनाचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणून ग्रामीण संस्कृतीचे आकर्षण म्हणून पाहिले जाते. ग्रामीण भागातील जीवन संस्कृतीचे चित्रिकरण करण्याचे काम या पर्यटन प्रकारामध्ये केले जाते. ग्रामीण भागातील जंगल शेती आणि पारंपारिक कलाकृती हस्तउद्योग यामधून सांस्कृतिक आकर्षण निर्माण केले जाते. यातून ग्रामीण भागाच्या संस्कृतीचे सादरीकरण पर्यटकांना आकर्षित करून घेते.

वरील सर्व मुद्यांमधून ग्रामीण भागातील पर्यटन स्वरूप स्पष्ट होते. ग्रामीण पर्यटनामध्ये निसर्ग आणि मानव संस्कृतीशी अतुट नातेसंबंध निर्माण केले जाते, यातून पर्यटकांना ग्रामीण भागाकडे आकर्षित करण्यासाठी ग्रामीण पर्यटनाची निर्मिती केली आहे.

७.९ ग्रामीण पर्यटनाची साधने (RESOURCES OF RURAL TOURISM)

ग्रामीण भागातील पर्यटनाच्या विकासाकरिता स्थानिक संसाधनाचा वापर करून ग्रामीण पर्यटनाची निर्मिती केली जाते, ग्रामीण भागाची ओळख निर्माण करण्यासाठी त्या भागातील भौगोलिक परिस्थिती जैवविविधता आणि मानवी जीवन संस्कृती यांचा समावेश करावा लागतो. याचा शेती व्यवसाय सांस्कृतिक प्रथा, परंपरा, लोककला आणि पर्यावरणात्मक पर्यटनाच्या क्रियांच्या कार्यक्रमाचा समावेश यामध्ये करण्यात येतो. त्यामुळे ग्रामीण भागाच्या नैसर्गिक वातावरणाचे नियंत्रण व विकास करण्याच्या अनुषंगाने पर्यटन विकास केला जातो. ग्रामीण पर्यटनाची संसाधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) शेती (Agriculture) :

ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासाच्या संसाधनामध्ये शेती हा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. ग्रामीण भागात सर्वात अधिक शेती केली जाते. शेतकरी आणि जमीन याचे पारंपारिक स्वरूपाचे नाते दिसून येते. ग्रामीण भागातील हवामान, जमीन, पाणी, पर्यावरण याच्या आधारे शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग केले जातात. या भागामध्ये फळ बागायती, फुले, शेती, फार्महाऊस, बागायती शेती, सेंद्रिय शेती, हंगामी शेती या सारख्या प्रयोगातून ग्रामीण पर्यटकांना आकर्षित केले जाते. ग्रामीण भागामध्ये शेती बरोबरच मत्स्य शेती, बंदिस्त शेळीपाल, पक्षी व प्राणी पालनाचे उद्योग, दुग्ध, रेशम निर्मिती सहकारी शेती, महिलांचे शेतीतील सहभाग यामुळे ग्रामीण भागात शेती संसाधनांकडे पर्यटकांचे आकर्षण वाढत आहे.

२) सांस्कृतिक वारसा (Cultural Heritage) :

ग्रामीण पर्यटनातील महत्त्वाचे संसाधन म्हणून सांस्कृतिक वारसाकडे पाहिले जाते. ग्रामीण भागामध्ये संस्कृती ही स्थानिकांच्या जीवन जगण्याच्या मार्ग म्हणून पाहिला जातो. ग्रामीण भागाच्या सांस्कृतिक घटकामध्ये ग्रामीण जीवनशैली प्रथा, परंपरा, कला, ज्ञान, भाषा, हस्तकला, विणकाम, मातीकाम, खेळणी निर्मिती या सारख्या कला प्रकारातून संस्कृतीचा वारसा जपला जातो. ग्रामीण भागात सण, उत्सव, यात्रा यासारख्या अनेक कार्यक्रमातून संस्कृतीचे प्रदर्शन भरवले जाते. हा सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी ग्रामीण पर्यटन विशेष लक्ष देते.

३) पर्यावरण पर्यटन कार्यक्रम (Eco tourism activities) :

ग्रामीण पर्यटनामध्ये पर्यावरणाच्या विकास संवर्धन आणि जतन यावरती महत्त्व दिले जाते. ग्रामीण भागातील पर्यावरणाच्या समतोल बिघडू न देता त्याचा विकास करण्यासाठी पर्यावरण पर्यटन कार्यक्रमाचा साधन म्हणून वापर केला जातो. ग्रामीण भागातील वातावरण, भौगोलिक स्थान, समतोल जपण्यासाठी ग्रामीण पर्यटन प्रयत्न करते. ग्रामीण भागात सहज सुलभ रित्या पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी पर्यावरण पर्यटन कार्यक्रम साधन म्हणून उपयोगात आणतात.

वरील सर्व मुद्यातून ग्रामीण पर्यटनांची संसाधने स्पष्ट होतात. त्या आधारे ग्रामीण पर्यटनाचा विकास केला जातो. ग्रामीण भागामध्ये पर्यटनाच्या माध्यमातून नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्यात येते.

७.१० भारतातील ग्रामीण पर्यटनाचा कार्यक्रम (RURAL TOURISM ACTIVITIES IN INDIA)

ग्रामीण पर्यटनाचा विकास व्हावा या मुख्य उद्देशातून ग्रामीण पर्यटनाचा कार्यक्रम करण्यात आला. ग्रामीण भागातील नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल आणि आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण काम म्हणून ग्रामीण पर्यटन कार्यक्रमाकडे पाहण्यात येते. त्यानुसार ग्रामीण पर्यटनाचे विविध कार्यक्रम पुढील मुद्यावरून स्पष्ट करता येतील.

१) ग्रामीण भागात राहणे (Staying Rural Area) :

ग्रामीण भागामध्ये राहण्याचा अनुभव घेण्यासाठी खेड्यातील घरामध्ये झोपडीत आणि Tents मध्ये राहता येते. ग्रामीण भागामध्ये राहत असताना स्थानिक लोक ज्या प्रकारच्या ठिकाणी राहतात त्याविषयीचा अनुभव घेण्यासाठी या पर्यटन प्रकारात ग्रामीण भागात राहण्याचा अनुभव घेतात.

२) शेतीमध्ये काम करणे (Working in agricultural fields) :

ग्रामीण भागामध्ये शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्याने शेती कामाचा अनुभव या प्रकारात घेतला जातो. ग्रामीण भागात शेती करण्याच्या विविध पद्धती या कार्यक्रमात प्रत्यक्ष काम करता येते त्याविषयी सविस्तर माहिती मिळते.

३) पर्यावरण पूरक दळणवळण साधनांचा वापर (Use of eco-friendly transportation modes) :

ग्रामीण पर्यटनाचा अनुभव घेत असताना पर्यावरणाला पूरक असा वाहनाचा वापर केला जातो. ग्रामीण पर्यटन करत असताना सायकल, सुर्यऊर्जेवरती चालणारी वाहने, बैलगाडी, घोडागाडी यासारख्या साधनांचा वापर केला जातो.

४) प्राणी आणि पक्षी निरक्षण नैसर्गिक चालताना (Bird and Animal watching natural walk) :

ग्रामीण पर्यटन करत असताना निसर्गाचे निरक्षण करण्यासाठी चालत जावे लागते, त्यामुळे ग्रामीण भागातील सौंदर्य अनुभवता येते. तसेच नवीन प्राणी व पक्षी यांचे निरीक्षण करण्याचा आनंद घेता येतो. त्यामुळे एक वेगळा अनुभव या पर्यटनाच्या प्रकारात घेता येतो.

५) स्थानिक लोक संस्कृतीचे प्रदर्शन (Exhibiting local flock) :

ग्रामीण पर्यटनामध्ये लोककलांना महत्त्व दिले जाते. यांचा विकास व्हावा व त्या चिरंतन काळ टिकाव्यात यासाठी प्रयत्न या कार्यक्रमात केला जातो. ग्रामीण भागात लोककला प्रकारात भारुड, ओवी, भजन, लावणी, तमाशा, पारंपरिक गीते, गाणी इत्यादींचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न या प्रकारात केला जातो. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटन कार्यक्रमातून लोक संस्कृतीचे प्रदर्शनास संधी प्राप्त होते.

६) यात्रा उत्सव सहभाग साजरीकरण (Participating in fairs and festivals celebrations) :

ग्रामीण भागातील सण, उत्सव, जत्रा, यात्रा यामध्ये सहभागी होऊन आनंद घेता येतो. ग्रामीण पर्यटनामधून ग्रामीण उत्सवाचे सादरीकरण जवळून सहभाग घेता येतो. त्यामुळे पर्यटनामध्ये नवीनच निर्माण केले जाते.

७) ग्रामीण खेळ खेळणे (Playing Rural Games) :

ग्रामीण भागात पारंपरिक खेळ खेळले जातात. त्यातून ग्रामीण जीवनाचा अनुभव पर्यटकांना घेता येतो. ग्रामीण भागात कबड्डी, खो-खो, धावण्याच्या शर्यती, बैलगाडी स्पर्धा, सायकल स्पर्धा, वजन उचलणे, भजन वादन, गायन स्पर्धा या सारखे अनेक खेळ या भागामध्ये खेळण्यात येतात. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचा वेगळा आनंद ग्रामीण पर्यटनामधून घेण्यात येतो.

वरील सर्व मुद्यावरून ग्रामीण पर्यटनाचा कार्यक्रम स्पष्ट होतो. ग्रामीण जीवन वास्तव अनुभवणे या उद्देशातून ग्रामीण पर्यटन या प्रकाराची ओळख करून घेता येते.

७.११ ग्रामीण पर्यटनाच्या समतोल आव्हान (CHALLENGES ON RURAL TOURISM)

ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता ग्रामीण पर्यटनाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे, ग्रामीण भागात नैसर्गिक पर्यावरणाचा चिरंजीव विकास करण्यासाठी बरोबर आर्थिक विकासाचे साधन म्हणून ग्रामीण पर्यटनाकडे पाहत आहे. या पर्यटन प्रकारामुळे ग्रामीण भागातील शेती, पर्यावरण,

लोककला, परंपरा यांचे संवर्धन केले जाते. हे करत असताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते, ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) पर्यावरण आणि स्थानिक संस्कृतीच्या संवर्धनाचे आव्हान (Challenged to preservation environment and local culture) :

ग्रामीण पर्यटनाचा मुख्य उद्देश हा पर्यावरण आणि स्थानिक संस्कृतीचे संवर्धन करणे आहे. पण प्रत्यक्षामध्ये तशा प्रकारच्या क्रिया केल्या जात नाही. ग्रामीण भागातील पर्यावरणाचे प्रदूषण अधिक प्रमाणात वाढले आहे. ग्रामीण पर्यटनातील पर्यटक हे ग्रामीण भागातील पर्यावरणाची दूरदशा निर्माण करतात. यांच्या संवर्धन आणि संरक्षणासाठी प्रयत्न करत नाहीत. तसेच नवीन सांस्कृतिक आक्रमण करून स्थानिक संस्कृतीत अडथळे निर्माण करतात. त्यामुळे स्थानिक संस्कृतीच्या संवर्धनाची समस्या निर्माण होते.

२) जमीन वापराचे कायदे संबंधी समस्या (Problems related to law of land use) :

ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासामध्ये जमीनीच्या वापरा संदर्भातील कायदेशीर अडथळे निर्माण होतात. ग्रामीण भागातील अधिग्रहण करत असताना जमीनीच्या मालकी हक्काची समस्या निर्माण होते. या कामासाठी जमीनीचे विशेष आर्थिक क्षेत्र व अकृषी जमीन म्हणून मान्यता घ्यावी लागते. त्यामुळे स्थानिक शेतकरी पर्यटन विकासासाठी जमीन उपलब्ध करून देत नाही. त्यामुळे जमीन कायद्याची अंमलबजावणी करून जमीन काढून घेण्यासाठी आरक्षित जमीन करण्याची कामे शासनाच्या अंतर्गत केली जातात.

३) ग्रामीण पर्यटन उद्योगास प्रशिक्षित मानवसंसाधनाची कमतरता (Use of eco-friendly transportation modes) :

ग्रामीण पर्यटन विकासासाठी प्रशिक्षित मानवसंसाधनाची आवश्यकता आहे. ग्रामीण पर्यटनातील नवीन विकासासाठी मनुष्यबळ हे स्थानिक पातळीवरती निर्माण करण्यात येत नाही. हे पर्यटन अधिक लोकापर्यंत पोहचवण्यासाठी प्रशिक्षित विभागामार्फत कार्यक्रम करणे आवश्यक आहे. तसा ग्रामीण भागातून प्रतिसादाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे योग्य माहिती ग्रामीण पर्यटनाची मिळत नाही त्यामुळे अडथळे निर्माण होतात.

४) आर्थिक सहाय्याचा आणि संसाधनाची कमतरता (Limitation of insufficient financial support and infrastructure) :

ग्रामीण पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी आर्थिक तरतुदीची कमतरता भासत असते. या पर्यटनाला अपेक्षित आर्थिक साहाय्य मिळत नसल्यामुळे अपेक्षित विकास करता येत नाही. यासाठी शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांच्या मार्फत काम केले जात नाही. तसेच संसाधनांचा अपेक्षित विकास केला जात नाही. त्याच्या सुधारणा करण्यासाठी योग्य अंमलबजावणी केली जात नाही. त्यासाठी आर्थिक सहाय्याची कमतरता केली जाते.

५) पर्यटन क्रियेमध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग कमी असतो (Lack of local people involvement and participation in tourist activities) :

ग्रामीण भागातील स्थानिक लोकांना सहभाग कमी असतो. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटनास मर्यादा निर्माण होतात, या भागातील लोक शेती आणि व्यवसायामध्ये व्यस्त असतात. त्यामुळे

ह्या लोकांना स्थानिक पर्यटन विकास कार्यक्रमात सहभाग घेण्याचे प्रमाण कमी असते. हे लोक शहरी भागामध्ये कामाच्या शोधात तरुण वर्ग अधिक स्थलांतरित होतो त्यामुळे या पर्यटन विकासामध्ये स्थानिक लोक सहभाग कमी प्रमाणात नोंदवत असतात.

६) स्थानिक लोकसंख्येतील निरक्षरता प्रमाण अधिक (Illiteracy level of local population) :

ग्रामीण पर्यटनाचा विकासामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग अत्यंत अल्प असतो. कारण निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. ग्रामीण भागातील साक्षरतेचे प्रमाण अल्प आहे. कारण अपेक्षित सेवा सुविधांचे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. त्यांना शाळा महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाच्या विषयीची माहिती आणि प्रशिक्षण देण्यामध्ये निरक्षरता सर्वात मोठे आव्हान म्हणून पाहिले जाते.

७) भाषेचा अडथळा (Language barriers) :

ग्रामीण पर्यटनाचा विकास करत असताना भाषेची मर्यादा स्पष्ट दिसते. ग्रामीण भागातील भाषा ही लोकभाषा, बोली भाषा असते. त्यामुळे या भाषा स्थानिकांना इतर लोकांशी संवाद साधण्यात मर्यादा निर्माण करतात. ग्रामीण भागात बाहेरील प्रदेशातील पर्यटकांना अपेक्षित माहिती घेण्यासाठी संवादाची समस्या भाषेच्या अडथळ्यामुळे निर्माण होते. यामुळे ग्रामीण पर्यटनास अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही.

वरील सर्व मुद्यावरून ग्रामीण पर्यटनामध्ये अडथळे निर्माण करणारे आहेत, ग्रामीण भागाचा विकास करावयाचा असेल तर ग्रामीण पर्यटनाचे क्षेत्र अधिक वाढणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शासकीय निमशासकीय संस्थात्मक स्तरावरती विकास करणे गरजेचे आहे. तसेच ग्रामीण भागातील स्थानिक जनतेचा विकास प्रकल्पाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदला बरोबर विकासात सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. तरच ग्रामीण पर्यटनातील आव्हाने दूर करता येतील.

आपली प्रगती तपासा :

- १) ग्रामीण पर्यटनाची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- २) भारतातील ग्रामीण पर्यटनाचे कार्यक्रम स्पष्ट करून त्या समोरील आव्हाने सांगा.

७.१२ शहरी पर्यटन (URBAN TOURISM)

प्रस्तावना :

शहरी पर्यटन ही संकल्पना व्यापक अर्थाने जागतिक स्तरावरती विकसित व विकसनशील राष्ट्रांमध्ये पाहिली जाते. यामध्ये प्रत्येक व्यक्तींना शहराविषयी असणारे आकर्षण बहुआयामी स्वरूपात या क्रिया केली जाते. शहराचा पर्यटना संदर्भांमध्ये प्रसिद्ध ठिकाणाच्या आणि ऐतिहासिक घटनांच्या बाबतच्या शहराचा समावेश केला जाते. ही एक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पर्यटक शहरांना महत्त्वपूर्ण भेटी देत असतात. शहरी भागातील इमारती शहराची रचना नैसर्गिक ठिकाणे यांना पर्यटक भेट देत असतात. जागतिक स्तरावरती ५० टक्के लोक शहराकडे वळत आहेत. त्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था समजून घेता येते. शहरी पर्यटन हे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे वाटचाल करत असतात. सामाजिक सांस्कृतिक आर्थिक आणि राजकीय घटकाकडे विकासात्मक प्रक्रियेकडे जात आहे. त्यातून जागतिक स्तरावरती निर्माण झालेले तांत्रिकते बरोबर शासन यंत्रणेच्या समस्ये संदर्भात काय करण्यात येते.

शहर पर्यटनाच्या बाबतच्या व्यष्टी अध्ययन पद्धती तंत्राचा वापर करून संशोधन अधिक प्रमाणात केले आहे. या संशोधनामध्ये शहराच्या पर्यटन विकासाबाबत नवीन दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे. यामध्ये भौगोलिकता, पुर्णनिर्मिती ऐतिहासिक वारसा, घटना याचा कार्यक्षेत्रदृष्ट्या अभ्यास करण्यात आला आहे. यासंबंधी सामाजिक शास्त्राच्या दृष्टीने सामाजिक घटक जागतिक क्षेत्र शहराचा पुर्ण अभ्यास करण्यासाठी या पद्धतीचा वापर करण्यात येतो. यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक घटक स्थलांतरण नैसर्गिक घटक विकासात्मक कार्यक्रम यांचा सहभाग यामध्ये करतात.

शहरी पर्यटनासंबंधी Judith Reutsche (2006) यांनी त्यांच्या Urban Tourism : What Attracts Listors to Cities या पुस्तकात त्यांनी शहरी पर्यटनाचे प्राथमिक आणि दुय्यम भाग स्पष्ट केले आहेत. प्राथमिक भागामध्ये शहर पर्यटन विकासाची स्थळे, सांस्कृतिक सुविधा, प्रदर्शन, कला, निकेतन, फिल्म ठिकाण, व्यावसायिक केंद्रे आणि इतर आकर्षणे, खेळाच्या सुविधा अंतर्गत, बर्हिगत, करमणूक केंद्रे, आनंददायी ठिकाणे इत्यादींचा समावेश यामध्ये करतात. तर दुसऱ्या भागांमध्ये दुकाने व्यापारापेठ सहाय्यकता दळणवळण सुविधा, वाहन तळ, ठिकाणाची माहिती देणारे नकाशे, दर्शकता मार्गदर्शक यांचा समावेश होतो. त्यामुळे शहरी पर्यटनाकडे आकर्षण अधिक प्रमाणात वाढते. यातून नविन ठिकाणांचा शोध किंवा निर्मिती करतात. गुंतवणूक वाढ समुदाय सुविधा वाढ करणे.

७.१३ शहरी पर्यटनाची व्याख्या (DEFINITION OF URBAN TOURISM)

शहरी पर्यटन म्हणजे शहरी भागात पर्यावरणाचा समतोल बरोबर आर्थिक विकास साध्य करण्यास आहे. ज्यामध्ये पर्यटन व्यवसायामध्ये गुंतवणूकीचे आकर्षण निर्माण केले जाते. त्याच बरोबर आनंदाच परिस्थितीचा अनुभव पर्यटकांना दिली जाते. याला व्यापक अर्थाने शहरी पर्यटन म्हटले जाते.

७.१४ शहरी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF URBAN TOURISM)

शहरी पर्यटनाचा विकास अधिक प्रमाणात शहरांमध्ये होऊ लागली आहे. या भागामध्ये पर्यटक आकर्षित करण्यासाठी शहराचे ऐतिहासिक प्राचीन शहर नियोजित शहर आणि रुपांतरित शहरामध्ये यांचा समावेश होतो. त्यानुसार पर्यटक आपला आवडीनुसार शहराची निवड करत असतो. ज्यातून त्याला पर्यटनाचा आनंद व समाधान घेता येईल. शहरी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) शहराची उत्साही खेळकर आणि चिरंजीवी भेट (City of visit has to be playful, festive and sustainable) :

शहरी पर्यटनाची मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणून शहराची उत्साही खेळाडू आणि चिरंजीवी भेट देण्याचे येते. शहराचा विकास करताना निसर्ग आणि आर्थिक विकासाच्या मुद्यांचा विचार केला जातो. शहरी पर्यटनाच्या आकर्षणामागचा मुख्य उद्देश हा असतो त्यामुळे शहरी पर्यटन हे उत्साहाबरोबर चिरंजीवी विकासाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाते.

२) स्थानिकाबरोबर आंतरक्रिया आणि समोरासमोर भेट (Encountering and interacting with locals) :

शहरी पर्यटनामध्ये पर्यटक स्थानिक लोकांना समोरासमोर भेटून चर्चा करतात. जागतिक स्तरावरती शहरी पर्यटनाचे आकर्षण अधिक प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे परदेशी पर्यटक शहरासंबंधी असणारी व्यापक माहिती जाणून घेण्यासाठी स्थानिकांशी आंतरक्रिया करत असतात. त्या शहराविषयी भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादि संबंधी पर्यटनाच्या अनुषंगाने माहितीचे संकलन केले जाते.

३) शहराच्या स्वतःचा पर्यटन प्रदेशाचे विकेंद्रीकरण (Decentralization of tourist areas in the city itself) :

शहरी पर्यटनामध्ये पर्यटन प्रदेशाचे विकेंद्रीकरण केले जाते. शहर हे स्थलांतरणाचे केंद्र बनत जात असल्याने शहराचे विकेंद्रीकरण अधिक प्रमाणात होते, त्याचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व ठेवून शहराचा पर्यटन चिरंजीवी विकास करण्यात येतो. शहराचे स्वरूप स्वतंत्र विकेंद्रीत निर्माण करण्यामध्ये शासन स्थानिक लोक व पर्यावरणात्मक घटक कार्यशील असतात त्यामुळे शहरे स्वतः विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने पर्यटन विकास करत आहेत.

४) शहरी पर्यटनामध्ये आकर्षक सकारात्मक गुंतवणूकीचे मदतीचे चित्र (Help in attracting investment due to projection of a positive image) :

शहरी पर्यटनामध्ये आकर्षक सकारात्मक गुंतवणूक प्रमाण वाढत आहे. शहरामध्ये असणारे ऐतिहासिक वास्तू, धार्मिक मंदिरे, विशेष रिसॉर्ट, हॉटेल, राजवाडे, बंगले, बागा इत्यादीमध्ये सकारात्मक गुंतवणूकीचे चित्र दिसत आहे. शहराचा विकास करत असताना विशिष्ट विभागामध्ये आर्थिक गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे पर्यटकांना अपेक्षित असणारी गुंतवणूक केंद्रे सहज उपलब्ध करण्यात येत आहेत.

५) शहरात ऐतिहासिक बांधणीस आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देतात (Tourism in cities provides economic utility to historic building) :

शहरी पर्यटनाचा मुख्य उद्देश ऐतिहासिक स्थळाचे संवर्धन जतन आणि विकास करणे आहे. यासाठी आर्थिक गुंतवणूक प्रमाण वाढीस प्रोत्साहन देण्याचे काम करतात. शहरी पर्यटन विकास करत असताना आर्थिक गुंतवणूक करणे सोईस्कर केले आहे. त्यामुळे पर्यटनाचा विकासाबरोबर आर्थिक प्राप्ती पण केली जाते. त्यातून शहरी पर्यटनामध्ये आर्थिक गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत आहे.

वरील सर्व मुद्यांवरून शहरी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. शहरी पर्यटनाचा विकास हा नैसर्गिक, ऐतिहासिक वारसा आणि चिरंजीवी विकासादृष्टीने कार्य केले जाते. त्यामुळे शहरी पर्यटनाकडे पर्यटकांचे आकर्षण अधिक आहे. शहरी पर्यटन हे जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये परिवर्तन निर्माण करणारे आहे.

७.१५ शहरी पर्यटनासमोरील आव्हाने (CHALLENGES IN URBAN TOURISM)

शहरी पर्यटन हे शहराचा नैसर्गिक आणि आर्थिक विकास करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कार्य केले जाते. शहराचा विकास करत असताना नियोजन बद्ध योजनांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यासाठी नेमकी कोणती शहरी पर्यटनाच्या विकासाची आव्हाने आहेत ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१) संसाधनाचे अतिरिक्त वापर आणि विध्वंस (Overuse and deterioration of resources) :

शहरी पर्यटनाच्या विकासांमध्ये स्थानिक संसाधनाचा अतिरिक्त व विध्वंसक वापर केला जातो. शहराचा विकास करत असताना जमीन, हवा, पाणी, वीज पुरवठा यासारख्या संसाधनाचा वापर अतिरिक्त केला जातो त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या संसाधनाचा अतिवापर करतात त्यामुळे शहराचे पर्यावरणाचा समतोल ढासळण्याची शक्यता अधिक असते. शहरामध्ये विविध प्रकारचे प्रदूषण निर्माण केली जातात. त्यामुळे संसाधनाचा न्हास होण्याची शक्यता अधिक आढळते.

२) सुविधांचा अतिरिक्त विकास (Over development of facilities) :

कोणत्याही पर्यटनाच्या विकासासाठी संसाधनाचा वापर करावा लागतो. शहरी पर्यटनाच्या विकासासाठी सुविधा निर्माण करण्यासाठी योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. शहराच्या सुविधांच्या नावाखाली विकास करत असताना अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचे विकासाच्या अतिरेकी सुविधा निर्माण करताना नुकसान होते. त्याच्या व्यवस्थापनाची आणि नियोजनाची जबाबदारी घेण्यात येत नाही, त्यामुळे शहर पर्यटन विकासासमोर आव्हान निर्माण होते.

३) स्थानिकांच्यासाठी जीवनाच्या गुणवत्ता ढासळतात (Reduced quality of life for local) :

शहरी पर्यटनाचा विकास करत असताना स्थानिकांच्यासाठी जीवनाच्या गुणवत्तेवरती त्याचा परिणाम होतो. शहर पर्यटन निर्माण करत असताना स्थानिकांना आपल्या राहत्या घरी, जमीन, परिसर यांच्या पासून अलग केले जाते. त्यांना अपेक्षित असणाऱ्या सेवा सुविधांचा तुटवडा निर्माण केला जातो. त्यांच्या विकासाचे साधनांचा पुरवठा कमी करून तोच शहरी पर्यटनाच्या विकासासाठी वापर करतात. परिणामी स्थानिकांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेचा दर्जा ढासळतो किंवा कमतरता निर्माण होण्याचे आव्हान म्हणून समोर येते.

४) शहरी पर्यटनाच्या गुणवत्तेच्या अनुभवाची कमतरता (Reduced quality of visitor experience) :

शहरी पर्यटनाचा विकास हा पर्यटकांच्या गुणवत्तापूर्ण अनुभवावरती निर्धारित होतो. शहरी पर्यटनाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा सुविधा पाहिजे तितक्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या जात नाही. शहरी पर्यटकांना निवासाची दळणवळणाची जेवणाची आणि इतर सेवा सुविधांचा पुरवठा अपेक्षितप्रमाणे गुणवत्तापूर्ण मिळणे आवश्यक असते, त्या सेवा व सुविधा यांची उपलब्धता करून देण्याचे नियोजन शहरी पर्यटन प्रकारात अपेक्षित होईलच असे नाही. त्यामुळे शहरी पर्यटनाला योग्य प्रतिसाद भेटेल त्याकडे पर्यटक कसा आकर्षला जाईल या संबंधीचे आव्हान स्वीकारावे लागेल.

५) विकास विरुद्ध संवर्धन (Preservation Vs Development) :

शहरी पर्यटनाचा विकास करताना अनेक आव्हानांना सामारे जावे लागते. विकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण करत असताना संवर्धन करणे तितकेच आवश्यक असते तरच निसर्ग आणि मानवी समाजाचा समतोल टिकवता येतो. तेच शहरी पर्यटनाच्या विकासामध्ये निसर्गाचा समतोल टिकवणे अत्यंत महत्त्वाचे असते ते करणे आवश्यक होऊन बनते. तेव्हा शहर पर्यटनासमोर निसर्गाचे संवर्धन व विकास करूनच पर्यटनाचे प्रकल्प उभारावे लागतात. या सर्व बाबींचे नियोजन करण्याचे आव्हान स्वीकारावे लागते.

६) भौगोलिक अवकाशासंबंधी मापनाची अनिश्चितता (Geographically Spatial scale discontinuties) :

शहराच्या पर्यटन विकासासाठी भौगोलिक अवकाशाचे मापन करणे आवश्यक आहे. कारण शहराचे भौगोलिकक्षेत्र पर्यटनासाठी आरक्षित करावे लागते. त्यासाठी भूमपान करणे गरजेचे आहे. शहराला पर्यटनाला अपेक्षित क्षेत्राची नोंद करणे काही कारणांमुळे शक्य होत नाही. त्यामुळे शहरीभागातील कोणते नेमके क्षेत्र निश्चित केले याची स्पष्ट नोंद केली जात नाही. परिणामी शहरी पर्यटनाचे भौगोलिक अवकाशासंबंधी मापनाच्या अनिश्चिततेचे आव्हान स्पष्ट दिसून येते.

७) शहराची अतिदाट वस्ती (City Congestion) :

शहराचे आकारमान व लोकसंख्या अधिक प्रमाणामध्ये वाढत आहे. त्यामुळे शहराचे वस्तीक्षेत्र वाढत आहे. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत लहान नगराचे मोठ्या वस्तीमध्ये रुपांतरण गतिशील रित्या होत आहे, शहरामध्ये शिक्षण, नोकरी, आरोग्य, राहण्याच्या सेवा-सुविधा आणि आकर्षण यामुळे स्थलांतरणाचे प्रमाण अधिक दिसून येते. शहरात वाढत्या लोकसंख्येमुळे दाट

वस्ती निर्माण होते. त्यामुळे रोजचे स्थलांतरणामध्ये वाढ होत आहे. त्यामुळे शहराचा विस्तार अधिक प्रमाणात होतो. तेवढेच शहराच्या पर्यटन नियोजनाच्या समस्या वाढत जाता हा वाढता स्थलांतरिताचे प्रमाण शहर पर्यटनाच्या विकासाचे आव्हान म्हणून समोर येते.

८) सरकारीकरण विरुद्ध खाजगीकरणाची सहभागीत्व (Public vs Pvt. Sector partnership) :

शहरी पर्यटनाच्या विकासांमध्ये सरकारी आणि खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून कार्य केले जाते. ते करत असताना सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राचा किती सहभाग असावा याच्या नियोजनाचे आव्हान स्वीकारावे लागते. शहराच्या पर्यटन विकासाची जबाबदारी सरकारी क्षेत्राच्या स्तरावरती अधिक निर्धारित केली जाते पण सद्यस्थितीमध्ये सरकारी क्षेत्राबरोबर खाजगी क्षेत्राशी भागीदारी अधिक प्रमाणात वाढते. त्याच्या देखभाल दुरुस्ती संवर्धन आणि विकासाच्या कामासंदर्भात प्रश्न उपस्थित केले जात आहे. या कामामध्ये दफ्तर दिरंगाई, कामाची जबाबदारी टाळाटाळ, वेळेवरती नियोजन नसते, संसाधनातील कमतरता निकृष्ट दर्जा आणि भ्रष्टाचार इत्यादीचे प्रमाण अधिक वाढत आहे. त्यामुळे शहरी पर्यटनाच्या विकासाबाबतची आव्हाने समोर दिसून येतात.

वरील सर्व मुद्यावरून शहरी पर्यटनाच्या विकास आव्हाने स्पष्ट होतात. शहरी पर्यटनाचे योग्य नियोजन व विकास करणे याची जबाबदारी संबंधीत विभागाने घेणे आवश्यक आहे. या नियोजनामध्ये सर्व घटकांचा समावेश सकारात्मक पातळीवरती करावा लागेल. त्या दृष्टीने शहरी पर्यटनाचा विकास नियोजनबद्ध रित्या करता येईल.

७.१६ शहरी पर्यटनाचे प्रकार (TYPES OF URBAN TOURISM)

शहरी पर्यटनाचे व्यापक स्वरूपात असल्यामुळे त्याच्या प्रकाराचे स्वरूप विभिन्न प्रकारे दिसते. शहराची रचना कोणत्या पर्यटन प्रकारानुसार करण्यात आली आहे. त्यानुसार त्याचे प्रकार स्पष्ट करता येतात. याला पर्यटकाचा प्रतिसाद ज्या प्रमाणात असेल त्यानुसार शहराचा प्रकार दिसून येतो. शहरी पर्यटनाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) शहरीकरणाचे पर्यटनवाद (Tourism Urbanisation) :

शहरीकरणाच्या प्रकारामध्ये विशेष ची सुविधा असते. अशा ठिकाणी या प्रकारची निर्मिती केली जाते. शहरी भागामध्ये पर्यटकांना सेवा सुविधा राहण्याची जेवणाची उत्तम सोय असणाऱ्या ठिकाणी या प्रकाराचे पर्यटन अधिक विकसित होते. शहरी भागामध्ये या सर्व सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात त्या ठिकाणी या पर्यटनास अधिक आकर्षण असते.

२) ऐतिहासिक शहर पर्यटन (Tourism Historic Cities) :

ऐतिहासिक शहर पर्यटन प्रकारामध्ये ऐतिहासिक, स्वरूपाच्या शहराचा समावेश होतो. ही शहरे पूराण वस्तू, किल्ले, गड, युद्धाचे ठिकाणी समाधी आणि प्रार्थना स्थळे, शिल्प कला, वास्तू कला, इ. प्रकारच्या घटकांचा समावेश यामध्ये होतो. ऐतिहासिक शहरे, अभ्यासू पर्यटकांना महत्त्वाच्या नमुना म्हणून त्यांचा समावेश होतो. या हडप्पा, मोहिजोदडो, लाहोर, म्हैसूर यासारख्या शहरांचा समावेश करता येतो.

३) शहर रचना क्रियीत (Converted Cities) :

शहरी पर्यटनाच्या नव्याने निर्मिती करण्यात येते. त्याला रुपांतरित शहर असे म्हणतात. या शहराची निर्मिती ही नियोजनबद्ध स्वरूपात केली जातात. त्यापद्धतीची रचना करण्यात येते. शहरी भागामध्ये आरामदायी बागा, पार्क, स्मारके, मनोरंजन केंद्रे, इत्यादींची निर्मिती केली जाते. ज्यामुळे शहरी पर्यटन प्रकाराकडे पर्यटकांचा ओढा कसा वाढ होईल त्यासाठी नियोजनपूर्वक प्रयत्न केले जातात.

४) भांडवली शहर पर्यटन व सांस्कृतिक शहर पर्यटन (Capitalistic City Tourism and Cultural City Tourism) :

शहरी पर्यटनाचा विकास करत असताना भांडवली उत्पादन पद्धती आधारित शहराची निर्मिती केली जाते. ज्या शहरामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व सेवा सुविधांचा समावेश यामध्ये केले जाते. ज्या शहरी पर्यटकांना अधिक आकर्षित करतात. शहराच्या विकासाने भांडवली उत्पादन व सेवांचे शहरी पर्यटन निर्मितीमध्ये महत्त्व आहे. सांस्कृतिक शहराची निर्मिती करत असताना कला वास्तू शिल्प कलाकृती वास्तू पद्धती, ग्रामीण-शहरी संस्कृती दर्शन फॅशन आधुनिकता यांचा समावेश यामध्ये करण्यात येतो. शहरातील आधुनिक व खाणपान वेशभूषा चालीरिती जीवन जगण्याच्या पद्धती याचे स्वरूप पाहण्यास मिळते. उदा. रोमन शहराचे संस्कृती शहर पर्यटनास प्रसिद्ध आहे.

५) औद्योगिक शहर पर्यटन (Industrial City Tourism) :

औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये शहराच्या पर्यटनाचा विकास अधिक प्रमाणात पाहण्यास मिळतो. शहरी पर्यटकांना नवीन औद्योगिक शहरांना भेट देऊन नवीन उत्पादन पद्धती व तेथे याचे नियोजन कशाप्रकारे केले आहे याचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी शहरी पर्यटनाचा उपयोग केला जातो. शहराच्या विकासामध्ये उत्पादन तंत्रज्ञान आणि सेवा याचा वाढता वापर यामुळे औद्योगिक शहरामध्ये पर्यटनाचे आकर्षण व हेतूपूर्वक पर्यटन केले जाते. उदा. दुबई, अबुदाभी शहरामध्ये औद्योगिक शहरांचे पर्यटन अधिक प्रमाणात दिसून येते.

६) मेट्रो केंद्रीय शहर पर्यटन (Metro Centres of cities tourism) :

शहरी पर्यटनामध्ये मेट्रो केंद्रीय शहर पर्यटनाचे महत्त्व वाढत आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शहराचे स्वरूप मेट्रो केंद्रीय बनत आहे. या शहरामध्ये भांडवली वस्तू व सेवांसाठी गुंतवणूक करण्यासाठी शहरी पर्यटक आकर्षित केला जात आहे. त्यामुळे शहरात आय.टी. सेवा, मॉल्स, बीग बाजार, इ कॉमर्स, आयटी झोन पार्क, विमानतळे, मेट्रो, बुलेट ट्रेन, इटनेक कॉफे भाग यांचे प्रमाण वाढत आहे. अशा शहरामध्ये वस्तू व सेवांची उपलब्धता व्यावसायिक स्वरूपात उपलब्धता करून देण्यासाठी पर्यटकांना आकर्षित केल्या जातात. त्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये परिणामकारक बदल पाहण्यास मिळतो.

वरील सर्व मुद्यांवरून शहरी पर्यटनाचे प्रकार स्पष्ट होतात. त्यातून शहर हे पर्यावरणात्मक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय पायाभूत सुविधांचे केंद्र म्हणून प्रसिद्धीस येते, शहरी पर्यटनाच्या विकासास आवश्यक असणाऱ्या सेवा व सुविधा प्राप्त केल्या जातात त्याचा परिणाम आर्थिक विकास व वाढीवरती होतो. त्यामुळे शहरी पर्यटन अधिक विकसित होताना पाहण्यास मिळते.

७.१७ सारांश (SUMMARY)

पर्यटन ही मानवी समाजातील महत्त्वपूर्ण बाब बनली आहे. पर्यटन हे भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकाच्या संबंधित बाब आहे. त्यामुळे मानवी विकासास अधिक संधी व सुविधा निर्माण करते. त्याचा जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासावरती परिणाम घडवून आणला जातो. त्यामुळे पर्याय वस्तू व सेवांची निर्मिती करण्यात येते. प्रत्येक शहरामध्ये पर्यटनाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यामुळे शासनाच्या महसुलामध्ये वाढ होते. त्यासाठी शासकीय, निमशासकीय संस्था पर्यटन व्यवसायामध्ये अधिक काम करताना दिसतात. प्रत्येक शहराच्या भागामध्ये विशिष्ट प्रकारचे पर्यटन विकसित करण्यात येते. हा प्रकार वस्तू व सेवांच्या आकर्षणात वाढ करतो. त्यामुळे त्याचे विभिन्न प्रकार दिसून येतात. पर्यटनाच्या प्रकारात साहसी पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन, ग्रामीण आणि शहरी पर्यटन यांच्या स्वरूपामध्ये पर्यटनाची विभागणी केली जाते. प्रत्येक पर्यटनाचे स्वरूप हे विभिन्न आहे. त्यामुळे प्रत्येक पर्यटनाच्या प्रकारामध्ये पर्यटकाची निवड महत्त्वाची ठरते. केवळ पर्यटन संशोधना सोबत आनंद, उत्सव करण्यात येतो. यासाठी पर्यटकांना वेळ व दिवस निवडावा लागतो. त्यानुसार पर्यटनाचा हंगामानुसार पर्यटन प्रकाराची निवड केली जाते. या पर्यटनामध्ये निसर्ग आणि मानव यांचे संबंध घनिष्टता निर्माण केली जाते. त्यामुळे पर्यावरणाचे जतन संवर्धन व विकास करण्यासाठी विशेष लक्ष दिले जाते. पर्यटकांना निसर्गाच्या सानिध्यात राहता यावे यासाठी राहण्याची, खाण्यापिण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून ठेवल्या जातात. प्रत्येक पर्यटक या सर्व परिस्थितीचा आनंद घेत असतो. त्यातून पर्यटन विकास प्रकल्पाची उभारणी करण्यात येते. यातून निसर्गाचे संवर्धन व प्रदूषणाचे प्रश्न निर्माण होतात. त्यामुळे निसर्गाचा समतोल बिघडत जातो. त्यातून पर्यावरणाचे नैसर्गिक स्वरूप संवर्धन विकास व जतन करता येत नाही. तसेच मुळनिवासी संस्कृती वरती परकीय संस्कृतीचे आक्रमण अधिक प्रमाणात होऊ लागले आहे. ही संस्कृती आक्रमणे मुळ कला, साहित्य, गायन, नृत्य वादन असा अनेक प्रकारावरती वर्चस्व प्रस्थापित करत आहेत. त्यामुळे त्याच्या संवर्धनाचे प्रश्न उपस्थित केले आहेत. पर्यटन प्रकल्पामुळे मानवी वस्त्यामध्ये विस्थापन अधिक प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे पुर्नवसनाचे प्रश्न अधोरेखित ठेवले जात आहे. विकासाची बाजू विस्थापन म्हणून समोर येते. या सर्व बाबींचा विचार करून पर्यटन केंद्राचा विकास करणे आवश्यक आहे.

७.१८ अभ्यासाचे प्रश्न

१. पर्यटनाची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. साहसी पर्यटनाची व्याख्या सांगून प्रकार आणि वैशिष्ट्ये यांचे विश्लेषण करा.
३. पर्यावरणात्मक पर्यटनाची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सांगा.
४. ग्रामीण पर्यटनाचा अर्थ सांगून त्याच्या समोरील आव्हाने सविस्तर लिहा.
५. शहरी पर्यटनाची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये व प्रकार सविस्तर लिहा.

७.११ संदर्भ सूची

1. Haralawbos M and Heald (2009) Sociology Themes and Prespectives, New Delhi, Oxford University Press.
2. Julia Jary and David Jary (2006) Dictionary of Sociology Collins.
3. Macionis John (2005) Sociology (10th Edition) Prentice Hall.
4. Schaeffer and Lamm (1998) Sociology (6th Edition) McGraw Hill.
5. Gregory Ashwarth, Stephen J. Page 2011. Urban tourism research : Recent progress and current paradoxes, Tourism Management 32.15. www.elsevier.com
6. [file:///G:/CPDFJ%20The% 20 concept% 20 of % 20 Ecotourism % 20 Evolution% 20nd...html](file:///G:/CPDFJ%20The%20concept%20of%20Ecotourism%20Evolution%20nd...html).
7. Gtheorghe chela 2011 Ecotourism : Definition and concepts Journal of tourism, 15
8. Manzoor Ahmad Khan, 2015, Adventure tourism in India, International Journal of Mltidisciplinay Research and Development Vol. 2(4) 374-379.
9. Sreenath Padmanabhan 2018, A scope for Adventure Tourism in India - A Review, International Journal of Pure and Applied Mathematics Vol. 118(8) 4747-4752.
10. Deborah Edwards, Tony Griffin, Bruce Hayllar and Brent Ritchie : 2011, Understanding Urban Tourism Impact : An Australian study, Sustainable Tourism Cooperative Research Center [www..crctourism.com.au](http://www.crctourism.com.au).
11. Branka Blazevie, Marinela Krstinic Nizic 2015 City organization as Urban challenge for tourism Destinations Tourism in Southern and Eastern Europe Vol. 3, pp 19-33
12. Ruvandra Irinapopescu, Razvan - Andrei Corbos 2010. the Role of Urban Tourism in the strategical Development of Brasov Area, Theoretical and Empirical Researches in Urban Management vol. 7 (16)
13. Adventure Tourism Development Index 2011 Report
14. Bani Chatterjee, Madhumita Das 2015, Ecotourism in India A Example of Bhitarkanika Wildlife Sanctuary, Yojana, Vol. 9 pp. 42-47.
15. Tugha Kipex 2013, Role of Ecotourism in sustainable Development <http://dx.doi.org/10.5772/155749>.
16. Humairu Irshad 2010 Rural Tourism - An overview, Government of Alberta. Agriculture and Rural Development
17. Global Report on Adventure Tourism 2014. World Tourism Organization (UNWTO) Spain, www.unwto.org.
18. Dulam Bhavyasree. Prof. Chandrakanth N. 2017. A Survey on Urban Tourism Development and its characteristics, International Journal of Advance Research Ideas and Innovations Technology Vol. 3 www.igariit.com.

पर्यावरण जागृतीचे महत्व (IMPORTANCE OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS)

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ पर्यावरणाचा अर्थ
- ८.३ पर्यावरणाच्या व्याख्या
- ८.४ समकालीन समाजातील पर्यावरण संबंधी माहिती
- ८.५ समकालीन पर्यावरणसंबंधी समस्या
- ८.६ पर्यावरणाची अवनति न्हास
- ८.७ पर्यावरण आणि शाश्वत विकास
- ८.८ पर्यावरण जागृतीचे महत्व
- ८.९ सारांश
- १६.१० अभ्यासाचे प्रश्न
- १६.११ संदर्भ सूची

८.० उद्दिष्टे

---

१. पर्यावरणाचा अर्थ समजून घेता येईल
२. पर्यावरणाच्या घटकांची ओळख होईल
३. विविध तज्ञांनी दिलेल्या पर्यावरणाच्या व्याख्या अभ्यासता येतील
४. पर्यावरण घटका संबंधी स्पष्टता होईल
५. मानवी जीवन आणि संबंधीची माहिती मिळवण्यास मदत होईल

८.१ प्रस्तावना

पर्यावरण हि संकल्पना स्थल आणि काल सापेक्ष असते. पर्यावरण म्हणजे सभोवतालील निसर्ग किंवा आजूबाजूची परिस्थिती यांचा अभ्यास होय. पर्यावरणात सजीव व निर्जीव घटकांचा समावेश असतो. अशा प्रकारच्या घटकांच्यात सतत आंतक्रिया घडत असतात. जैविक म्हणजे

सजीव अंतर्भाव होत असतो. तर अजैविक म्हणजे निर्जिव घटकात, हवा पाणी, जमीन, सुर्यप्रकाश, आर्द्रता, तापमान आणि खनिज संपत्ती यांचा आंतर्भाव होत असतो. असे सर्व घटक नेहमी एकदुसऱ्यावर प्रभाव निर्माण करत असतात या क्रिये-प्रक्रियेमधून पर्यावरण निर्माण होत असते.

आजच्या सजीवांना आवश्यक असलेला प्रमुख घटक म्हणजे ऑक्सिजन असतो. पृथ्वीच्या वातवरणातील प्राणवायूच्या वाढत्या प्रमाणांमुळे सजीवांची निर्मिती झाली. काही सजीव सौरऊर्जा, पाणी - आणि कार्बन डाय - ऑक्साईड यांच्या मदतीने स्वतःचे अन्न स्वतः तयार करतात. तर काही सजीव वनस्पतीच्या आयत्या अन्नावर जगू लागले. यामुळे सजीवांच्या जडण घडण जटील स्वरूपाचे जीवन निर्माण झाले.

पृथ्वीच्या पृष्ठावर सजीवांची उत्क्रांती झाली यातून प्राणी निर्माण झाले. यामध्ये मानवांची उत्क्रांती झाली. मानवांनी आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गावर आधारी आपली संस्कृती निर्माण केली. म्हणून इतर प्राण्यांच्या तुलनेत मानव हा सर्वात वेगळा आहे. कारण मानवाकडे बुद्धिमत्ता, कल्पनाशक्ती, स्मरणशक्ती, आकलनशक्ती, विचारशक्ती असल्यामुळे निसर्गात निर्माण होणाऱ्या विविध परिस्थितीत समायोजन करण्याची क्षमता अधिक आहे. परंतु मानवाने निसर्गाशी जुळते मिळते घेण्यापेक्षा निसर्गावर ताबा मिळवून त्यांना अतिरिक्त वापर करू लागला आहे. विविध प्रकारचे यांत्रिक तांत्रिक शोध निर्माण करून निसर्गाचा अतिरिक्त उपभोग घेतला जात आहे. शेतीचा विकास करून, भटकंती थांबून वस्ती निर्माण केली. अन्नधान्य उत्पादनासाठी शेती बरोबर पशुपक्षी पालन संस्कृती विकसीत केली. निसर्गाचा घटक असणारा मानव निसर्गावर मात करून अतिरिक्त उपभोग घेवू लागला. विकासाच्या नावा खाली निसर्गाला विदूष करू लागला आहे. मानवानी जमीन, समुद्र, नदी, जंगल वगैरे घटकात बदल करू लागला आहे. यामुळे निसर्ग चक्रांत बदल घडत आहेत. यामुळे नैसर्गिक वातावरणात सतत बदल घडून येत आहेत. मानवानी नैसर्गिक जैविक विविधताला व्यवसायिक स्वरूप दिले आहे. शेतीसाठी नविन यंत्र तंत्राचा उपयोग करून जमिन नापिक बनवली जात आहे. औद्योगिक क्रांती घडवून नविन तंत्रज्ञान विकास करून लोकसंख्येत वाढ होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रगतशील उद्योग निर्माण केले जात आहे. ज्यामुळे लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. औद्योगिकरणामुळे नैसर्गिक साधसंपत्तीचा वापर प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. शहरीकरण निर्माण केले जात आहे. मानवी राहणीमान उंचावले, ऐश्वर्यसंपन्न जीवनाकडे समाज जात आहे. निसर्गातील मुलभूत संपदा. मृदा, पाणी, हवा, वनस्पती, खनिजे इत्यादी अतिरेकी वापर केला जात आहे.

८.२ पर्यावरणाचा अर्थ

पर्यावरण ही संकल्पना बहूव्यापक, सर्वसमावेश असल्याने क्लिष्टही आहे. सामान्यपणे आपल्याला असे म्हणता येईल की सजीवांची निर्मिती, वाढ व निर्जीव घटकांची गरज असते. या सर्व घटकांच्या एकत्रित स्थितील पर्यावरण असे म्हणतात. सभोवतालची परिस्थिती अनेक घटकांपासून बनलेली असते व हे सर्व घटकांचा अभ्यास केला असता आपल्या असे लक्षात येते हे घटक दोन नैसर्गिक असतात तर काही मानव निर्मित असतात. या घटकांचा परस्परांशी संबंध येतो व त्यातूनच एकत्रित स्थिती निर्माण होऊन पर्यावर तयार होते पर्यावरण हे स्थळ व

काळाप्रमाणे बदलत जाते व म्हणूनच पर्यावरणीय स्थिती याला स्थळ -कालसापेक्ष असे म्हटले जाते. उदाहरणार्थ, समुद्रकिनार्यावरील व हिमालयातील पर्यावरणीय स्थितीत फार मोठा फरक दिसून येतो किंवा हिमयूगात जेव्हा पृथ्वीवरच्या तापमानात घट झाली तेव्हा त्या ठिकाणी असलेले प्राणी, वनस्पती, वातावरण वेगळे होते व बऱ्याच प्रमाणात या कमी तापमानामुळे डॉयनोसोरसारख्या सजीवांची नाश झालेला आढळतो. अनिश्चित तापमानात टिकून राहतील असेच सजीव शिल्लक राहिले, त्यानंतर तापमानात वाढ झाली व यात हिमयूगातील सजीवांचा नाश होऊन जे सजीव उष्ण तापमानात राहू शकतात तेच फक्त टिकून राहिले. एकाच काळात भिन्नभिन्न प्रदेशांत भिन्नभिन्न प्रकारचे पर्यावरण आढळून येते. पर्यावरण जीवसापेक्ष असते कारण एका पर्यावरणातील सजीवांना दुसऱ्या पर्यावरणात पोषक परिस्थिती नसते उदाहरणार्थ पाण्याबाहेर काढलेला मासा तडफडून मरतो, तर इतर स्थलचर प्राणी प्राण्यातील कमी प्रमाणात असलेल्या व श्वसनास निरुपयोगी असलेल्या विद्राव्य प्राणवायूमुळे मृत्यू पावतात. थोडक्यात प्रत्येक पर्यावरणाचा स्वतःचा असा एक समतोल असतो. सर्व ठिकाणी असलेल्या पर्यावरणाचा एकत्रित असा पृथ्वीवरील पर्यावरणाचा अविचारी व अविवेकी वापर करून हा नैसर्गिक समतोल बिघडवला आहे. आज मानवाच्याच नव्हे तर सर्व पृथ्वीच्याच अस्तित्वाचा प्रश्न उभा राहिला आहे. म्हणूनच पर्यावरणाचा सखोल अभ्यास करून हा समतोल पुन्हा प्रस्थापित करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरणाचा अर्थ सांगा.

८.३ पर्यावरणाच्या व्याख्या :-

- १) **बर्नाड नोबेल यांच्या मते** “पर्यावरण म्हणजे विविध परिस्थिती संस्था प्रणालीच्या परस्पर संबंधातील संतुलनमुलक, स्वरुपाचे अध्ययन”.
- २) **जॉन लॉक यांच्या मते** “पर्यावरणशास्त्र म्हणजे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन, मानवी जीवनावर पर्यावरणाचा असणारा प्रभाव यांच्या अभ्यासाप्रमाणे पर्यावरणाच्या संदर्भात मानवजातीला ज्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्या समस्यांचा विचार करून उपायांचा शोध घेणारे शास्त्र होय”.
- ३) **पुरडोस आणि अँडसन यांच्या मते**, “पर्यावरण शास्त्र म्हणजे सजीवांवर होणारा परिणाम परिस्थिती व स्थितीचे विश्लेषण आणि त्या बदल्यात सजीवांची प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास होय. तसेच पर्यावरणाचे व्यवस्थापन व अभ्यासाकरिता विविध ज्ञानशाखांच्या ज्ञानाचा उपयोग करणे म्हणजे पर्यावरण शास्त्र होय”.

- ४) **मॅकनॉघटन आणि बुल्फ यांच्या मते**, “सजीवांच्या जीवित राहणे, त्यांची वाढ, विकास आणि पुनरुत्पादन यावर प्राकृतिक व सजीव घटकांच्या होणाऱ्या संयुक्त परिणामास पर्यावरणशास्त्र असे म्हणतात.”
- ५) **प्रा. सर्जेराव एन. बोराडे यांच्या मते**, “पर्यावरण म्हणजे निसर्ग निर्मित सजिव - निर्जिव मानव, पशू - पक्षी, वनस्पती, जीवजंतू, नदी डोंगर समुद्र, हवा आकाश, चंद्र सुर्य वगैरे सर्व घटक होय. या सर्व घटकांच्या सकारत्मक आणि नकारात्मक बदलांचा आणि परिणामाचा वैज्ञानिक कसोटी प्रमाणे होणारा अभ्यास म्हणजे पर्यावरण शास्त्र होय.”
- ६) **बकुल यांच्या मते**, “सजीव व त्यांच्या सभोवतालचे पर्यावरण यांच्या सहसंबंधाचे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय.”
- ७) **पेट्राइटस यांच्या मते**, “परिस्थितित जे घटक सजीव सृष्टीच्या हितांवर नियंत्रण ठेवून प्रसाराचे विपुलतेचे, निर्मितीचे व उत्क्रांतीचे नियमन करतात अशा घटकांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय”.
- ८) “पर्यावरणातील साधनसंपदांचा संवर्धन, व्यावस्थापन नियोजन, विश्लेषण आणि मानवी हित डोळ्यासमोर ठेवून केलेला शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे पर्यावरण शास्त्र होय”.
- ९) “मानवी अस्तीत्व आणि सजीवांच्या सृष्टीवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचे शास्त्रीय पध्दतीचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय”.

आपली प्रगती तपासा :

- १) पर्यावरणाची व्याख्या द्या.

८.४ समकालीन समाजातील पर्यावरण संबंधी माहिती

ज्यावेळी एखाद्या विशिष्ट प्रकारचा प्राणी कायमचाच नष्ट होतो. म्हणजेच त्या जातीतील एकही प्राणी शिल्लक राहत नाही, त्यास प्रजातीचा सर्वनाश असे म्हणतात. उदा. डायनॉसॉर. नैसर्गिक कारणे तसेच मानवी वर्तणूकीमूळेही प्रजातीचा सर्वनाश होत आहे. पर्यावरणाची अवनती करण्यास हा घटकही जबाबदार असतो.

लोकसंख्या व ज्ञानाच्या कक्षा जशा वाढू लागल्या तसतशी पर्यावरणातील प्रजातीचा सर्वनाश होऊ लागला. प्राण्यांची निवासक्षेत्रे मुख्यतः दूर्गम प्रदेशात व विशेषतः जंगलात असतात पण मानवाच्या निर्वाणीकरण क्रियेमुळे ही ठिकाणे नष्ट होऊ लागली व प्राण्यांची सुरक्षितता नाहीसी झाली. त्यामुळे हळूहळू विशिष्ट प्राण्यांची संख्या वेगाने कमी होऊ लागली

आहे. शिकार, व्यापार व करमणूक या कारणांसाठी कित्येक प्राण्यांचा बळी गेला याचा विचारच न केलेला बरा.

आधुनिकीकरण व उच्च राहणीमानाबरोबर व्यापार करण्यासाठी सर्प, बेडूक, हत्ती, वाघ, सिंह यांची अनिर्बंध हत्या होत आहे. डायनॉसॉर व मायलोडॉन या प्राण्यांच्या अतिप्राचीन काळातल्या जाती हिमावरणांनी नष्ट केल्या पृथ्वीच्या बदलत्या गुरुत्वाकर्षणीय व चुंबकीय क्षेत्राचा परिणामही या प्राण्यांवर झाल्याचा सिध्दांत मांडण्यात आला. गेल्या ५०० वर्षांत अनेक प्राण्यांच्या जाती पृथ्वीवरून नाश पावल्या. यूरोपातील डोडो पक्षी इ. स. १६८० च्या सुमारास पूर्णतः नष्ट झाला.

मानवाने निसर्गात ढवळाढवळ केल्याने नामशेष झालेल्या पक्षांच्या जातीतले 'पॅसेजर विजन' हे एक प्रमुख उदाहरण आहे. जंगलाचे प्रमाण कमी झाल्याने सस्तन प्राण्यांच्या २१ पक्षांच्या १२ व सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या ६ प्रजातींचा सर्वनाश झाल्यास पूढील महत्वाचे धोके पर्यावरणावर होतील.

- मानवास धोके : आरोग्य, अन्न आणि निवारा, करमणूक, संपत्ती व सामाजिक एकता इ.
- वातावरणीय आणि पाण्याच्या चक्रात धोके : हवामन बदल, सागराच्या पातळीत वाढ, वातावरणीय प्रदूषण इ.
- जमीन व मृदेस धोके : मृदेची झीज प्रजातींची विविधता व प्राण्याची पिळवणूक इ.
- सागरास धोके : मातीची झीज, वसतीस्थानांची हानी इ. प्रजातींचा सर्वनाश थांबवता येईल का ? प्रजातींच्या सर्वधनासाठी पूढील उपाय योजना करता येईल.
- दूर्मिळ वनस्पती, प्राणी, प्रजातींचे विनाशापासून रक्षण.
- वनस्पती, प्राणी इ. च्या अनुवंशकीय जनूकांची जोपासना करणे.
- वनांचा विनाश थांबविणे.
- पर्यावरण समतोल राखणे.
- रोगजंतूनाशके व इतर रसायनांचा वापर मर्यादित करणे.
- संरक्षणासाठी आर्थिक मदत व प्रलोभने पूरविणे.
- प्रशिक्षण व तांत्रिक क्षमता उभी करणे.
- जनजागृती करणे.

८.५ समकालीन पर्यावरण संबंधी समस्या :

वस्तीस्थानांची अधोगती आणि त्यांचे लहान भागांमध्ये विभाजन होणे हे नैतिक विविधतेच्या न्हासाचे सर्वात मुख्य कारण आहे. उष्ण कटिबंधासाठी जंगलतोड वाढल्यामुळे मोठ्या प्रमाणांवर प्रजातींचा सर्वनाश होत आहे.

सर्व प्रजातींचा विशिष्ट प्रकारचे अन्न आणि वसतिस्थान आवश्यक असते. ह्या गरजा जर तीव्र असतील आणि वसतिस्थान स्थानीय असेल तर अशा प्रजातींचे निर्मूलन होण्याची

शक्यता अधिक असते. वसतिस्थानांचे विभाजन भूमिवापर बदलांमूळे अनेकदा शेतजमीनीसाठी, पाळीव प्राण्यांसाठी, रस्त्यांसाठी वसाहतीसाठी किंवा कारखाने काढण्यासाठी होत असते भविष्यात अशाच प्रजाती अस्तित्वात राहतील. ज्या अशा विभाजती वसतीस्थान तग धरू शकतील किंवा अति सुरक्षिततेच्या जागेत जोपासल्या जातील.

उष्ण कटिबंधीय जंगले अतिशय महत्वाची आहेत. कारण ७०% पेक्षा अधिक जगातिक जैविक विविधता येथे अस्तित्वात आहे. सर्व्हेनुसार किंवा प्रत्यक्ष अभ्यासाने असे दिसून आले आहे की ही जंगले झपाटयाने कमी होत आहेत.

सजीवांच्या वसतिस्थानांचा न्हास पूढील तीन प्रकार होतो.

अ) वसतिस्थानांचा विनाश (Destruction) :

विविध कारणांसाठी जंगलतोड, वृक्षतोड केली जाते. जमीन ओलीता खाली आणण्यासाठी, कानल काढण्यासाठी किंवा गवताळ कूरणे करण्यासाठी प्रत्यक्ष वस्तीस्थाने नष्ट केली जातात.

ब) वसतिस्थानांचे लहान भागांमध्ये विभाजन (Eragmentation) :

मानवी विकासासाठी उदा. नागरी क्षेत्रात वाढ, शेतजमीनीसाठी, रस्ते जोडण्यासाठी प्रजातीची वसतिस्थाने संपूर्ण नष्ट न करता लहान - लहान भाग त्याच्यासाठी राखून ठेवतात परंतु एवढ्या लहान विभागात ते सुरक्षित राहू शकत नाहीत किंवा अन्नही शोधू शकत नाहीत.

क) वसतिस्थानांची अवनती (Gegradation) :

प्रदूषण प्रजातींवर आक्रमण इ. कारणाने प्रजातींची अवनती होते. त्यांना दीर्घकालीन कोणाचा सहवास लाभत नाही आणि वन्यजीवनाची अवनती किंवा न्हास होतो. वसतिस्थानाच्या न्हासाची कारणे पूढील प्रमाणे आहेत.

१) शेती :-

वसतिस्थानाच्या विनाशाचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे शेती हे होय. लोकसंख्यावाढीमूळे आजही अनेक लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे.

२) भूमी विकास :-

भूमी किंवा शेतजमीन विकास म्हणजे गृहविकासासाठी नवीन विकसीत करणे, रस्ते, कार्यालये, मॉल्स पार्किंग आणि औद्योगिक कारणांसाठी भूमी किंवा जमीनीचा विकास केला जातो व त्यातून वसतीस्थाने नष्ट होतात.

३) पाणी विकास :-

मोठमाठाली धरणे बांधण्यासाठी, औद्योगिकीकरणासाठी पाणीपूरवठा करण्यासाठी आणि इतर अनेक कारणांसाठी वसतिस्थाने नष्ट करून पाणी विकास केला जातो.

४) प्रदूषण :-

जगाला सर्वात मोठा धोका प्रदूषणापासूनच आहे वन प्रजातीनाही प्रदूषणाचा धोका मोठ्या प्रमाणावर पोहचत आहे व त्यामुळे अनेक प्रजाती संपूर्ण नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे.

५) जागतिक :-

प्रजातींच्या विनाशास जागतिक उष्णता (Global warming) हे ही एक कारण आहे. उदा. समुद्राशेजारीला प्राणी पाण्याखाली निवाऱ्याची जागा शोधतात. परंतू पाण्याच्या पातळीत वाढ झाल्याने निवासस्थाने नष्ट होतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) सजीवांच्या वस्तीस्थाने न्हासाचे प्रकार

८.६ पर्यावरणाची अवनती / न्हास (DEGRADATION OF ENVIRONMENT)

पर्यावरण अवनती किंवा न्हास म्हणजे मानवी क्रियांमूळे जैविक प्रक्रियांना पर्यावरणाच्या प्राकृतिक परिस्थितीत निर्माण केलेला बिघाड होय. औद्योगिक क्रांती, आधुनिक प्रगती, नागरीकरण, शास्त्रीय संशोधनात वाढ, लोकसंख्येतील प्रचंड वाढ तसेच विकास व तंत्रानातील जीव घेणी स्पर्धा इ. विविध घटक पर्यावरणाच्या अवनतीला कारणीभूत आहेत.

पर्यावरणातील जैविक घटनांपैकी मानव हा एकमेव बुद्धीमान घटक आहे. तोच पर्यावरणात अमूलाग्र बदल घडवून आणू शकतो. पर्यावरणाची अवनती म्हणजे नैसर्गिक साधन - सामग्रीचा बेसूमर वापर उदा. हवा, पाणी आणि मृदा यांच्या अतीवापराने परिसंस्था व वनप्राणी यांचा मोठ्या प्रमाणावर विनाश झाल्याने पर्यावरणाची होणारी हानी होय. ज्यावेळी पर्यावरण कमी महत्वाचे होते किंवा निकामी ठरते त्यावेळी पर्यावरण कमी महत्वाची अवनती होत आहे असे समजले जाते. ज्यावेळी प्राण्यांची राहण्याची ठिकाणेच नष्ट केली जातात, जैविक वैविध्य नष्ट केले जाते किंवा नैसर्गिक साधन सामग्रीचा मोठ्या प्रमाणावर अवैध वापर केला जातो. त्यावेळी पर्यावरणाचा न्हास किंवा अवनती होत असते.

पर्यावरणाची अवनती ही नैसर्गिक किंवा मानवामुळे होत असते. कधी - कधी मानवी क्रिया इतक्या प्रचंड प्रमाणात आणि विस्तृत प्रमाणात असतात की त्यामुळे पर्यावरणाचा न्हास जागतिक पातळीवर घडून येतो. यात प्रामुख्याने ओझोन वायूचा क्षय, उर्जा स्रोतांचा न्हास वातावरणात हरितग्रह परिणामात होणारी वाढ, वाळवंटीकरण, अणूस्फोटामुळे होणारा संहार इत्यादी जागतिक पातळीवरील घटनांचा उल्लेख करता येईल.

पर्यावरण / न्हास अवनतीची कारणे (Causes of Environment)

पर्यावरण अवनतीची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) औद्योगिकीकरण (Industrialisation)

औद्योगिकीकरणामुळे कारखान्यांचे प्रमाण वाढले. कारखान्यातून बाहेर पडणारी रसायने, घातक द्रव्ये व विविध प्रकारचे वायू हवेची दर्जा घसरून त्यांच्या परिणाम त्या

परिसरातील लोकांवर होत आहे. आम्लपर्जन्यामुळे वनस्पतीवर परिणाम होतो तसेच नद्यांचे पाणीही प्रदूषित होते.

औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक साधनसामग्रीही कमी होत आहे. त्यामुळेही प्रदूषणात वाढ होत आहे भारतातील मोठ्या शहरामध्ये प्रदूषण पातळी वेगाने वाढत आहे. भारतात सर्वात जास्त प्रदूषित शहर मुंबई असल्याचे निर्दर्शनास आले आहे.

२) लोकसंख्येचा विस्फोट (Population Expollosion)

विसाव्या शताकात जगाच्या अनेक भागात लोकसंख्येचा विस्फोट झालेला आढळतो. मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्येचा विस्फोट पर्यावरणाच्या अवनतीस कारणीभूत ठरतो. लोकसंख्येतील प्रत्येकजण आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी पर्यावरणाचा आधार घेतो. उदा. पारंपारिक पध्दतीमध्ये अन्न शिजविण्यासाठी लाकडे जाळत असत. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर जमीन लागवडीखाली आणली जाते. जनावरांची जोपासना करण्यासाठी अति चराईचा वापर होतो. त्यामुळे वातावरणातील घटनांच्या मूक्त प्रक्रियेमुळे जमिनीची धूप होवून जमीन नापिक बनते. मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्या पोटा-पाण्यासाठी शहराकडे धाव घेते. म्हणजेच शहरीकरणात वाढ होते, आदिवासी भागातील लोक शिकार करून व जंगलतोड करून उदरनिर्वाह करतात. त्यामुळे वन्यप्राणी व वनस्पतीचा नाश होतो. पर्यायाने वाढतो लोकसंख्या पर्यावरणाच्या न्हासास कारणीभूत ठरते.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीवर व सागरी साधनसामग्री वर मोठ्या प्रकमाणावर ताण पडतो. त्यामुळे भारतातील दरमानसी जमिनीचे प्रमाण कमी-कमी हात चालले आहे त्याला लोकसंख्येचा विस्फोट हेच कारण आहे.

३) यांत्रिकी शेती (Farm Mechanization)

यंत्राच्या साहाय्याने (उदा. ट्रॅक्टर) शेती केल्यास जमिनीची धूप मोठ्या प्रमाणावर होते. त्यामुळे जमीन नापिक बनते त्याचप्रमाणे गरजेपेक्षा जास्तपाणी जमिनीस दिल्याने जमीन क्षारयुक्त बनते म्हणजेच नापिक होते. पाणीपूरवठा करणे हे जरी तंत्रज्ञान असले तरी त्याचा उपयोग प्रमाणात केली पाहिजे. त्याचप्रमाणे जास्त पिके घेतल्यानेही जमीन नापिक बनते.

४) जंतूनाशके व कीटक नाशकांचा वापर (pasticides & Insecticides)

शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होण्यासाठी रासायनिक फवाऱ्याचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. त्यामुळे जमिनीतील उपयुक्त प्राणी (उदा. गांडूळ) जे निसर्गचक्रात महत्वाचे काम करतात ते मारतात. त्याचप्रमाणे जंतूनाशके व कीटक नाशकातील विषारी द्रव्य वनस्पतीद्वारे प्राण्यांच्या शरीरात जातात. म्हणूनच अनेक देशामध्ये डीडीटीच्या वापरावर बंदी घालण्यात आली आहे.

५) झाडे तोड (Felling of Trees)

मोठ्या प्रमाणावर झाडांची तोड केल्यामुळे जंगलाचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे पावसाच्या पाण्याने मृदेची धूप होऊ लागली आहे. कारण मातीवरील झाडांचा आडथळा दूर झाला आहे.

विकसनशील व अप्रगत देशामध्ये झाडे मोठ्या प्रमाणावर तोडली जातात. ग्रामीण भागातील लोक जळणासाठी किंवा लाकडांचे ओंडके करून विकण्यासाठी झाडे तोडतात. मुंबई शेजारील लोणावळा किंवा महाबलेश्वर येथे ही याच कारणाने जंगल कमी झालेले दिसून येते. यामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळतो.

६) बदलती (आधुनिक) जीवन पद्धती (Changing life styles)

नागरी व अर्धनागरी भागातील लोकांची बदलती जीवन पद्धती पर्यावरणाच्या अवनतीस कारणीभूत ठरते. शहरातील मध्यम वर्गीय लोक व श्रीमंत लोक एअर कंडिशनर (Air Conditioners), फ्रीज, पाणी व शीत पेयासाठी प्लॅस्टीकच्या बाटल्या व मोठ्या प्रमाणावर प्लॅस्टीकच्या पिशव्यांचा वापर करतात. प्लॅस्टीकच्या या सर्व वस्तू जमिनीची धूप व पाण्याच्या प्रदूषणास मदत करतात.

आजच्या संगणकयुगात घरगुती संगणक, मोबाईल व इतर अनेक इलेक्ट्रॉनिकच्या वस्तूंचा वापर वाढला आहे ही सर्व उपकरणे दोन किंवा तीन वर्षात जूनी व कालबाहय होतात व नविन कमी किंमतीत उपलब्ध होतात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर ई-कचरा तयार होतो व त्याचा पर्यावरणावर अनिष्ट परिणाम होतो.

७) वाहने (Automobiles)

दळणवळणाच्या वाहन साधनामुळे हवेचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणावर होते. हवेतील एकूण ५०% प्रदूषण हे वाहनांमुळेच होते. कार्बन मोनाक्साईड व नायट्रोजनचे ऑक्साईड हे दोन पर्यावरणास अतिशय धोकेदायक ठरतात.

भारतातील मोठमोठ्या शहरात मोठ्या प्रमाणावर वाहनांचा उपयोग होत आहे. विशेषतः मुंबई व दिल्ली या ठिकाणी तर इतकी वाहने आहेत की त्यांच्या पार्किंगसाठी सृद्धा जागा नाही. त्यामुळे एवढ्या प्रचंड वाहनांच्या धूराने शहराचे वातावरण पूर्ण खराब केले आहे.

८) नागरीकरण (Urbanization)

रोजगाराच्या अपेक्षेने, सुविधा, सेवा व इतर सेवा ग्रामीण भागात उपलब्ध नसल्याने ग्रामीण लोक शहराकडे येऊ लागली त्यामुळे शहरात लोकांची गर्दी होऊ लागली एवढ्या लोकांना नागरी सुविधा पुरविणे अशक्य झाले. व याचा परिणाम पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणावर झाला. हवेचे पाण्याचे व आवाजाचे प्रदूषण या लोकसंख्येमुळे वाढले.

९) गरिबी (Poverty)

पर्यावरणाच्या अवनतीचे गरिबी हे एक कारण आहे. तिसऱ्या जगातील लोक, गरिब लोक उपजीविकेसाठी जंगलतोड, अति चराई, पारंपारिक पध्दतीने अन्न शिजविणे इ. वापर करतात. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. त्याचप्रमाणे गरीब ग्रामीण लोक निरक्षर असल्याने शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर खतांचा व रासायनिक द्रव्यांचा वापर करत असल्याने जमीन नापीक बनते.

१०) सरकारी धोरण (Government Policies)

पर्यावरणाच्या अवनतीस सरकारी धोरणेही कारणीभूत असतात. उदा. अनेक देशामध्ये जंगलातील लाकडे तोडण्याचा परवाना विनासायास दिला जातो. त्यामुळे लाकडे तोडून उदरनिर्वाह करणारे धंदा म्हणूनच हे काम करतात.

११) विकासात्मक प्रकल्प (Development Proect)

मोठमोठी धरणे, जलाशय व कॅनल्स शेतीला पाणीपूरवठा करण्यासाठी बांधली जातात. परंतू त्यामुळे अनेकदा शेतीला प्रमाणापेक्षा जास्त पाणी दिल्याने जमिनीची धूप होते किंवा भूमीपात होण्याचीही शक्यता असते. ज्याप्रमाणे अनेक खनिज प्रकल्पामुळे पर्यावरणास हानी पोहोचते.

१२) नैसर्गिक कारणे (Natural Causes)

इतरही अनेक नैसर्गिक कारणांमुळे पर्यावरणाची अवनती होते. उदा. ज्वालामुखी, भूकंप, वादळे, त्सूनामी, जंगलाला लागलेला वनवा इत्यादी.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरण न्हासाची कारणे सांगा.

पर्यावरण अवनतीचे परिणाम (Impact of Environment Degradation)

पर्यावरणाची अवनती नैसर्गिक किंवा मानवी कारणांमुळे होते. पर्यावरण अवनतीची पर्यावरणावर पर्यायाने लोकमाणासांवर मोठ्या प्रमाणावर हानीकारक परिणाम होतात. त्यातील काही महत्वाचे परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) जागतिक तापमान वाढ (Global Warming)

२० व्या शतकापासून पृथ्वीच्या तापमानात सातत्याने वाढ होत आहे. कार्बनडाय ऑक्साइड (Co₂), नायट्रस (C₂o), मिथेन (CH₄), क्लोरोक्वैरोकार्बन्स (CFGS), ओझोन (O₃) आणि हवेतील पाण्याचे बाष्प यांना हरितग्रह वायू (Greenhouse Gasses) असे म्हणतात. यामुळे पृथ्वीवरील सरासरी तापमान ठरते. पृथ्वीवरील सजीवांना आपले अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी ठराविक तापमानाची गरज असते. परंतू या तापमानात वाढ झाल्यास अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. प्रदूषणामुळे हे तापमान सतत वाढत आहे.

२) आम्ल पर्जन्य (Acid Rain)

हवेत मोठ्या प्रमाणावर कार्बनडाय ऑक्साईड, गंधक क्लोरीन वायू व नायट्रोजन वातावरणात मिसळतात. पाण्यात मिसळून त्यांची आम्ले तयार होतात व त्या मूळे जो पाऊस

पडतो त्यास आम्ल पर्यन्त असे म्हणतात याचा परिणाम वनस्पती, प्राणी व वस्तूशिल्पकार होतो आम्लयुक्त पावसामुळे वनस्पतींची पाने गळतात व त्यांची वाढ खूंटते. तसेच आम्लपर्जन्यामुळे जंगले नष्ट होऊन वाळवंटीकरणाचा वेग वाढतो तलाव व सरोवरातील मत्स्यजीवन धोक्यात येते.

आम्लपर्जन्यामुळे इमारतीची बांधकामे यांचे विदारण होण्यास मदत होते. पिण्याचे पाणी आम्लयुक्त झाल्यास श्वसनाचे व पोटाचे विकार जडतात. तसेच स्वीडन शास्त्रज्ञांच्या मते रक्ताचा कर्करोगही यामुळे होऊ शकतो.

३) ओझोनचा क्षय (Depletion of ozone)

ओझोन (O₃) हा ऑक्सिजन पासून निर्माण होणारा वायू वातावरणाच्या स्थितांबर या थरात आढळतो. हा वायू सूर्यापासून भूपृष्ठाकडे येणारे अल्ट्राव्हायलेट (UV) सारखे अदृश्य किरण अडवतो. हे नीलकिरण खूप विध्वंसक असतात. यामुळे पृथ्वीवरील जीवसृष्टी तासाभरात नाहीसा होईल म्हणून ओझोनच्या भरात पृथ्वीचे संरक्षण कवच असे म्हणतात. या वायूचा थर समुद्रसपाटीवर १२ ते ३५ कि. मी. दरम्यान आढळतो वाढत्या प्रदूषणामुळे या ओझोनचा क्षय होत आहे. ओझोन थरास छिद्र पडले आहे. या बातमीने संपूर्ण मानवजात अस्वस्थ झाली आहे.

क्लोरा - फ्ल्यूरो कार्बन (CFCS) या रासायनिक संक्लिष्टामुळे ओझोनचा क्षय होतो असे अनुमान काढण्यात शास्त्रज्ञांना यश आले आहे त्यामुळे प्रगत देशांनी CFC's च्या उत्पादनावर व वापरावर बंदी घातली आहे. पर्यावरणावर सर्वात मोठ्या प्रमाणावर अनिष्ट परिणाम करणारा हा घटक आहे.

४) वाळवंटीकरण (Desertification)

अति लागवड, जंगलतोड, अति चटई उदयोगांना जागा तयार करणे व शेतीला प्रमाणापेक्षा जास्त पाणी देणे इ. कारणामुळे वाळवंटीकरण होते. वाळवंटीकरणामुळे जमीन निरुत्पादक बनते, पावसाचे प्रमाण कमी होते. जमिनीची धूप होते. प्राण्यांचा निवारा नष्ट होतो. त्यामुळे प्राण्यांच्या प्रजाती नष्ट होतात.

५) सागरी - जीवन नष्ट होते (Depletion of marine life)

जगावर प्रदूषणाचे अरिस्ट आले की त्याचा परिणाम सागरी - जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर होतो. सागरी प्रदूषणामुळे सागरी प्राण्यांवर व वनस्पतीवर होतो. सागरी प्रदूषणामुळे पाण्यातील पूनरुत्पादनाची प्रक्रिया थंडावते. तेल व कार्बनयुक्त पदार्थांच्या तवंगामुळे प्रकाशसंश्लेषण (Photosynthesis) प्रक्रिया पूर्णपणे थंडावते व प्राणवायूचा तूटवडा निर्माण होतो.

६) जमिनीची धूप (Soil Erosion)

निसर्गाला मृदा तयार करण्यास हजारो वर्षे लागतात व ती मृदा मानवी हस्तक्षेपामुळे काही दिवसांत नष्ट होते. जमिनीची धूप झाल्याने हे होते. जमिनीचा न्हास होतो आतिषपर्जन्य वादळी वारे व जमिनीची धूप या कारणानेही जमिनीचा न्हास होतो. जमिनीची शेतीच्या दृष्टीने उत्पादनक्षमता वाढविणे, नीवन तंत्रज्ञान विकसित करणे इ. गोष्टीकडे लक्ष दिल्यास भूसंपदेचे योग्य व्यवस्थापन आणि संवर्धन करणे वर्तमानकाळाबरोबरच भविष्यकाळासाठीची फायदेशीर ठरणार आहे.

७) हवा प्रदूषण (Air Pollution)

हवेच्या प्रदूषणामूळेही पर्यावरणाची अवनती होते. हवेतील धूर, धूरके यामूळे प्रकाश किरण इतस्ततः पसरतात व दिसण्यामध्ये अडथळे निर्माण होतात. हवेतील प्रदूषणामूळे शेती व वनस्पतींचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते. हवा प्रदूषणामूळे आम्लपर्जन्य पडतो, हवेतील प्रदूषणामूळे जैविक घटकांवर परिणाम होतो. उदा. रंग काळे होणे, झीज हाणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरण न्हासाची कारणे कोणती आहेत ?

८.७ पर्यावरण आणि शाश्वत विकास (ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS FOR SUSTAINABLY)

संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८७ मध्ये नॉर्वेचे भूतपूर्व पंतप्रधान आणि जागतिक आरोग्य संघटनेचे संचालक जी. एच. ब्रंटलँड यांच्या अध्यक्षतेखाली जागतीक पर्यावरण आणि विकास आयोगाची स्थापना केली या समितीने पर्यावरण संदर्भात शाश्वत विकासाची संकल्पना मांडताना पुढील प्रमाणे काही उद्देश समोर ठेवले होते.

- विश्वातील सामाजिक आणि पर्यावरणीय गंभीर समस्यांचा आढावा घेणे.
- पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व्यावहारिक उपाय सुचविणे.
- नैसर्गिक साधन संपत्तीचा न्हास होणार नाही याची काळजी घेणे.
- निसर्गातील साधन संपत्तीचा आज वापर करताना भविष्यातील पिढीसाठी पण तिचे जतन करणे.

या चार उद्दिष्टातून पर्यावरण संवर्धन शाश्वत संकल्पना निर्माण झाली.

शाश्वत विकासा संकल्पना / व्याख्या

- १) **रॉबर्ट ऑलन यांच्या मते**, “शाश्वत विकास हा असा विकास आहे की मानवी गरजांचे निरंतर ठिकणारी नैसर्गिक साधने आणि मानवी जीवनाच्या दर्जात सुधारणा करणे होय.”
- २) **प्रा. सर्जेराव एन. बोराडे यांच्या मते**, “निसर्गातील स्रोतांचा मानवी गरजा भागविण्यासाठी वापरताना निसर्गावर दुष्परिणाम होणार नाही आणि भविष्यातील पिढीसाठी ही नैसर्गिक साधने शिल्लक राहतील हा विचार करून केलेला विकास म्हणजे निरंतर विकास होय.”

- ३) **जी. एच. ब्रटलँड अहवाल १९८७ नुसार** “निरंतर विकास म्हणजे जो विकास भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यात कोणतीही समस्या होणार नाही याचा विचार करून वर्तमानकालीन गरजांची पूर्तता करणे होय.”
- ४) **रिओ परिषद / वसुंधरा परिषदतील संकल्पना** : संयुक्त राष्ट्रसंघाची १९९२ मध्ये पर्यावरण व विकास परिषद (UNCED) ब्राझील मधील रिओ-दि-जानिरो येथे भरली होती. या परिषदेला वसुंधरा परिषद (The Earth Summit) या नावानी ओळखली जाते. या परिषदेत पर्यावरण आणि शाश्वत विकास या संकल्पनेवर चर्चा झाली होती.
- अजेंडा २१ :-** आज जगाला भेडसावणाऱ्या पर्यावरण संबंधी समस्यांवर चर्चा करण्यात आली होती. या समस्या लोकसंख्या, हवा व पाणी प्रदूषण, उर्जा, अन्न-धान्यां दुर्भिक्षा, विविध क्षेत्रातील संसाधन व्यवस्थापन संबंधी होती. या संदर्भात महत्वाचे पाच करार पैकी शाश्वत पर्यावरणा संबंधीचा एक होता. यामध्ये २१ व्या शतकातील शाश्वत विकासासाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रासाठी जागृतीक पातळीवर एक कृती आराखडा निश्चित करण्यात आला होता.

पर्यावरण शाश्वत विकासाचे घटक

१) नैसर्गिक साधनासंपत्तीचा कार्यक्षम वापर :-

आर्थिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनाचा वापर अनिवार्य असतो. परंतु नैसर्गिक संपत्तीचा डोळसपणे वापर महत्त्वाचा असतो. शाश्वत विकास संकल्पनेत देखिल नैसर्गिक साधनाच्या वापरावर पूर्ण पणे बंदी आपेक्षित नाही. तर नैसर्गिक पर्यावरणाचा वापर आधिक कार्यक्षमतेने करणे. ज्यामुळे दिर्घकालीन फायदे मिळवता येतील. वर्तमानकालीन व भविष्यातील पिढीसाठी पण फायदा होईल याची काळजी घेणे.

२) भविष्यातील पिढीचे गुणात्मक जीवन :-

शाश्वत विकास संकल्पनेचे उद्दिष्ट्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती व पर्यावरणाचा वापर आजच्या पिढीचा जीवन स्तर उंचविण्या बरोबरच भविष्यातील पिढीचाही गुणात्मक जीवनमान खालावले जाणार नाही याची काळजी घेणे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा शाश्वत वापर करणे आवश्यक आहे.

३) प्रदूषण कमी करणे :-

शाश्वत विकास या संकल्पनेत पर्यावरणाचे प्रदूषण कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. स्वच्छ सुंदर आरोग्यदायी पर्यावरण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. पर्यावरणाचे वाढते प्रदूषण म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या जीवनात समस्या होय. यासाठी प्रदूषण नियंत्रणाचे मार्ग अवलंब केले जातात,

४) आर्थिक विकास :-

शाश्वत विकास म्हणजे आर्थिक विकासाच्या मार्यादा घालणे. आसा अर्थ नाही तर नैसर्गिक साधने व पर्यावरण यांचा वापर कसा काटेकोरपणे करावे हे शिकवले जाते. वर्तमान आणि भविष्यातील आर्थिक विकासाला समन्वय साधणे होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) शाश्वत विकास म्हणजे काय ?

शाश्वत विकासाचे महत्त्व / गरज

- १) जगातील विविध देशात विकासाच्या भिन्न अवस्था आहेत. विकास करणे हा प्रत्येक मानवाचा मुलभूत हक्क आहे. विकसित राष्ट्रांनी तो मितवला आहे. परंतू त्यांनी पर्यावरणाच्या गैरवापराकडे दुर्लक्ष केले आज जगातील समाज शाश्वत विकासाच्या अभावामुळे गरीब व श्रीमंत दोन भागांत विभागला आहे. यामुळे आज बहुतांशी प्रश्न अशाश्वत पद्धतीने केलेल्या नैसर्गिक संपत्तीचा उपभोग व पदार्थाची निर्मिती यातून उदभवले आहेत.
- २) आजपर्यंतचा विकास मानव केंद्रीत होता. हा विकास काही विकसीत देशातच दिसून येत आहे. वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगतीमुळे हवा, पाणी, ध्वनी मृदा, अन्न इत्यादीत प्रदूषण वाढत आहे. नैसर्गिक संपत्तीचा अतिरिक्त वापर होत आहे. अशा पद्धतीने विकासाची प्रक्रिया सुरु राहिली तर आपण लवकरच सर्व विनाशाच्या दिवसाला (Doom's day) तोंड द्यावे लागेल. यासाठी आपणाला सामाजिक घटकांचा विकास आणि पर्यावरण प्रक्रियेशी समन्वय साधणे आवश्यक आहे.
- १) दारिद्र्य निर्मुलन :- जगातील लोकांचे दारिद्र्य कमी करायचे असेल तर शाश्वत विकास करणे काळाची गरज आहे.
- २) संसाधनातील दरी कमी करणे :- जगात गरीब-श्रीमंत हि दरी नैसर्गिक संसाधनामुळे निर्माण झाली आहे. जर नैसर्गिक संसाधने दरी कमी केलीतर आर्थिक विषमता कमी होईल.
- ३) पर्यावरण न्हास कमी :- प्रगत देशातील लोकांनी निसर्गाचा आर्थिक वापर करून पर्यावरण न्हास आहे यामुळे मानवी जीवनात धोका निर्माण झाला आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने पर्यावरण प्रदूषण टाकणे महत्वाचे आहे.
- ४) भूमी संवर्धन :- मानवाला लागणारे अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा भूमी शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणून जमिनी पोत कायम राखणे आवश्यक आहे.
- ५) जैवविविधतेचे संवर्धन :- निसर्गचक्र कायम ठेवण्यासाठी निसर्गातील प्रत्येक सजीव व निर्जीव घटक महत्वाचे आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) शाश्वत विकासाचे महत्त्व सांगा.

८.८ पर्यावरण जागृतीचे महत्त्व

पर्यावरणातील समस्या केवळ तंत्रज्ञानामुळे सुटणार नाहीत यासाठी संपूर्ण पर्यावरणाचे आकलन होणे गरजेचे आहे. जर आपणास पर्यावरण आणि मानवी जीवन समजले तर आपण सुखी आणि समृद्ध होऊ शकतो. म्हणून पर्यावरण चळवळी मार्फत जनजागृती करणे महत्त्वाचे आहे. त्या महत्त्वपूर्ण बाबी पुढील प्रमाणे आहे.

१) सजीवा विषयी आदरभाव (Respect of Living Things)

निसर्गातील संपूर्ण प्राणीमात्रांना बदल आदरभाव निर्माण होणे महत्त्वाचे आहे. हा आदरभाव मानव वांशशस्त्री स्वरूपाचा नसावा तर जगा व दुसऱ्याला जगू द्या म्हणजे “जिवो जिवस्या जिवनम्” म्हणजे विश्व कल्याणाचा विचार प्रगल्भ होईल.

२) जैविक घटकात परखट संबंध (Inter relationship of organism)

विश्वातील मानवी आणि अमानवी सजीवांचा विकास होता हे सामाजिक मुल्य हे मानवाच्या संकुचीत दृष्टीकोना प्रमाणे ठरत असतात. म्हणजे मानवी समाजाच्या उपभोगावर आधारीत असते. व्यक्तीगत इतर सजीवांना स्वतंत्र्य अस्तित्त्व नसते. कारण परिसंखेत प्रत्येक सजीवाचे जीवन इतरांवर आधारीत असते. याला मानवही अपवाद नाही याची जाणीव प्रत्येक माणसाला होणे गरजेचे आहे.

३) वर्गविरोधी स्थिती (Anit class Posture)

जैवविविधता प्रतिकाचे तत्त्व म्हणजे हे सर्व सजीवांना मिळून आहे. यामध्ये कोणताही वर्ग किंवा जातवादी नसावी सर्वांना समान संधी मिळावी प्राण्याप्रमाणे मानवी समाजात ही या तत्त्वाचे महत्त्व आहे.

४) जैवविविधतेचे तत्त्व (Principles of Diversity)

विश्वातील संपूर्ण सजीवांचे कल्याण होईल या जीवन मुल्यनुसार जैवविविधता निर्माण झाली आहे मानवांनी स्वतःच्या विकासासाठी इतर सजीवांमात्राचा न्हास करू नये निसर्गावर प्रेम करून सर्व जीवमात्रांचा फायदा करावा. यातच सर्वांचा फायदा आहे. निसर्गावर वर्चस्व किंवा नियंत्रण मिळवण्यापेक्षा नियर्गाला मित्र बनवून जीवन जगावे.

५) धोरण बदल (Change in Policies)

मानवी समाजाचा जीवनशैलीच्या धोरणात बदल करणे गरजेचे आसते. नियोजनात्मक धोरणामुळे अर्थव्यवस्थाचा, तंत्रज्ञान व तत्त्वप्रणाली यावर परिणाम न्होन असतो. उदा. भांडवलवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद.

६) लोकसंख्या नियंत्रण :

जगात लोकसंख्या विस्फोट होत आहे. यामुळे मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गाचा अतिरिक्त वापर केला जात आहे. यामुळे पर्यावरणाला धोका निर्माण होत आहे. वेळीच लोकसंख्या नियंत्रण तत्वाचा वापर करावा लागेल. हि बाबी निसर्गाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

७) जीवनाचा आनंद (Appreciation of quality of life)

जीवन शैलीतील बदलामुळे जीवनात आनंद मिळत असतो. राहणीमानातील बदल, पर्यटन यामुळे आनंद मिळतो. निसर्गाच्या सानिध्यात वेळ घालवण्यात निसर्ग प्रेम वाढते. जागृती निर्माण होत असते. निसर्गपर्यटन होणे महत्त्वाचे आहे.

८) सहभागाचे बंधन (Obligation to Participation)

निसर्गाबद्दल जागृती झाल्यानंतर आपण हे निसर्ग संवर्धनासाठी योगदान करणे गरजेचे आहे. थोडक्या एक व्यक्ती एक झाड संवर्धन केले पाहिजे. या प्रमाणे विविध निसर्ग घटकाचे संरक्षण केले पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरण जनजागृतीचे महत्त्व सांगा.

८.९ सारांश

पर्यावरण प्रदूषणामुळे निसर्गातील जैविक आणि अजैविक पदार्थांवरही त्याचा परिणाम होतो. उदा. रंग जाणे, रंग काळा होणे, झीज होणे व तूकडे पडणे इ. त्याचप्रमाणे हवा प्रदूषणाचा सर्वात जास्त परिणाम मानवावर होतो.

निसर्गातील सर्व सजीव हे आपले बहुमूल्य वारसा आहेत. म्हणून आपल्या वारसाचा आपण बहुमान केला पाहिजे. हा विचार प्रत्येक मानवाने आपल्या निसर्ग संपत्तीला जतन केले पाहिजे.

नवीन भौतिक, दृष्टीकोन स्विकारून आपण जीव केंद्रीत संकल्पेन न्याय देणे आवश्यक आहे. या नैतिक दृष्टीकोनात केपण मानवाचा विचार न करता विश्वातील प्रत्येक सजीवांचा संवर्धन करून आदर करणे गरजेचे आहे.

मानवतावादी दृष्टीकोन हा पर्यावरणातील नैतिकता सत्यात मांडण्यासाठी सांगीतील जात आहे. मानवतावाद आणि जैववाद या दृष्टीकोनाला समान महत्त्व दिले जाते.

निसर्गातील प्रत्येक घटक प्रत्येक किंवा अप्रत्येक मानवी विकासाचे साधन आहे. या साधनाचा वापर करतात आपण शाश्वत दृष्टीकोनातून विचार होणे गरजेचे आहे. म्हणजे निसर्गाचा उपभोग घेत असतांना आजच्या गरजा बरोबर भविष्यातील पिढीच्या गरजांचा हि विचार होणे महत्त्वाचे आहे म्हणजे निसर्गाचा उपभोग मर्यादी करवी हा विचार होय.

निसर्गातून मानवाचा अन्न, वस्त्र, निवारा, औषध या सारख्या विविध गरजा पूर्ण होत असतात म्हणजे निसर्ग जीवंत राहिला तर मानव हि जीवन राहिल ही जाणिव प्रत्येक व्यक्तीला होणे आवश्यक आहे. निसर्ग हा आपल्यासाठी निर्माण झाला आहे. हा मर्यादीत विचार न करता संपूर्ण सजीव सृष्टीच्या कल्याणाच आणि संबंधाचा विचारच आपल्या शाश्वत जीवन जगण्याचे मार्ग आहे तो आज प्रत्येक मानवांनी स्विकारणे काळाची गरज आहे.

८.१० अभ्यासाचे प्रश्न :

---

१. समकालीन समाजातील पर्यावरण समस्याची चर्चा करा.
२. पर्यावरण शास्त्रा संबंधी शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करा.
३. पर्यावरणशास्त्रीय जागृतीची महत्त्व थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. टिपा लिहा
  - अ) पर्यावरण जागृती
  - ब) शाश्वत पर्यावरण संवर्धन
  - क) पर्यावरण न्हासाची कारणे
  - ड) पर्यावरण न्हासाची परिणाम
  - इ) सजीवांच्या वस्तीस्थाने न्हासाचे प्रकार
  - फ) शाश्वत विकासाचे महत्त्व
- ५) मानवी निसर्गातील ढवळाढवळी निर्माण होणारे धोके कोणते ?

८.११ संदर्भ सूची

- १) Haralambos M and Heald 2009 socialaya Temes prespectives New Delhi oxford university.
- २) Marshall Gordon Dictionary of Sociology New Delhi oxford University press.

- ३) प्रा. एम. एम. लिमण (२०१६) पायभूत अभ्यास शेट प्रकाशन मुंबई
- ४) युवराज मोरधा आणि सर्जेराव बोराडे, (२०१७) पायाभूत अभ्यास : समकालीन समाज निराली प्रकाशन, पूणे
- ५) सर्जेराव बोराडे, डॉ प्रदीप गांगुर्डे आणि शिल्पा जाधव (२०१८) विकासाचे समाजशास्त्र, निराली प्रकाशन, पूणे.
- ६) सर्जेराव बोराडे (२०१७) समाजशास्त्र, निराली प्रकाशन, पूणे.
- ७) Sarjerao Borade and Dr. P. Gangarde. (2017) fundamentals of sociology, Nirali Prakashan, Pune.

८ ब

शहरी पर्यावरण आणि स्त्रीवादी पर्यावरण

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना शहरी पर्यावरणशास्त्र
- ८.२ शहरी पर्यावरणाची व्याख्या
- ८.३ शहरी पर्यावरणाचे स्वरूप
- ८.४ स्मार्ट सिटी
- ८.५ पर्यावरणीय स्त्रीवादाची तत्त्वे
- ८.६ मेरी मिलोर
- ८.७ वंदना शिवा
- ८.८ पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे महत्त्व
- ८.९ सारांश
- ८.१० अभ्यासाचे प्रश्न
- ८.११ संदर्भ सूची

८.० उद्दिष्टे

- १) शहरी पर्यावरणशास्त्राची ओळख करून घेता येईल.
- २) शहरी पर्यावरणती समस्यांचा आढावा घेणे.
- ३) स्मार्ट सिटी संकल्पन समजून देणे.
- ४) पर्यावरणावरील स्त्रीवादाची माहित करून घेणे.
- ५) मेरी मिलोर आणि वंदना शिवायीच्या योगदानाची माहिती देणे.
- ६) पर्यावरणीय स्त्रीवादाची महत्त्व स्पष्ट करणे.

८.१ प्रस्तावना - शहरी पर्यावरण शास्त्र (URBAN ECOLOGY)

---

२० व्या शतकाच्या शेवटच्या अर्द्यात पृथ्वीची लोकसंख्या जलद गतीने वाढत आहे. २००७ साली ती ६६० कोटी एवढी होती. २१ वे शतक हे शहरी करणाचे शहर म्हणून ओळखले जात आहे. २०३० पर्यंत ६०% पेक्षा अधिक लोक शहरी क्षेत्रात राहणारे असतील. १९५० मध्ये केवळ १९% लोक शहरात होते. अमेरिका किंवा युरोप पेक्षा आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन

अमेरिकाची लोकसंख्या वाढ होईल तेव्हा अनेक महानगरे निर्माण झाली आहेत. याचा परिणाम नैसर्गिक पर्यावरणावर घातक परिणाम होत असतो.

८.२ शहरी पर्यावरणाची व्याख्या

- १) **सुकोप आणि विटींग (१९९८)** यांच्या मते शहरी पर्यावरणाचा अभ्यास विषय परिणामाचा अभ्यास करणे हा आहे. यामध्ये व्याख्या दोन भागात केली आहे. एक म्हणजे पर्यावरण विषयक प्रक्रिया आणि शहरी भागातील जैविक घटक वनस्पती, प्राणी आणि लोकसंख्या सहसंबंधाचे विश्लेषण केले जाते. दुसऱ्या भागात शहरातील लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी अनेक विध दृष्टिकोन परिसंस्थेत कार्यरत असू शकतात.
- २) **सर्जेराव एन. बोराडे** यांच्या मते “शहरी पर्यावरणशास्त्र हा असा शास्त्रीय अभ्यास आहे की ज्या महज्वे जैविक विविध घटकांचे जीवन. एक दुसऱ्यांशी येणाऱ्या सहसंबंधाचा संदर्भाची शहरी पर्यावरण होय.”
- ३) “शहरी पर्यावरणशास्त्र म्हणजे पर्यावरण व्याख्या ज्यामध्ये मानवी जीवन मान, मनमोहक शहरी जीवन वगैरे बाबींचा अभ्यासाचा समावेश असतो.”

शहरी पर्यावरणाचा अर्थ (Meaning of Urban)

शहरी पर्यावरण शास्त्र म्हणजे शहीर नागरी जीवन आणि शहरी आकृषक मनरंजक सेवा यांचा समावेश असतो. शहरी पर्यावरण शास्त्र नवीन जीवनशैलीचा अभ्यासाच्या उद्देशाने निर्माण झालेले शास्त्र आहे. ज्यामुळे मानव व पर्यावरणाच्या संदर्भातील प्रक्रियांचा सजीवांच्या परिसंस्थावरण होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास केला जातो. पर्यावरणाला शाश्वत आणि सर्वसमेशक अभ्यास केला जातो. पर्यावरण शास्त्रात शहरी जीवनात सुलभ पद्धतीने अभ्यास केला जातो. १९ व्या शतकातील जीवशास्त्र आणि प्राणीशास्त्रात पर्यावरणशास्त्राचा अभ्यास केला जाऊ लागला आहे. पर्यावरण आणि जैविक घटकांचे गुंतागुंतीचे संबंध समजावून सांगणारे हे शास्त्र आहे. पर्यावरण व्यवस्था ही जैविक समूह अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. पर्यावरणशास्त्र ही एक विज्ञानाचा भाग आहे यामुळे संपूर्ण अभ्यास होणे विशेष महत्त्वाचे आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) शहरी पर्यावरण संकल्पना लिहा.

८.३ शहरीपर्यावरणाचे स्वरूप

सुकोप यांच्या मते दाटलोकवस्ती ज्यामुळे उन्हाळ्या पेक्षा ही अधिक उष्णता जाणवते त्यामुळे कार्यक्षमता कमी होऊन आळस वाढतो. **हैरिस** यांनी शहरात बांधलेल्या उंच इमारतीचा अभ्यास केला आहे. औद्योगिक भाग शहरात मध्यवस्तीतील व्यावसायिक भाग, उपनगरतील घरबांधणी आणि मध्यमवर्गीयांची घरे यांची त्यांनी तुलानामक अभ्यास केला आहे. आज रेश हा घरबांधणीसाठी पर्यावरण संबंधित नविन कायदा केला आहे. यामहत्वे चार प्रकारचे बदलांचा अभ्यास केला.

शहरी समस्या

शहर म्हणजे सर्व समावेशक प्रगतीची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवहन, शिक्षण वगैरे परिपूर्ण मानले जाते तरी आज शहरी करणातून अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण यापैकी काही समस्या अभ्यासू

१) स्थलांतर :-

शहरीकरण प्रक्रियेत स्थलांतर ही एक महत्वाची प्रक्रिया आहे. यामुळे एका भागातील लोक दुसऱ्या भागात स्थलांतर करतात. जगातील बहुतेक विकसनशील देशातील शहर वाढीचा दर प्रगत देशाच्या तुलनेत उच्च आहे. ग्रामीण भागातील लोक शहरात स्थलांतर करतात. यामुळे नविन शहराची निर्माती होत असते. यामुळे शहरातील वाहतूक, निवास, पाणी रोजगार वगैरे सेवांवर ताण पडत असतो.

२) गृहनिर्माण :-

वाढत्या शहरी करणामुळे वाढीव लोक संख्याला गृह पुरवठा करण्याचे मोठे आव्हान निर्माण होते. आज शहरी गृहाच किती रोजच्या रोज वाढत आहेत. मध्यमवर्गीयांना घराची किंमत आणि उत्पन्नांचे ताळमेळ घालणे थोडे अवघड होत आहे. तर कमी उत्पन्न गणंतर घर खरेदी करणे स्वप्न होऊ लागले आहे यामुळे हे लोक झोपडपट्टी निर्माण करून राहतात. यामुळे सुद्धा हवा प्रकाश, पाणीपुरवठा. सांडपाणी वगैरे समस्या निर्माण होतात. युनायटेड नेशन्स सेंटर फॉर ह्यूमन सेटलमेंट्स ने एकनवीन संकल्पना मांडली आहे अशा लोकांसाठी सुरक्षित आणि निरोगी निवारा पाणीपुरवठा, स्वच्छतागृह ड्रेमेज, घरगुती कचरा व्यवस्थापन वगैरे तरतूदीच्या आहेत.

३) शुध्द पाणी पुरवठा :-

शहरातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत दूषित असतात कारण शहरातील पाणी मुळातच अपूरे असते. भविष्यातील वाढत्या लोकसंख्येला पुरेशा पाणी पुरवठ्याचा अभाव असतो.

४) अस्वच्छता :-

शहरीभागातील झोपडपट्टी, आणि अनधिकृत चाळी यांच्या कमालीची अस्वच्छता असते. यामुळे अनेक प्रकाराचे रोग आणि आजारांचा प्राधुर्भाव होत असतो, मलेरिया - डायरिया असुरक्षित कचरा व्यवस्थापन ही शहरांची मोठी गंभीर समस्या आहे. आणि कचरा व्यवस्थापन मोठे आव्हान शहरी संस्थाना निर्माण झाले आहे.

५) आरोग्य आणि शिक्षण :-

मानवी विकासासाठी शिक्षण आणि आरोग्य महत्त्वाची मानली गेली आहेत. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत थोडी ठिक असते. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था दिवसेंदिवस संकुचिन होत आहेत. नागरिकांना खाजगी आरोग्यसेवा घ्याव्या लागत आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत पण ती परिस्थिती आहे. आज सर्वच खाजगी शिक्षण संस्था आहेत त्यांची फिस उच्च असते. सरकारी शाळांची स्थिती निराशाजनक आहे. महानगर पालिकेच्या शाळा बंद पडत आहेत.

६) शहरी वाहतूक व्याख्या :-

वाढत्या लोकसंखेला सरकारी वाहतूक व्यवस्था अपूरी हात आहे. उच्च उत्पन्न व्यक्ती खाजगी वाहणे खरेदी करत आहेत. यामुळे मोठ्या शहरात वाढत्या खजगी वाहनांचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शहरी प्रदुषणात ही वाढ होत आहे.

७) शहरी अपराध :-

आज शहरी गंन्हेगारी एक आव्हान निर्माण झाले आहे. चोरी पाकीटमारी, हिंसाचार, वेश्या व्यवसाय, झुगार, भ्रष्टाचार, फसवेगीरी वगैरे मार्गांनी शहरात लोक जीवन जगत आहेत.

८) पर्यावरण :-

शहरात मानवनिर्मित आणि नैसर्गिक पर्यावरणाचे धोके निर्माण होत आहेत. वाढती उष्णता भूजल पुनर्भरण, जंगलतोड, डोंगर सपाटीकरण, खाडी नदीना अरुंदीकरण वगैरे वातावरणातील हवा पाणी दुषीत असते प्लास्टिकचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. शहरातील सांडपाणी नदी समुद्रात सोडले जात आहे यामुळे मानव आणि इतर सजीव सृष्टीला धोका निर्माण होत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) शहरी पर्यावरणाचे स्वरूप थोडक्यात लिहा.

८.४ स्मार्ट सिटी

काही दिवसापूर्वी भारत सरकारने १०० स्मार्ट शहरांची घोषणा केली आहे. आज जगातील ७०% लोकसंख्या शहरात राहत आहे म्हणून भारत देशाला अशा ५०० स्मार्ट शहरांची गरज आहे. तर आपण शहरी लोकसंख्येला सर्व सेवासुविधा देवू शकतो. म्हणून भारत सरकारने शहरी राहणीमानावर गुंतवणूक करण्यावर भर दिला आहे. स्मार्ट सिटी बरोबरच 'मेक इन इंडिया' ची पण शासनाने घोषणा केली आहे.

स्मार्ट सिटी संकल्पना :-

स्मार्ट सिटी या संकल्पने अंतर्गत शहराचा पूर्ण चेहरा मोहरा बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. यामध्ये रिअल इस्टेट, संपर्क व्यवस्था, बाजारपेठा यांना विशेष प्राधान्य दिले जाते. शहरांना वायफाय सुविधा उपलब्ध करून देणे वगैरे. सरकारने आज ज्या शहरांना स्मार्ट सिटी म्हणून जाहिर केले आहे. त्यामध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र, आधुनिक करप्रणाली, परकीय भांडवल गुंतवणूक इत्यादी गोष्टींना प्राधान्य दिले जात आहे. कारण खाजगी उदयोगांच्या गुंतवणूकीतूनच ही स्मार्ट सिटी उभी राहण्याची शक्यता आहे.

स्मार्ट सिटीचे स्वरूप / वैशिष्ट्ये

- १) भारतात स्मार्ट सिटीची संकल्पना राबवीणे सहज शक्य नाही. कारण शहरात राहणारे लोक उदयोजक, पर्यटक यांच्या मदतीने व नविन तंत्रज्ञान त्यावर आधारित गोष्टी यावर स्मार्ट सिटीचे भवितव्य अवलंबून आहे. वास्तवात अशी शहरे निर्माण होण्यास २० - ३० वर्षांचा कालावधी लागू शकतो.
- २) नागरी समाजशास्त्रज्ञांची शहरी पर्यावरण मुल्यमापन करताना केवळ रेल्वे, पाणी यांसारख्या सुविधा असणाऱ्या ठिकाणी शहरांची निर्मिती होत नाही तर लोकांच्या गरजा पर्याय व निर्णय यानुसार शहरनिर्मिती केली जात आहे. आज जगात सर्वत्रच गरजा व इच्छा यांनुसार शहरे वसत आहेत. शहरांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते तर लोकांच्या गरजांनुसार अपेक्षांनुसार निर्माण हात असते.
- ३) मुंबई जवळ असणाऱ्या समुद्र किनाऱ्यांमुळे मुंबई व्यापाराचे केंद्र बनले व यातून कापड उद्योग त्याच बरोबर, आर्थिक व शैक्षणिक केंद्र बनले. विविध उद्योगांच्या निर्मितीमुळे अनेक लोक रोजगारासाठी स्थलांतर करू लागल्यामुळे मुंबई वेगाने औद्योगिक व शहरीकरण होत गेले आहे. आज ही मुंबई ही भारताची आर्थिक औद्योगिक राजधानी म्हणून ओळखली जात आहे.
- ४) चिन देशाचा जगातील शहरीकरण प्रक्रियेचा वेग सर्वात जास्त आहे. १४ दशलक्ष लोक दर वर्षी शहरांकडे स्थलांतर होत असतात. म्हणून चिन मध्ये लियुझोड वन सिटी हे शहर स्टीफानो बोरी या आर्किस्टेक्चर यांनी डिझाइन केलेले जगातील पहिले वन शहर आहे. ज्या मध्ये शहरी घरे कार्यालय, हॉटेल, रुग्णालये आणि शाळा हे सर्व झाडांनी आणि वेलींनी व्यापलेले आहेत. यामध्ये संपूर्ण पण पर्यावरण विचार केला आहे.

शहरातील लोकसंख्या वाढीस आर्थिक बदल हे एक महत्वाचे कारण आहे. मागिल काही वर्षात आर्थिक रचनेत बदल होत आहेत शहरातील अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीचे कारण म्हणजे औद्योगिक उत्पादनाकडून शहरे आज सेवा क्षेत्राकडे जात आहेत. तरी आज शहरी विकासा बरोबर पर्यावरण संवर्धनाची काळजी घेणे गरजेचे आहे. अन्यथा महापुर, सुनामी, भूकंप, डोंगर घसरण वगैरे सारख्या आपत्ती निर्माण होण्याचा मोठा धोका आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्मार्ट सिटी संकल्पना स्पष्ट करा.

८.५ पर्यावरणीय - स्त्रिवादाची तत्त्वे (PRINCIPLES OF ECO-FEMINISM)

पर्यावरणीय स्त्रिवादाची तत्त्वे प्रामुख्याने समाजातील विषमता, असामंजस्य शासक अशा विरुद्ध विचाराची तत्त्व म्हणजे पर्यावरणीय स्त्रीवादाची तत्त्व होय यांचा पुढील प्रमाणे अभ्यास करता येईल.

अ) स्त्री आणि निसर्गाच्या विस्थापन समानता (Resisting of Equation of woman and Nature) :

पर्यावरणीय स्त्रीवादी हा आधुनिक प्रगत शेती मध्ये स्त्रोय पारंपारीक काळापासून पुरुषा प्रमाणे योगदान करत आहेत. स्त्रीयांचा संबंध फुले, प्राणि, जंगल आणि समुद्र कार्य करत असतात. तर पुरुष यंत्र, कारखाने आणि पाश्चत तंत्रज्ञान संबंधीत व्यवसाय करत आहेत.

यामुळे स्त्रीयांचे शोषण हे निसर्गप्रमाणे होत आहे. जसे वनसंपतीचा आज अतिरिक्त वापर केला जात आहे. पश्चात्य स्त्रीया पारंपारीक काळापासून प्राण्यांची संगोपण कार्य करत आहेत. कारण त्यांना बाल संगोपणाचा चांगला अनुभव असतो.

ब) स्त्री आणि प्राण्यांच्या विस्थापन समानता

जगात असंख्य स्त्री कामगार प्राणी व्यवस्थापनाचे व्यवसाय करतात. शेळ्या मेंढ्या गाई म्हैस वगैरे कामे स्त्री संबंधी आहेत. स्त्रीवादी संदर्भानुसार स्त्री आणि प्राणी यांचा संबंध पुरुष वर्गाने जोडला आहे. पर्यावादी स्त्रीवादी विचार नुसार अनेक राष्ट्रात स्त्री पुरुषापेक्षा प्राण्याना अधिक आवडतात. जगातील दुग्ध व्यवसाय करणारी राष्ट्र हि स्त्री वर्गातर अन्याय करतात. वनस्पती प्राणी अधिकार कार्यकर्ते हे पर्यावरणवादी स्त्री वादी तत्त्वाला सहमत असतात कारण स्त्री आणि प्राणी अन्याय अत्याचार थोड्याफार फरकाने सारखाच आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवादी विचारवंताचा मते प्राण्यांवरील अत्याचार हा पुरुषसत्ताक संबंधाचा जोडला आहे.

क) स्त्रीवादी राजकीय प्रयावरण

पर्यावरणीय स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादीय राजकीय प्रयावरण हे सांस्कृतीक संरचनात्मक जबाबदाऱ्या ह्या पर्यावरणास आणि पुरुषसत्ताक तत्त्वानुसार पार पाडत आहेत. उत्तर संरचनात्मक सुप्तता आणि राजकीय प्राचीनकाळ दबाव तंत्र बदल करुन नविन व्यापक पर्यावरणाची तत्त्व स्थापीत केली आहेत.

स्त्रीवादी राजकीय पर्यावरणशास्त्र मध्ये पर्यावरण आणि स्त्री यांना सामाविशक असे तत्त्व मांडली आहेत त्यानुसार वंशवाद जातीवाद प्राणी अत्याचार आणि इतर मतभेद बाजूला केले आहेत. पुरुषसत्ताक दबावा पासून स्त्री पुक्तीचा विचार मांडला आहे. पर्यावरणीय राजकीय स्त्रीवाद हा जमिनदारी मुक्त नैसर्गिक विचाराचा स्विकार करतो. वनस्पती, प्राणी, मुले, स्त्रीचा आणि इतर घटकाच्या मुक्तीचा विचार मांडला आहे.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची तत्त्वे ही स्त्री मुक्ती बरोबरच पर्यावरणालाही शोषण मुक्त करण्याचा विचार मांडला आहे पारंपारीक सत्ता म्हणजे पुरुषसत्ताक राजकीय सत्ता आणि जमिनदारी यांच्या दबावा पासून स्त्री आणि निसर्गाला शोषण मुक्त केले पाहिजे. आज पर्यंत स्त्री आणि निसर्ग हे अत्याचार सहन करत आले आहेत म्हणून उदयाच्या उज्वल समाजासाठी पर्यावरणीय राजकीय काळाची गरज आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरणीय स्त्रीवादी तत्त्व थोडक्यात सांगा.

८.६ मेरी मिलोर

मेरी मिलोर यांनी त्यांच्या ग्रंथातला उद्देश ऐतिहासीक आणि विकास प्रक्रियेत विविध घटका बरोबर स्त्री-पर्यायावरणवाद विशेष महत्त्व दिले आहे. यांचा संबंध हा पर्यावरणवाद आणि स्त्रीवादी पर्यावरणवादाशी जोडला आहे. मिलोर यांनी अशाय दृष्टिकोणातून विश्लेषण केले आहे. या ग्रंथतील सिध्दांत तसे खूप कठिण असले तरी ही अशक्ये नाही असे त्यांचे मत आहे त्यांच्या मते स्त्रीवादी पर्यावरणवाद, स्त्रीवाद आणि पर्यावरणवादी विचारांच्या अंतरीक सहसंबंध जोडून शैक्षणिक संस्थां आणि इतर प्रसार माध्यमातून शिकवणे आवश्यक आहे.

स्त्रीवाद आणि पर्यावरण यांचे विश्लेषण करणे आगदी सोपी गोष्टी नाही. मिलारे यांनी या घटकांच्या विश्लेषणासाठी विविध घटक आणि परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे. सालवादी तत्त्वज्ञाना पर्यावरणवादी स्त्रीवादानुसार वसतूस्थितीची लवकरात लवकर जाणिव परंतू मेरील यांनी पर्यावरणवादी स्त्रीवाद आणि स्त्रीवाद परंपरेचे विवेचन केले होते. त्यांनी पारंपारीक व स्थानिय स्त्रीवादी जुन्या कामाला प्रतिकार केला. त्यांच्या मते ते विचारन असिद्धांतीक आणि असंतुलित स्वरूपाचे आहे. तरी ही काही यांनी आपल्या ग्रंथात योग्य मुलांचा विचार करुन विश्लेषणात्मक लिखान केले आहे.

मिलोर यांचे पुस्तक आठ प्रकरणात विभागले आहे. पहिल्या प्रकारणात प्रस्थावना आणि स्त्रीवाद पर्यावरणवादाचे उद्देश सविस्तर पणे मांडला आहे. प्रकरण दोन मध्ये त्यांनी स्त्रीवादी उदय आणि इतिहासाच आढावा घेतला आहे. तसेच स्त्रीवाद चळवळी समोतर दक्षिण व उत्तर

सिद्धांता जमिनी सारा पासूनचे विवेचन केले आहे. प्रकरण तीन मध्ये विविध विचारधार आणि त्यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा आढावा घेतला आहे. मिलोर यांनी प्रथम उत्तर सिद्धांतावर चर्चा केली आहे. यामध्ये मिलोर यांचा उद्देश समस्येवर उपाय शोधण्याचे होता. मिलोर यांनी पर्यावरणवादी स्त्रीवादाचे दोन संप्रदायाक विचारात विभाजन केले आहे.

- अ) affinity eco feminsin हा दृष्टिकोन झालवादी, परंपरावादी, संस्कृतीकवादी आणि धार्मिक यांच्या संकल्पनेनुसार स्त्रीचा संबंध निसर्गाशी आहे.
- ब) समाजवादी पर्यावरण-स्त्रीवाद हा दृष्टिकोन मार्क्सवादी तत्वज्ञानानुसार संतवनात्मक विश्लेषणानुसार स्त्री समस्येकडे पाहिले जाते. मिलोर ह्या स्पष्टपणे समाजवादी पर्यावरण स्त्रीवादी संप्रदायात आहेत. यामुळे परंपरावादी स्त्रीवादी पर्यावरणवादीच्या विरोध करतात. त्यांच्या तत्वज्ञानानुसार स्त्री मुलभूत विचाराने निसर्गा संबंधीत आहे.

प्रकरण चार मध्ये परंपरावादी स्त्रीवादी पर्यावरणवादी विचाराला विरोध केला आहे. मिलोर यांनी त्सांही आणि त्सांद्ग्हो या संकल्पना निर्माण केल्या आहेत. मानवता आणि निसर्ग यांचा संबंध सांगितला आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) मेरी मिलोर यांच्या स्त्रीवादी विचार सांगा.

८.७ वंदना शिवा

वंदना शिवा यांचा जन्म ५ नोव्ह. १९५२ ला देहादुन येथे झाला. शिवा यांनी पर्यावरण संवर्धनासाठी अहिंसात्मक चिपको आंदोलनात सहभाग घेतला ती एक समाजशास्त्रज्ञ, पर्यावरण कार्यकर्ता पर्यावरणीय स्त्रीवादी विचारक आहे त्यांनी अनेक पुस्तकांचे लेखन केले आहे. वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानाच्या अतिरिक्त वापरावर लिखान केले आहे. १९७८ मध्ये पश्चिमी ओटेरिओ विद्यापीठ कॅनडा मध्ये पी. एच. डी. पदवी केली आहे जेरी मॅडम, एडवर्ड गोल्डविथ राल्फ मॅडम यासारख्या आंतरराष्ट्रीय फोरमच्या नेत्या बरोबर कार्य केले आहे. अल्टर ग्लोबलाइजेशन मुवमेंट नावाच्या जागतीक संघटनेत कार्य केले आहे.

वंदना यांचे वडिल वन संरक्षक आणि आई निसर्ग प्रेम शेतकरी होती. चॅजेस इन इ कन्शेप्ट ऑफ पिरियाडिसीटी ऑफ लाईट या शोध प्रबंध पदवी प्राप्त केली. भारतातील बंगलोर येथे भारतीय विज्ञान एवं भारतीय प्रबंधन संस्थेत पर्यावरण नीतीवर अंतर्विषयक संशोधन कार्य केले आहे.

डॉ. वंदना शिवा पर्यावरण कार्यकर्ता समाजशास्त्रज्ञ. पर्यावरण आणि स्त्री अधिकारा संबंधी अनेक पुस्तकांचे लिखाण केले आहे. वंदना शिवा ह्या पर्यावरणासंबंधी चळवळीत सहभाग घेणारी प्रथम महिला आहे. त्यांनी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना मार्फत पर्यावरण संरक्षा संबंधी आवाज उठवला आहे. इंटरनेशनल फोरम ग्लोबलाईशनच्या सदस्य असलेल्या वंदना शिवा यांनी १९८४ मध्ये भारतीय सरकारच्या हरित क्रांतीला विरोध केला होता. त्यांचे म्हणणे आहे की रासायनिक खतांच्या अतिरिक्त वापरामुळे पर्यावरण हानी होईल.

१) हरितक्रांती :-

जेव्हा १९८४ ला हरितक्रांतीला विरोध केला या मागे एक कारण आहे. पंजाब मध्ये हरितक्रांतीमुळे शेतीचा विकास झाले. चीनमध्ये लालक्रांती झाली पण भारतात बी-बीयानांची क्रांती झाली या हरितक्रांतीमुळे शेतकरी संपन्न होतील. संपन्न शेतकरी कधीही शस्त्र (हथियार) उचलणार नाही. पंजाब मध्ये खालिस्तानच्या मुद्द्यांवरून शस्त्र उचलली होती. हरितक्रांती केवळ अन्न उत्पादन क्रांती नाही तर रसायन विक्री करण्याची क्रांती आहे. रासायनिक उत्पादन काही काळा नंतर आपल्या शेतीलाच नापीक बनतात. आपल्या देशात कोणत्याही गोष्टीची कमी नाही. पोषकअन्न तेल की कमी आहे हरितक्रांतीच्या नावाने शेतकरी मिश्रित शेतीच्या ऐवजी एक पीकावर भर देतील यामुळे संपूर्ण जमिन पाणी वापर करित सुधारीत बीयाने अधिक किंमतीला खरेदी केली जातील. रासायनिक खते किटकनाशके वगैरे वर भरपूर खर्च केला जाईल. काही काळासाठी सब्सिडी दिली जाईल नंतर ती हारवली जाईल. याची जाणीव शेतकऱ्यांना होणार नाही. यामुळे नफा कमी होईल.

२) शेतकरी आत्महत्या :-

शेतकरी काय कि घ्यावे हे पण ठरवू शकणार नाहीत. हे दिल्ली आणि वांशिंग्टन सारख्याच ठिकाणी बसून ठरवले जाईल. हा एक भयंकर आतंकवाद सुरु झाला आहे. यामुळे ९० च्या दशका नंतर शेतकरी आत्महत्या करण्यास मजबुर होत आहे. हा अन्न सुरक्षाचा मार्ग नाही. हा तर शेतकऱ्यांना खत्म करण्याच डाव आहे. कारण वंदना शिवाच्या नुसार आपले उत्पादन कमी नाही. आपले उत्पादन अमेरिके पेक्षा अधिक आहे. जगात सोयाबीन आणि मक्का फक्त भारतातच उत्पादन केली जात नाही. म्हणून आपण मिश्रित शेती उत्पादन घेतले पाहिजे. कृषी क्षेत्रात अमेरिके पेक्षा भारताचे उत्पादन अतधिक आहे. पण अमेरिके अर्थव्यवस्था केवळ एक क्षेत्रावर आधारित नाही. त्यांची औद्योगिक अर्थव्यवस्था पेट्रोलियम पदार्थावर आधारित आहे. आज पेट्रोलचे भाव दिवसेंदिवस वाढत आहेत. यामुळे अमेरिकेची व्यवस्था धोक्यात येईल. आपली शेती नैसर्गिक आहे तेव्हा मोठे संकट असेल ज्या ठिकाणी सुधारीत शेती केली जाते तेथेच शेतकरी आत्महत्या अधिक प्रमाणात होतात. १९६५ से अमेरिकेत बाजारात रासायिक उत्पादन आणाली आहेत. आज त्यांची सब्सिडी बंद केली आहे. आज आपल्याला शेतकरी आत्महत्या थांबवाव्या लागतील शेतकऱ्यांना कर्जमुक्त करावे लागेल. रासायिक उत्पादनासाठी कर्ज घेतले जाते तर आपकी शेती रसायन मुक्त केली पाहिजे. तसेच आंतरराष्ट्रीय बहुराष्ट्रीय कंपनिय नुसार शेती न करता नैसर्गिक शेतीवर भर दिला पाहिजे.

३) पर्यावरण :-

निसर्ग आपला कचरा योग्य ठिकाणी उपयोगात आणत असतो. मनुष्य मल मुत्र, झाडे, पाने आदी गोष्टी पासून खत बनले पाहिजे. या सर्व गोष्टी जमिनीच पोत राखण्यासाठी उपयोगी आहेत. परंतु या घटकांना पिण्याच्या पाण्यात टाकून दुषित केले जात आहे. यामुळे नदि समुद्र

तलाव हे पाण्याचे स्रोत दुषित होऊन आजारांना आमत्रण दिले जात आहे. मैदाने शेती सडका रस्ते छान केले जात आहेत. यामुळे घरकचरा निर्माण होऊन त्याच्या व्यवस्थापनाची समस्या शहरा समोर निर्माण झाली आहे.

थोडक्यात वंदना शिवा हि प्रथम पर्यावरणवादी विचाराची स्त्री आहे त्यांनी विविध समस्यांवर पर्यावरणीय आणि स्त्रीवादी आंदोलनात सहभाग घेतला आहे. लिखानातून योगदान ही केले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) वंदना शिवा यांच्या पर्यावरणीय स्त्रीवादी योगदानाची चर्चा करा.

८.८ पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे महत्त्व

१) **चिपको आंदोलन** : स्त्रियांचे पिळवणूक आणि पर्यावरणाचा न्हास होताना पुरुष वर्चस्वाचा मोठा सहभाग असतो. “चिपको आंदोलन” म्हणजे वृक्षतोड थांबण्यासाठी स्त्रियांनी केलेले आंदोलन होय. यामुळे भारताच्या जुन संस्कृतीत आहे. धर्मांमध्ये विविध झाडांना पवित्र मानून त्यांची पुजा केली जाते स्त्रियांनी १९७० मध्ये सहिद्रयाच्या खोऱ्यातील झाडे इंधनासाठी वाचविणे होते पण झाडे तोडू नगदी पिके घ्यावीत शेतकऱ्यांनी झाडे तोडण्यास प्रारंभ केला होता तेव्हा झाला स्त्री मीठी / कवटाळून घेतले त्याला चिपको आंदोलन म्हणून ओळखले जाते.

२) **हरिपट्टा चळवळ** : स्थानिक समुदायाने झाडे जावण्याच्या मोहिमेला एक भाग म्हणून हरिपट्टा चळवळ सुरु केली. स्त्रिया समुदायांनी, पाणी टंचाई, जमिनीची धूप आणि झाडे तोडणे या समस्यांचा विचार केला. हरिनपट्टा चळवळीचे ध्येय असे होते की, नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण केल्यामुळे समाज आर्थिक विकासाचा पाया घालणे. इतर देशांत पण पर्यावरण जतन करण्यासाठी विविध चळवळी स्त्रियांनी सुरु केल्या आहेत.

३) **मानव व निर्जीव घटक** : परिस्थितीकीय स्त्रीवादाचे प्रणेते मानव आणि निर्जीव वस्तू यांच्यातील सहसंबंधाना महत्त्व असते. नदी डोंगर समुद्र जमिन वगैरे बाबींचा स्त्री जीवनतील संबंध असतो.

४) **पर्यावरणविषयक न्याय** : पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा पर्यावरण आणि स्त्रीवाद यांचा बुद्धिनिवड पाया आहे. यामध्ये स्त्रियांचे हक्क, शांतता, श्रम आणि पर्यावरणीय न्याय यांवर भर दिला आहे

परिस्थितीकिय स्त्रीवादाचा विश्वास असतो. स्त्रियांची पिळवणूक म्हणजे निसर्गाची पिळवणूक होय. या गोष्टीवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न पर्यावरणीय स्त्रिवादात केला जातो.

५) **सर्वनाश टाळणे** : पर्यावरणीवादी म्हणतात. मानवाच्या कृतीमुळे त्यांच्या सर्वनाश अटळ आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवादी म्हणतात की स्वतःचा विचार ही संकल्पना श्रेष्ठ आहे. जमिनीची मालकी पुरुषांकडे असल्यामुळे या सर्व समस्या निर्माण होत आहेत. यातील दुर्देवाची बाब अशी आहे. मनुष्यबळ, प्राणी आणि जमीन या मौल्यवान वस्तूंकडे आर्थिक संसाधने म्हणून पाहिले जात आहे. पण खरे तर ही मानवी अस्तीत्वाची साधने आहेत.

६) **पर्यावरणीय संवर्धन** : आधुनिक शेतीसाठी रासायनिक खते. किटकनाशके यांचा वापर वाढला आहे संसाधनाचा न्हास होत आहे. छोटे शेतकरी विस्थापीत होत आहेत. जमिन नापिक होत आहे आज केवळ स्त्रीयांचे जुळते नाते आहे. प्लास्टिक, औद्योगिक प्रदुशण आणि कचरा यामुळे मानवाच्या दैनंदिन जीवनाला धोका निर्माण झाला आहे. यासाठी संवर्धन भूमिका स्त्रीयांची आहे. स्त्री चांगल्या प्रकारे पर्यावरणाची काळजी घेऊ शकते. स्त्री पृथ्वीची माता आहे म्हणून त्यांना पृथ्वीची काळजी घ्यायची आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे महत्त्व सांगा.

८.९ सारांश

आज आपल्या पैकी प्रत्येकांनी स्थानिक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पर्यावरणाचा न्हासा विरुद्ध आवाज उठविला पाहिजे. आपण अन्नातील भेसळ, ओझनच्या थरातील न्हास, घातक रसायने, वाहनातील विषारी वायु या सर्वावर बंदी घालण्यासाठी स्वतः पासून प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

पर्यावरण शास्त्रीय घटकांचा अभ्यास करत असतांना शहरी जीवनांच्या संदर्भात पर्यावरण अभ्यासाने काळाची गरज आहे कारण नैसर्गिक पर्यावरणाचा विचार न करता कारखाना, रस्ते, रेल्वे, मोठमोठ्या इमारती वगैरे सिमेंटचे जंगल निर्माण केले जात आहे. यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. दुष्काळ, अतिवृष्टी, बर्फ वर्षाव, उष्णतेत वाढ, सुनामी महापुर वगैरे सारख्या नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होत आहेत. आधुनिक काळात इंटरनेट सेवेच्या विकासामुळे मानवा बरोबर इतर सजीव सृष्टीला धोका निर्माण झाला आहे. यामुळे स्मार्ट सिटी सारखी संकल्पना राबवत असताना पर्यावरण संतुलनाचा विचार होणे गरजेचे आहे.

पर्यावरणीय संतुलनाचा विचार करताना स्त्रीयांचा हि विचार होणे गरजेचे आहे पुरुषसत्ताक संस्कृतीत पर्यावरणा बरोबर स्त्री वर्गाचे हि शोषण केले आहे. आज गर्भजल परिक्षण करुन स्त्री गर्भपात केला जात आहे. स्त्री पुरुश विषमता निर्माण होत आहे. स्त्री संवर्धन होणे काळाची गरज आहे.

८.१० अभ्यासाचे प्रश्न

- १) शहरी पर्यावरणाची व्याख्या आणि महत्व सांगा.
- २) भारतातील स्मार्ट सिटी संकल्पनेची चर्चा करा.
- ३) समकालीन समाजातील पर्यावरण समस्यांची चर्चा करा.
- ४) वंदना शिवा आणि मेरी मिलोर यांच्या योगदानाला लिहा.
- ५) पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे महत्व स्पष्ट करा.

८.११ संदर्भग्रंथ सूची

- १) Morry Mellor 1997, Feminism & Ecology New York University press.
- २) Schaeffer and Lamm 1998 Sociology - Me Grow Hill
- ३) बोराडे सर्जेराव २०१७ समाजशास्त्र निराली प्रकाशन पुणे
- ४) Macionis John (2005) Sociology Prendice Hall
- ५) Sarjerao Borade and Dr. P. Gangurde (2017) Fundamentals of Sociology, Pune, Nirali Prakashan.

नमुना प्रश्नपत्रिका

सूचना : १) कोणतेही पाच प्रश्न सोडवा.

२) सर्व प्रश्नांना समान गुण आहेत (प्रत्येकी २० गुण)

१) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) समाजीकरणाच्या संज्ञा परिभाषित करून, समाजीकरणाच्या दोन संस्था स्पष्ट करा. (१० गुण)
- ब) जॉर्ज हर्बर्ट मीड यांच्या थिअरी ऑफ माईंड (मनाचा सिद्धांत), सेल्फ एंड सोसायटीवर (स्वत्व आणि समाज) चर्चा करा. (१० गुण)
- क) राजकीय समाजीकरणाची प्रक्रिया स्पष्ट करा. (१० गुण)

२) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) गुन्हेगारी म्हणजे काय हे स्पष्ट करून, हॉवर्ड बेकरच्या लेबलिंग सिद्धांतावर चर्चा करा. (१० गुण)
- ब) महिला व मुलांची तस्करी रोखण्यासाठी सरकारने घेतलेल्या उपायांना स्पष्ट करा. (१० गुण)
- क) “वाढती गुन्हेगारी ही वैश्विक समस्या बनली आहे” टीपा लिहा. (१० गुण)

३) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) पर्यटनाची व्याख्या करा आणि ग्रामीण पर्यटनाचे उदाहरण देऊन समजावून सांगा. (१० गुण)
- ब) पर्यटन म्हणजे काय हे स्पष्ट करून त्याचे फायदे व तोटे यावर चर्चा करा. (१० गुण)
- क) पर्यावरण पर्यटन (इको टुरिझम) म्हणजे काय हे सांगून, भारतातील पर्यावरण पर्यटनाची गरज उदाहरण देऊन विस्तृत करा. (१० गुण)

४) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) पर्यावरणीय जाणिवेचे महत्त्व समजावून सांगा. (१० गुण)
- ब) पर्यावरणीय स्त्रीवाद (इको फेमिनिझम) परिभाषित करून पर्यावरणीय स्त्रीवादावर वंदना शिवाची मते विस्तृत करा. (१० गुण)
- क) शहरी पर्यावरणाचे महत्त्व परिभाषित करा व ते समजावून सांगा. (१० गुण)

५) कोणत्याही दोहोंवर टीपा लिहा.

(२० गुण)

- अ) लिंग आणि समाजीकरण
- ब) रचनात्मक मानसिक ताण सिद्धांत
- क) सायबर क्राईमचे प्रकार
- ड) शाश्वत विकास

